

Јелена Стојановић-Макивић¹

МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ – ЖИВОТ И ДЕЛО

Година 2009. јесте 130-та година од рођења Милутина Миланковића па је Влада Републике Србије ову годину прогласила *Годином Милутина Миланковића*. Поводом тога, за читаоце „Глобуса” написана је Миланковићева биографија, и то искључиво на основу аутобиографије коју је научник, строго документовану, објавио под насловом „*Успомене, доживљаји, сазнања*”.

Слика 1. – Милутин Миланковић (1879–1958)

¹ Јелена Стојановић, професор географије, Крагујевац

„Ове успомене и доживљаје свога живота нисам писао због тога што бих своју личност сматрао за толико значајну да би заслужила свој засебни животопис, већ зато да својим пером оцртам средину из које сам изникао и опишем догађаје што сам их, лично или као очевидца, преживео на највећој прекретници историје света” (Миланковић, 1988).

У аутобиографији Миланковић свој живот, временски и суштински, рашчлањује у два јасно одвојена одељка . Под првим одељком Миланковић подразумева период од 1879. до 1909. године, тј. период од рођења па до одласка из Беча у Београд – када је „инжињерски позив заменио научничким, а своје аустро-угарско држављанство српским”. Први период описао је у првој књизи.

Под другим одељком свог живота Миланковић подразумева период од 1909. до 1944. године. Тај период описао је у другој књизи.

После Другог светског рата, године 1957., годину дана пре смрти Милутина Миланковића, штампана је и трећа књига његове аутобиографије, као посебно издање САН-а. У тој књизи Миланковић пише о Српској академији наука, о утисцима са Конгреса у Риму и почастима у Бечу, и горчини због отуђивања очевине и о невољама које му је доносила старост.

Биографија Милутина Миланковића: први одељак

Милутин Миланковић се родио 1879. године у Даљу, месту на десној обали Дунава које се тада налазило у Аустро-угарској монархији (данас у Републици Хрватској). Миланковићи су живели у Даљу од почетка 18. века.

Први интелектуалац међу Миланковићима био је Милутинов прадеда Тодор који је школовао свих својих шест синова. Један од њих био је и Антоновије, трговац, чији је посао наставио његов син Милан, отац Милутина Миланковића.

Деда по мајци Јелисавети, Паја Муачевић, мали трговац из Осјека имао је пет синова и једну ћерку. Захваљујући пријатељству између једног од његових синова, Васе Муачевића, и Милана Миланковића, долази до познанства између Милана и Јелисавете, а 1878. године и до брака.

Милан Миланковић је наследио кућу и имање свога оца. Био је изразито посвећен и успешан пољопривредник. Први је учио интелектуални потенцијал свог сина па је врло рано почео да га подучава и размишља о његовом даљем образовању. Након преране смрти Миланковићевог оца, 1885. године, његова мајка, стара-мајка и ујак Васа Муачевић, преузимају на себе све обавезе око имања и око Миланковићевог образовања. Због бројних обавеза, мајка је ангажовала гувернанте које су се бавиле васпитавањем и образовањем све деце. Миланковић је предвиђено градиво савлађивао у кратком року, много краћем од предвиђеног.

По завршетку основне школе Миланковић одлази у Осјек где је похађао реалку. За време школовања живео је код својих ујака. Врло брзо се истакао као најбољи ђак. Био је миљеник и наставника и школских другова. Међутим, програм осјечке реалке није задовољавао његов интелектуални потенцијал и често се досађивао. Иако је показивао склоности ка природним наукама, нарочито математици, није остварио значајнији напредак све док му за професора није постављен професор Варићак. Професор се први посветио раду са младим талентом и научио га како да прецизно и темељно решава математичке проблеме. Предавао му је до задњег разреда реалке, коју је Миланковић завршио као најбољи ђак у генерацији. У лето 1896. године Миланковић први пут путује у Србију. Позван је на састанак матураната, као и сви свршени матуранти Краљевине Србије и Срби матуранти из Хабсбуршке монархије у Београд. Посетио је Београдску Велику школу, упознао земљу матицу као и многе знамените људе.

При избору студија Миланковић се одлучио за Бечку политехнику јер га пољопривреда није интересовала, а за Бечки универзитет било је потребно положити испите из латинског и грчког. Мајка и ујка Васа су одобрили његов избор, као и договор са братом Љубишом, да он буде тај који ће завршити пољопривреду и наследити оца.

Октобра 1896. године са братом Веселином, Миланковић је стигао у Беч. Постаје активан члан многих друштава Срба студената у аустријској престоници, што му је остављало мало времена за учење. Упркос томе успешно је положио све испите. На другој години више времена је посветио посветио учењу, нарочито математике, коју му на другој години предавао чувени проф. Чубер.

Поред основних знања које је усвајао на факултету, Миланковић се у наредним годинама студија посветио и свом општем образовању. То се пре свега односило на све видове уметности, као и на француски језик који је усавршавао у Женеви.

По доласку из Женеви, Миланковића су задесиле породичне трагедије. Смрт брата Љубише и сина јединца ујка Васа. Био је то за њега болан и тежак период. Утеху му је пружала једино школа и нови предмет, наука о градњи мостова, која га је импресионирала, једнако као и предавач – професор Брик. Била је то прва наука у којој је видео примену математике. На јесен 1902. године Миланковић је положио инжењерски испит и стекао титулу грађевинског инжењера. Убрзо након тога отишао је у војску, а годину дана касније положио је и официрски испит. Из војске је изашао као поручник.

Због лоше финансијске ситуације у породици, новац за докторске студије Миланковић је позајмио од ујка Васа. Када се снабдео литерату-

ром почео је интензивно да ради на проблему особина линија притиска код масивних грађевинских конструкција. Био је то математички проблем за који је он понудио право решење и децембра 1904. године одбранио је докторску дисертацију.

Следећи корак био је тражење посла, а оно што је Миланковић прижељкивао била је фирма специјализована за бетонску градњу. Убрзо му се жеља остварила јер је добио посао у предузећу „Адолф барон Пител“. Његов први пројекат била је таваница једне фабрике за коју нико није имао право решење. Пројекат таванице који је он понудио прихваћен је, а касније је за њега добио и патент. Захваљујући својим изумима и способностима, убрзо је постављен за главног инжењера стекавши име у грађевинским круговима. Мењао је послодавце привучен бољим условима, све до 1909. године када долази до прекретнице у његовој каријери.

На лето 1909. године добио је понуду са Универзитета у Београду за место ванредног професора на катедри за примењену математику Филозофског факултета. Био је то његов научнички сан, тако да у октобру 1909. године напушта Беч.

Биографија Милутина Миланковића: други одељак

По доласку у Београд уживао је у научничком раду, окружен новим пријатељима. На катедри за примењену математику предавао је три предмета: рационалну механику, небеску механику и теоријску физику. Супротно жељи сваког ванредног професора, одбио је место редовног професора механике на Техничком факултету: бављење науком био је главни његов мотив, а то му је пружала катедра на Филозофском факултету. Након годину дана рада затражио је, и добио, српско држављанство.

Константно се усавршавајући и учећи, после три године рада на факултету сматрао се спремним да прионе на решавање неког до тада нерешивог проблема у науци. У тој намерио привремено га је спречио Први балкански рат, који је почео у септембру 1912. г. Мобилисан је и одређен за референта за страну кореспонденцију у штабу Дунавске дивизије првога позива. Био је један од учесника Кумановске битке, пресудне у српско-турском рату. Након потписаног примирја, Миланковић се вратио у Београд.

По повратку у Београд први задатак који је пред себе поставио био је да нађе ужу област у природним наукама којој ће се посветити. Морао је то бити научни проблем који није актуелан јер је живео и радио у Београду који није био центар научних збивања, па се увек могло десити да неко пре њега пронађе решење (а да он то не буде знао). У међувремену су се одиграла два балканска рата.

После консултације са колегом Павлом Вујевићем, професором климатологије и метеорологије, Миланковић је схватио да његова знања математике, небеске механике и теоријске физике могу помоћи у решавању неких проблема из климатологије. Поставио је себи задатак да нађе везу између осунчавања Земље и температуре тј. да створи математичку теорију којом би рачунским путем пратио ефекте Сунчевих зрака у атмосфери и на површини Земље. Поред осталих, ова теорија дала би одговоре и на питања каква је температура у високим слојевима атмосфере и каква је била клима у давној прошлости.

Иако заклето нежења, „стао је на луди камен” у пролеће 1914. године. Оженио се Тинком Топузовић, ћерком шабачког трговца. Брачно путовање започето у Даљу, прекинуо је почетак Првог светског рата. Затечен у непријатељској земљи, прво је стављен у кућни притвор, а затим је доспео у заробљеништво. После више месеци проведених у Осјеку, Карловцу и Нежидеру, на интервенцију бројних пријатеља ослобођен је из логора у децембру 1914. године, уз услов да се настани у Будимпешти и тамо редовно јавља Управи полиције.

У Будимпешти је Миланковић живео у изнајмљеном стану са супругом Тинком, настављајући започети научни рад. Захваљујући томе што је на располагању имао доста времена и богату литературу будимпештанског Универзитета, свој рад је привео крају. У Будимпешти је Миланковића задесила смрт мајке, али и рођење сина Василија у децембру 1915. године.

После готово пет година проведених ван Београда, Миланковић се са породицом вратио у главни град сада државе Срба, Хрвата и Словенаца. Убрзо по повратку на Универзитет добио је звање редовног професора. Године 1920. из штампе је изашло дело *Математичка теорија топлотних појава*, као резултат његовог дугогодишњег рада.

Миланковић је био један од представника Српске православне цркве на Сабору православних цркава у Цариграду, јер је главни предмет сазивања Сабора била реформа старог јулијанског календара. Захваљујући астрономском знању, Миланковић је решио задати проблем и понудио календар прецизнији од грегоријанског. Миланковићев пројекат календара је формално прихваћен али у пракси никада није заживео.

Летње одморе Миланковићи су проводили у аустријском летовалишту Кибо. На то их је наводила пријатна брдска клима и познанство са домаћином, Миланковићевим старим пријатељем из Беча Тониом Релом, доцентом на Универзитету у Грацу. Приликом једног боравка у Кибу, заједно су присуствовали Конгресу немачких природњака и лекара у Инсбруку. Тада је Миланковић упознао Алфред Вегенера, метеоролога и геофизичара, који је са климатологом Владимиром Кепеном, објавио дело *Климата Земљине прошлости*. Били су то први научници који су у својим

радовима прихватили Миланковићеву математичку теорију топлотних појава. Као истомишљеници наставили су редовну научну преписку и сусрете. Између осталог, договорили су се да заједно реше проблем утврђивања механичког узрока за померање полова.

Миланковић је имао још један таленат, и то списатељски. Своја знања из астрономије приближио је широј читалачкој публици у виду писама упућених замишљеној младој познаници. Матица српска их је једном месечно штампала, да би их 1928. године скупила и издала под насловом „*Кроз васиону и векове*”. „*Кроз васиону и векове*” је најчитаније Миланковићево дело.

Литерарни рад и повремене инжењерски послови пријали су Миланковићу и служили му као одмор од напорног научног рада, нарочито када се прихватио обавезе да напише по неколико одељака за Кепенев *Приручник климатологије* и *Приручник геофизике* Б. Гутемберга. Дорадио је своја већ постојећа сазнања, и дошао до неких нових, што је публиковано прво у Кепеневом приручнику, и затим и као самостално дело (*Математичка климатологија и Астрономска теорија климатских промена*).

Међу онима који су оспоравали Миланковићеву теорију о леденим добима, тј. о палеоклими, били су географ Јован Цвијић² и његов учитељ, чувени географ Албрехт Пенк. Пенк је тврдио да је Гинц најстарије етапа леденог доба, да Вирм није подељен на фазе, и да до леденог доба није дошло услед промене астрономских елемената (што се косило са Миланковићевим тврдњама).

Климатолог Валтер Вунт и геолог Волфганг Сергел, подржали су Миланковића и у својим радовима указали на тачност његове астрономске теорије ледених доба. Захваљујући њима, научна јавност се још више заинтересовала за Миланковићев рад те је он одлучио да све своје радове о палеоклими сакупи у једно дело. Тако је настао *Канон осунчавања Земље*.

² Они који се баве Земљином климом, метеоролози, не брину се за климе осталих планета; а што се тиче Земљине климе, ту су сви они чисти емпиричари који не маре за компликоване математичке теорије, нити би умели њима руковати. Не желе, као што се каже, улазити у цркву кроз торањ. Нашто ударити путем који води преко далеког Сунца да би смо дознали шта се на Земљи збива, кад на њој имамо неколико хиљада метеоролошких станица које нас обавештавају о свима температурним појавама у слоју Земљине атмосфере у којем живимо, тачно, тачније но што то може учинити најсавршенија теорија. Тако мисле и географи. Највећи међу нама, Јован Цвијић, зачудио се када сам му причао о својој намери да рачуном докучим средње температуре Земљиних упоредника и запитао ме чему би то служило. (Миланковић, 1988б, стр. 94)

Бомбардовање Београда и окупација³ током Другог светског рата на неко време су одложили издавање *Канона*. Када је књига изашла из штампе Миланковић ју је проследио научницима и научним институцијама широм Европе. Реакцију на његов последњи научни рад видео је тек после завршетка рата. Наиме, научници широм света прихватили су његову теорију, чак и географи који су је најдуже оспоравали.

Биографија Милутина Миланковића: трећи одељак

У старости Милановић се није могао пожалити на своје здравствено стање али је патио од усамљености. То је проузроковала раздвојеност од сина Василија који је живео у Аустралији и једна по једна смрт највећих пријатеља: Мике Аласа, Богдана Гавриловића, Ивана Арновљевића и др.

Милутин Миланковић је пензионисан 1955., после 35. година рада на Београдском универзитету. Умро је 12. децембра 1958. у Београду.

Милутин Миланковић био је жртва политичких збивања у послератној Југославији⁴. Иmun на идеологију и политичку амбицију, мислио је и живео за науку. Тадашњи режим му то није опростио и његово име је изостављано у уџбеницима, научним часописима па чак и на студијама где су се изучавала дела овог великог научника. Име и дело Миланковића, дуго времена величано је и слављено више у Европи и свету, него у отаџбини⁵.

³ Када су немачке окупационе власти у Другом светском рату 1941. године тражиле од професора Београдског универзитета да потпишу Апел српском народу (и подрже окупацију земље), Милутин Миланковић је један од неколицине професора који је одбио да то учини.

⁴ Миланковић је био сумњив и „непожељан” у свим режимима: за време Краљевине зато што је био германофил и југоскептик, за време немачке окупације зато што је окупатору пружао пасивни отпор, за време комунизма јер је презирао марксистичку теорију и злочиначку праксу. По завршетку Другог светског рата и комунистичке револуције Суд части Београдског универзитета је процењујући подобност Милутина Миланковића, за нови поредак, донео следећу карактеристику у којој се признаје да се Миланковић истакао као одличан стручњак и научник који се бави астрономијом и небеском механиком, али је „врло стар и о неком његовом личном развоју нема ни говора”. Додуше, и он је добар педагог, али „предавања једва отаљава”. „По политичкој оријентацији припада познатој математичкој клици... Марксизам-лењинизам уопште не познаје нити показује икакав интерес. Сматрамо да је наш политички непријатељ и да ће као такав умрети. Може се искористити као наставник и научник” (1. јул 1950).

⁵ Запањујуће је, али и изузетно поучно, да је Миланковићево највеће дело, *Канон осунчавања*, оригинално написано на немачком, на енглески преведено тек деценију након његове смрти и то заслугом једне израелске фондације и америчке

Хронологија

1706. – државно добро Даља, Белог Брда и Борова дато Чарнојевићу и његовим потомцима у властелинство
- Почетак 18. века – у Даљ се доселио Миланко, прадеда Миланковићевог прадеде
1806. – рођен Антоније, деда Милутина Миланковића
1845. – рођен Милан, отац Милутина Миланковића
1857. – рођена Јелисавета Муачевић, мајка Милутина Миланковића
1878. – склопљен брак између Јелисавете Муачевић и Милана Миланковића
1885. – умро Милан Миланковић, отац Милутина Миланковића
1886. – основана Српска краљевска академија, садашња САН
1889. – Миланковић одлази у Осјек где похађа реалку
1896. – Миланковић први пут посећује Београд и Београдску Велику школу
1896. – Миланковић одлази у Беч на Бечку политехнику
1899. – Миланковић путује у Женеву на усавршавање француског језика
1902. – Миланковић полаже инжењерски испит
1903. – Миланковић полаже официрски испит
1904. – на Бечком технолошком факултету Миланковић докторирао грађевину, као први Србин, доктор техничких наука
1905. – Миланковић се запослио у фирми „Адолф барон Пител“
1909. – Миланковић одлази у Београд на место професора на Филозофском факултету катедре за примењену математику
1912. – Први балкански рат
1913. – Други балкански рат
1914. – 1. јуна Миланковић се оженио Тинком Топузовић
1914. – Почиње Први светски рат
1914. – Миланковић затворен у логору у Нежидеру
1914. – у децембру месецу Миланковић ослобођен из логора и настањује се у Будимпешти
1915. – умире Јелисавета, мајка Милутина Миланковића
1915. – рођен Василије, Миланковићев син
1918. – крај Првог светског рата и стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца
1919. – Миланковић изабран за ред. професора Филозофског факултета
1920. – Миланковић издаје дело *Математичка теорија топлотних појава*
1924. – Православна црква прихватила је његову реформу јулијанског календара

NSF; штампање чак и његових књига на српском у земљи било је систематски ометано све до 1980-тих.

1924. – Миланковић постао члан Српске краљевске академије
 1925. – Миланковић издао рад *Испитивања о термичкој конституцији планетарних атмосфера*
 1925. – Миланковић издао рад *Календар Земљине прошлости*
 1926/27. – Миланковић био на месту декана Филозофског факултета
 1928. – Матица српска штампа дело *Кроз васиону и векове*
 1928. – умире Миланковићев ујка Васа Муачевић
 1930. – Миланковић издао дело *Математичка климатологија и Астрономска теорија климатских промена.*
 1935. – издао уџбеник *Небеска механика*
 1935. – Миланковић превео *Кроз васиону и векове* на немачки језик
 1941. – почиње Други светски рат
 1941. – Миланковић издао дело *Канон осунчавања Земље*
 1943. – умро Михајло Петровић Алас
 1944. – ослобођен Београд
 1946. – Миланковић издао дело *Мика – Алас*
 1954. – Миланковићима исплаћена одштета за бесповратно одузимање куће у Даљу
 1954. – Миланковић путује у Рим и Беч, где држи предавања о свом научном раду

* * *

1955. – Миланковић одлази у пензију
 1958. – 12. децембра умро Милутин Миланковић
 1982. – у Палисаду (САД) организован симпозијум „Миланковић и клима” у коме је учествовало 90 најеминентнијих научника из целог света
 1988. – у Перуђи (Италија) организован је научни скуп „Циклостратиграфија” на коме је промовисана нова истраживачка метода која се заснива на Миланковићевим циклусима осунчавањима
 2009. – Отворена обновљена родна кућа Милутина Миланковића у Даљу, као део заједничког пројекта влада Србије и Хрватске.
 2009. – Влада Србије је ову годину прогласила Годином Милутина Миланковића, на предлог Српске академије наука и уметности (САНУ), а УНЕСКО је уврстио у званичну листу значајних годишњица.
 2009. – У Галерији САНУ је постављена изложба „Канон Милутина Миланковића”, а на јесен, од 22. до 25. септембра, одржан међународни научни симпозијум „Климатске промене на почетку друге декаде овог века”, под покровитељством УНЕСКО-а.

Литература⁶

- Миланковић, М. (1988а). *Успомене, доживљаји, сазнања* (I). Београд: Нолит.
- Миланковић, М. (1988б). *Успомене, доживљаји, сазнања* (II). Београд: Нолит.
- Стојановић, Ј. (2009). *Дипломски рад: Милутин Миланковић – живот и дело*. (ментор: проф. др Милутин Тадић). Београд: Географски факултет.

⁶ Најпотпунију библиографију Миланковићевих радова дао је Милан С. Димитријевић (Publ. Astron. Obs. Belgrade, 67 (2000), 39–49)

Мирко Грчић¹

ГЕОГРАФСКИ ФАКТОР У ЕВОЛУЦИЈИ ЉУДСКОГ РОДА

Извод: Ове 2009. године просвета у читавом свету слави 200 година од Дарвиновог рођења и 150 година од појаве његовог револуционарног научног дела „Постанак врста“. Циљ овога рада је да упозна читаоце са научним теоријама о географском пореклу и ширењу људског рода. Потом су представљене основне методе утврђивања старости фосила и размотрене фазе антропогенезе у вези са географским факторима.

Кључне речи: антропогенеза, хоминиди, антропологија, антропогеографија.

Abstract: About the 200 years of Darwin's birth, the aim of this paper is to introduce geographers with the achievement of theory of human evolution. The paper presents scientific theories about the origin and spreading of human race. Additionally, it explains the basic methods of determining the age of fossils as well as the anthropogenesis phases related to geographic factors.

Key words: anthropogenesis, hominids, anthropology, geography.

Увод

Посматрајући историју живота, долазимо до зачуђујућег закључка да је целокупна еволуција по главној линији прогреса каналисана, тј. усмерена. Свака њена нова фаза (огранак) предодређена је претходном (сл. 1), а не укрштањем. Стога митолошка бића типа кентаура, морских сирена или сфинги нису могућа. Поједине врсте учествују у ланцу исхране, али мешање гена или крви између несродних животињских врста није могуће, чак је и отровно (на пример трансфузија крви између мачке и зеца или пса и овце је смртоносна). Напротив, мешање крви међу јединкама истих или блиских сродних врста не показује штетне последице (на пример између дивљег зеца и питомог зеца, пса и вука, коња и магарца). Човек и шимпанза имају исте крвне групе. “Проучавања ове врсте су показала да је шимпанза сроднији човеку него орангутан” (Радовановић М. 1957. с. 17.).

Еволутивно стабло човека још није у потпуности реконструисано али је сигурно да је хомо сапиенс једини огранак на том стаблу који је опстао. Хомо сапиенс нема више од 25-50 хиљ. година. Да ли је еволуција текла постепено или “прекидима равнотеже”? Чарлс Дарвин је “градуалист”, сматра да једни облици живота проистичу из других у постепеном редоследу. Мале модификације акумулиране у генерацијама постепено прелазе у велике про-

¹ Др Мирко Грчић, редовни професор, Географски факултет Универзитета у Београду

мене током милиона година. Градуалисти наводе прелазне фосиле као доказ за њихово становиште. Насупрот њима, “креационисти” су присталице модела испрекидане равнотеже. Они тврде да су дуги периоди равнотеже (еквilibријума), током којих се врсте мало мењају, прекидане изненадним променама – еволутивним скоковима. Екосистемске катастрофе су уништавале многе врсте. Постоји и теорија катастрофизма, која одбацује еволуциони развој живе природе, укључујући и човека. Њен најистакнутији представник је Жорж Кивије. По њему, жива природа је претрпела неколико катаклизми и човек је више пута изнова стваран.

Теорије о пореклу и ширењу човечанства на земљи

Постоје две основне концепције антропогенезе. Палеонтолошка, тврди да су се од неког нашег претка, названог рамапитек, пре 15-20 мил. година одвојила два огранка: један, који захваљујући еволуцији води до човека, и други до шимпанзе, гориле и орангутана. Докази се изводе најчешће археолошким путем. Друга концепција је биохемијска - амерички научници су вршили имунолошка истраживања белих крвних зрнаца, углавном албумина, од гориле, шимпанзе и човека. И открили су невероватну сродност између њих. Излази, да шимпанза и гориле нису само наши рођаци, него крвна браћа од заједничког прародитеља. Тај заједнички прародитељ показало се да није рамапитек, него други животињски вид, који је живео пре око 4-5 мил. година. Тако је настала молекуларна антропологија, која је приступила анализи ДНК три вида бића – човека, шимпанзе и гориле. Показало се да су човек и шимпанза ближи, него гориле и шимпанза, да су човек и шимпанза рођена „браћа“, док је гориле њихов рођак. Од заједничког прародитеља пре 5-6 мил. година крећу два правца – човек с шимпанзом и усамљени гориле. Палео-антропологи се нису предали, спор се наставља, а ми можемо додати само једно: „човек је човек, шимпанза је шимпанза“ (Живков, 2000. с. 441).

Генетичка теорија: Нојева барка или “митохондријска Ева у афричком рајском врту”

Питања када, где и у којем облику се појавио човек на Земљи, као мисаоно и свесно биће, наука још увек није довољно расветлила. Не знамо чак ни то, које силе су одлучивале о постанку човека, па према томе не можемо одредити ни услове, који су убрзавали или успоравали његову еволуцију. Да ли је колевка првих људи била у најповољнијим условима за живот (као хипотетички “Рај на Земљи”), или у шкртој природи која га је терала да ради да би опстао (Енгелс, 1946). Да ли се људска врста издво-

јила из животињског царства у условима изобиља, или пак – сиромаштва? У каквим географским условима је настао човек?

Данас постоје две школе знања о томе како је настао модерни човек: моноцентрична, базирана на хипотези “Нојеве барке”, и полицентрична, базирана на хипотези “канделабра”. Према хипотези „канделабра“ регионалне популације рода Номо (као што су оне у Африци, Азији и Европи), одвојиле су се у раним фазама антропогенезе и еволуирале назамерно у модерне људе. Као паралелне линије канделабра еволуирали су Неандерталци у модерне европљане а потомци “пекиншког човека” у модерне Кинезе. Ова теорија полази од фосила, који показују постепену прогресију од старог до новог човека, у неколико различитих места током протеклих милион година. Посебно се могу издвојити четири региона – Источна Африка, Југозападна Азија, Северна Кина и Индонезија. У дугој историји људи су се константно мешали и сарађивали једни са другима и еволуирали у једну велику породицу.

Теорија “Нојеве барке” посебно имплицира да је модерно човечанство изашло из Африке пре 100.000 година, што ствара дисконтинуитет између старијих фосилних налаза широм света и младог човечанства. Она полази од тврдње да је мала група модерних људи искрсла у новије време на једном месту и онда кренула и колонизовала свет. Теорија Нојеве барке полази од генетског јединства човечанства. У суштини, значајне генетске промене могу да наступе само у ограниченој популацији (што је многобројнија популација то се те промене теже шире). Према томе, човек је настао у некој изолованој популацији, хипотетичком “рају” или “колевци” човечанства. Где је колевка савременог човечанства? Палеонтолошки и генетички налази указују, да је прадемошина човека Африка, иако су остаци древног човека нађени и у Индији (Рамапитек). Чак може да се тврди да је то источна Африка. У том делу света су живели најстарији представници људског рода, али у другачијим природним условима него што су данашњи. Може се претпо-ставити да је човек поникао из области тропске климе, где буја биљни и животињски свет. У долинама Великог афричког рифа (Источноафрички ров) они налазе топлу климу, богату биљкама и водом. На то упућују и палеонтолошки налази. Подстрек за усправљање хода налазио се у бујној трави тропске саване односно у брдовитим пределима са благом климом, на прелазу из тропске прашуме до тропске саване. Друга могућност је деловање промена климе на промене тропске прашуме у тропску савану. Још један аргумент за “Нојеву барку”. Археолози су нашли 15 скелета *Homo sapiens* у пећини Ђафзех (Qafzeh) у Израелу и утврдили старост на 92.000 година (Valladas et al., 1988. с. 614-616). То је најстарији људски скелет пронађен изван Африке. Ови људи такође воде порекло из Африке. То наводи на закључак да су они били претходница афричког егзодуса и дивергентни преци

свих људских бића која данас живе широм света. Један крак је стигао на Јаву пре око 60.000 г., а други у Европу пре око 35 000 г. Неандерталац је ишчезао пре око 30.000 година. У само 1.000 векова раштркане групе хоминида су се трансформисале у пупољке глобалне популације од 6 милијарди јединки. Чак сви ови људи, од Ескимана до Пигмеја, од Аборигина до Срба, сви су генетички идентични, каже ова теорија – зато што човечанство није имало времена за биолошку дивергенцију у значајнијим правцима. То нам доказује да су људска бића, упркос разликама у спољњем изгледу, реално чланови једног ентитета. Таква генетичка сродност је без примера у животињском царству. У сваком случају, то је интригантна мишљење.

Група молекуларних генетичара је 1987. године на калифорнијском универзитету у Берклију лансирала хипотезу “Рајског врта” у њеном модерном облику. Истраживања су фокусирана на митохондријалним (mtDNK). Тај генетички материјал је нађен у цитоплазми, изван нуклеуса ћелије. Обична DNK, која чини гене за већину физичких особина, нађена је у нуклеусу и потиче од оба родитеља. Међутим, само мајка даје митохондријалну DNK (клонирану из њене mtDNK) у оплођену јајну ћелију. Отац не учествује у mtDNK трансмисији, као што мајка не учествује у трансмисији Y хромозома, који долазе од оца и одређују пол детета. Зато што је mtDNA клонирана, њен генетички облик је тачна реплика мајчине mtDNK, изузев ако се догоде неке мутације. За утврђивање “генетичког часовника” берклијевски научници су измерили варијације у mtDNK у 147 узорака генетичког материјала, узетих од жена пореклом из Африке, Европе, Блиског Истока, Азије, Нове Гвинеје и Аустралије. Они су поделили сваки узорак у сегменте за компарирање са осталима. На основу броја мутација које су се догодиле у свакој комбинацији узорака заједничког претка и 146 других, нацртали су еволутивно стабло. То стабло изникло је у Африци и онда се поделило на две гране. Једна група остала је у Африци, док се друга отцепила, преносећи своје mtDNK у остали део света. Варијације у mtDNK су веће између самих Африканаца, што сугерише да су они еволуирали дуже. Неки који су раније сматрани за “модерне” фосиле такође потичу из Африке. На пример, датум од пре 92.000 г. п. н. е. је добијен за налаз којег неки сматрају за *Homo sapiens sapiens* из Џебел Тафзеха у Израелу (Valladas et al., 1988. с. 614-616). Берклијевски истраживачи закључују да сви данашњи људи су потомци жене (назване хипотетички “Ева”) која је живела у Субсахарској Африци пре око 200.000 година. Хипотетичка Ева није једина жена која је тада живела, него само једна од њих чији потомци су имали кћерке у свакој генерацији до данас. Зато што се mtDNK преноси искључиво на кћерке, нестају заувек митохондријске линије жена које немају деци или имају само синове. Детаљи теорије Еве сугеришу да су

њени потомци напустили Африку не пре 135.000 година. Они су тада колонизовали остали свет, потискујући све друге хоминиде.

Истраживачи са принстон универзитета сматрају да је митохондријска Ева можда постојала, али много раније него што берклијевски истраживачи наводе. Вулпуф наводи да фосили доказују супротно теорији младе Еве (Wolpoff Milford, 1989., 1990). Неке физичке карактеристике су трајале у неким регионима стотинама хиљада година. На пример, постоје сличности између фосила датираних уназад 750.000 до 500.000 година у Аустралазији (Индонезија, Аустралија), Кини и Европи и расних обележја људи који живе у сваком од ових региона данас. Један пример је фацијална сличност између *Homo erectus*-а *fossilis*-а нађеног код Пекинга и “вертикалног изгледа лица” модерних Кинеза. Други пример је “испупчено лице са великим зубима и тешким обрвама” које је карактеристично за индонезанске *Homo erectus fossilis* и модерне домородачке Аустралијанце. Трћи пример је преовладавање и код старих и код модерних Европљана “четвртастог лица са изразито истурним носем”. Да су потомци хипотетичке Еве настали раније него ови фосили и потискивали претходне становнике Кине, Аустралазије и Европе, неби постојале специфичне сличности између фосила и модерних људи у сваком од ових региона. После анализа фосилних налаза Вулпуф и сарадници сматрају да ове уникалне регионалне карактеристике потичу (код *H. Erectus*) много пре предпостављене миграције потомака Еве. Ове различите анатомске карактеристике потичу од зачетника, путем генетског кода. Можда стари зачетници сваке регионалне популације случајно имају неки свој изглед, квадратно или издужено лице. Неке од њихових уникалних физичких црта постају заједничке за њихове потомке.

Прихватајући паралелну еволуцију од *Homo erectus* до модерног *Homo sapiens* у сваком региону (Африка, Европа, Северна Азија, Аустралазија) Вулпуф модификује хипотезу канделабра у теорију “решетке” (вертикалне линије решетке су паралелне, али не и хоризонталне које их повезују). Иако регионалне популације еволуирају дуж њихових паралелних линија, генетски токови их увек повезују, тако да оне увек припадају истој врсти. Ако се ускладе могуће мутације mtDNK и фосилни остаци, Евин рођендан (по Вулпуфу) можемо померити уназад 750.000 година. Ипак многи антрополози немају сумње у опште прихваћену Еву *Homo erectus*, што значи да је афричка прамајка била члан једне од првих група хоминида који су мигрирали из Африке пре 1 мил. до 750.000 година. Полазећи од морфолошких разлика фосилних налаза палеонто-лошка истраживања показују да је човечанство еволуирало из заједничког хоминида – хомо еректуса – који је 1 мил. година стар и који је посејао људе на много места широм света. Они тврде на основу својих аргумената, да је човечанство

еволуирало – посебним путевима и на посебним местима широм света – живећи у облику пекиншког човека, јаванског човека, и других новијих верзија. Из ових су еволуирале, потпуно индивидуалним путевима, различите расе које се данас разликују по боји коже, косе, очију.

Ко је у праву? Класична теорија која сматра да су људске расе одвојене много раније и еволуирале независно у савремене људе, или заговорници "Нојеве барке" који верују да су савремени људи настали из једне мале групе на једном месту релативно касно и кренули у колонијацију целог света? Данас је немогуће дати недвосмислен одговор. Према теорији Нојеве барке, човечанство је еволуирало око 200.000 година у Субсахарској Африци, и затим мигрирало 100.000 година касније и населило се широм света. Класична фосилна теорија сугерише да су данашњи људи еволуирали из различитих прастарих извора. Сада реч има генетика - ако успе да одгонетне ДНК фосилних остатака, могла би да нађе кључ за људску еволуцију. Она може да потврди или да оповргне морфологију.

Методe одређивања старости фосила

Постоје методе за одређивање релативне и апсолутне старости фосила. Методе за одређивање релативне старости су: 1. Стратиграфски метод – базиран на компарацијама са другим фосилима и стенама у стратиграфским асоцијацијама, и 2. Флуоринска анализа – базирана на мерењу апсорбованог флуорина из локалне подземне воде у фосилном налазу (кост која има више флуорина старија је од оне која има мање). За одређивање апсолутне старости фосилних остатака користе се радиометријске методе, као радиокарбонска, калијево-аргонова и уранијумска.

Радио-карбонска метода датирања, заснива се на мерењу радиоактивног распадања угљеника C^{14} у органској материји. C^{14} је нестабилни радиоактивни изотоп нормалног угљеника C^{12} . Космичка радијација улазећи у Земљину атмосферу производи неутроне, који реагују са азотом у производњи C^{14} . Биљке га узимају и мешају са C^{12} , пошто оне апсорбују угљендиоксид. C^{14} улази у ланац исхране биљоједа, а преко њих и месоједа. Са смрћу апсорпција C^{14} престаје и тај нестабилни изотоп почиње да се претвара у азот (N^{14}) у одређеним и мерљивим ратама. Полуживот C^{14} траје 5730 година, што значи да се за то време половина његовог садржаја претвори у азот. После следећих 5730 година преостаје само $\frac{1}{4}$ почетног садржаја C^{14} . После још 5730 година преостаје само $\frac{1}{8}$. Мерењем пропорције C^{14} и C^{12} у органском материјалу, В. Либи (Willard Libby) је 1949. године открио да се може одредити за фосиле датум смрти или датум древне ватре. Ипак, због тога што је полуживот C^{14} релативно кратак, ова техника

датовања је мање погодна за примерке старије од 40.000 година. Зато се она више користи за новију људску еволуцију (*Homo sapiens*).

Међутим, настале су разлике у интерпретацији датума изведених на основу карбонске методе, због тога што је садржај C^{14} асимилован у живим организмима флукутирао, тако да радиокарбонске године одступају од “реалних” календарских година у различитим периодима. Пошто је кроз различите епохе количина угљеника C^{14} у атмосфери била различита, класичне некориговане угљеничне „године“ не одговарају стварним календарским годинама. То је проблем изучавања праисторије, посебно за период пре око 10-25 хиљада година, где стварни календарски датуми могу бити између 1.400-4000 година старији од класичних некоригованих радиоугљеничних датума. Ипак, захваљујући открићу чекињастог бора (*Pinus aristata*) прецизирани су новији карбонски подаци, до око 6500 година старости. Чекињаста бор расте у Калифорнији и има веома дуг живот. Користећи живе и неживе примерке, било је могуће реконструирати периоде годишњег раста током 4500 г. пре н. е. На основу размака година израчунат је темпо раста дрвета за сваку годину уназад. Упоредивањем тих “реалних” календарских података са интервалима добијеним методом C^{14} , одређен је степен дивергенције и корекција карбонских података. Овим методама су утврђени периоди антропогенезе.

Калијево-аргонова (К/А) метода заснива се на открићу да један од изотопа поташе (K^{40}) прелази у гас аргон (A^{40}) с полуживотом од 1.300 мил. година. Због тога што је полуживот дуг, ова метода се може применити на датовање фосила старијих од 500 000 година. Метода C^{14} користи се за новију праисторију и касни палеолит а калијево-аргонова метода за рани палеолит. Осим тога, док датовање методом C^{14} може бити примењено само на органске остатке, К/А датовање је корисно само за неорганске материје – минерале. У стенама K^{40} потепено прелази у аргон A^{40} . Тај гас остаје заробљен у стени до почетка њеног интензивног загревања (као у вулканској активности), када он почиње испаравати. Кад се стена охладила, прелазак калијума (поташе) у аргон је поново настављен. Датовање се врши загревањем стене и мерењем испаравања гаса. Проучавањем слојева који садрже фосиле хоминида у Источној Африци, научници су утврдили колико је аргона акумулирано у стенама од њиховог последњег загревања. Тако су утврдили, користећи стандардну стопу детерминације K^{40} , датум њиховог последњег загревања. На основу разлика у старости вулканских стена које су изнад и испод слоја у којем су нађени остаци хоминида, одредили су горњу и доњу границу старости тог слоја. На пример, ако су стене у повлати старе 1,8 мил. година, а у подини 2 мил. година, онда је старост фосила и пратећег материјала између 2 мил. и 1,8 мил. година. Овом методом се не могу датовати сви нађени људски остаци. За неке

фосиле који су нађени пре настанка модерне стратиграфије није могуће одредити њихово оригинално стратиграфско место. Осим тога, нису сви фосили нађени у вулканским слојевима.

Радиометријска метода може се користити у комбинацији са К/А методом датовања, опет коришћењем минерала у пратњи фосила. Ова метода мери ефекат фисије произведен током распадања радиоактивног уранијума (U^{234}) у олово. Због тога што је полуживот урана U^{238} 4.500 мил. година, ова метода је више погодна за датовање веома старих налаза, значајних за геолошку историју Земље. Ни једна од ових метода није погодна за материјале старе између 40.000 и 500.000 година. Зато ни датовање фосилних остатака из тог временског периода, у којем се налази кључ антропогенезе, не може бити прецизно.

Фазе антропогенезе

Антропогенеза (гр. = човеково порекло) подразумева постанак човека као вида у процесу формирања друштва – социогенезе. Биолошка система-тика човека је део систематике укупног живог света. Представници људског рода највероватније су примати (виши мајмуни с развијеним великим мозгом, петопрсти екстремитети, усавршени органи за вид, слух и мирис). У оквиру примата спадају у подред антропоида и унутар тога у породицу хоминоида. Биолози деле хоминоиде на понгиде (човеколике мајмуне) и хоминиде (људе). У олигоцену у групи примата се појављује еволуциони расцеп: Један крак води ка широконосним мајмунима Новог света (*Platyrrhina*); Други крак води ка усконосним мајмунима Старог света (*Catarrhina*), где спадају човеколики мајмуни и род *homo*.

Антропоиди и Хоминиди

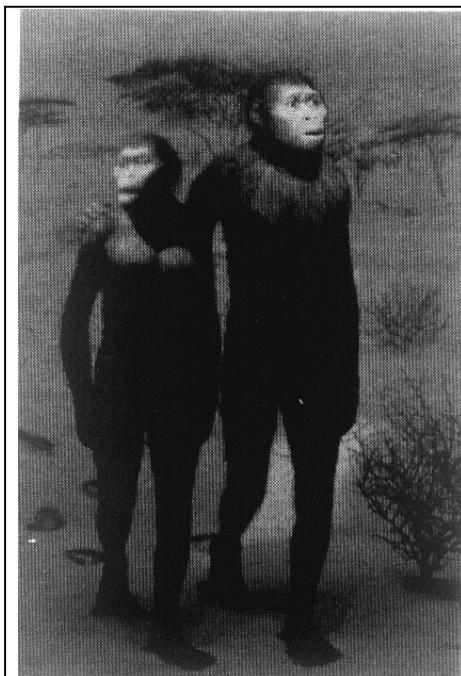
По савременим представама развитак предака човека трајао је током целог периода неогена, све до настанка примата, који су добили назив аустралопитекуси. Период еволуције човека у геохронологији Земље назива се антропоген (или квартарни период). Он траје око 2 – 2,5 мил. година. У том дугом периоду човек је био принуђен да води жестоку борбу с нетакнутом природом, да би опстао. У том непрекидном процесу формиране су људске расе и етноси. Промене у природној средини су убрзале постепену еволуцију. Заједничке карактеристике које су настале унутар групе природном селекцијом, мењале су се и добијале нови карактер мутацијама гена. Тако је еволуциони правац човека морао бити постепен. Стога дискусију о релацијама између средине и човека морамо почети од неке фазе, на пример од Рамапитекуса.

Природне услове у прошлости ипак није могуће реконструисати у потпуности на основу садашњих знања из палеогеографије. Треба их схватити као “хипотезу”. Пре неколико милиона година велики планински ланац Хималаја се брзо издизао достижући висину од неколико хиљада метара. Дебљина целе тропосфере била је десет хиљада метара. Клима у свету била је знатно промењена појавом ове планинске баријере. У Источној Африци се издиже језерска висораван са интензивном вулканском и тектонском активношћу. Услед тога догађале су се биогеографске промене у тим пределима. Дотадашње густе влажне шуме постале су ретке и суве, сличне саванама. Пошто је кретање по савани било много лакше на две ноге, то су постепено рамапитеци стекли способност да ходају усправно. Баш та група је претходила појави хоминида. Мајмуни који су скакали по дрвећу силазили су на тле крећући се од дрвета до дрвета на ногама. Рукама су најпре хватали гране на дрвећу, али постепено су почели ходати на две ноге. Шумски плодови били су све мање доступни и они уче да хватају мале животиње користећи лукавства и оруђа. Тако је настао Рамапитекус, антропоид од којег еволуција даље тече према човеку. Старост рамапитека је између 19 и 7 мил. година и сигурно је да су они живели претежно на дрвећу. Његови остаци нађени су у северозападној Индији (1932. г.) и назван је према богу Рама. Две године касније чељуст рамапитека је откривена и у Пакистану у месту Сивалик (*Sivapithecus*), а 60-их година слична чељуст је нађена у Кенији (*Keniarithecus*). Не може се тачно утврдити која је од ових области била колевка човечанства. Орогенеза Хималаја и источно-афричких планина морала је утицати на миграције Рамапитекуса у околне пределе, у којима су наилазили на другачију природну средину. Азијски рамапитекуси су отишли у правцу југоисточне Азије, где су наишли на тропске влажне шуме и њихов развој је морао бити успорен. У источној Африци природни услови су били разноврснији – од планинске до равничарске, и неки су еволуирали у хоминиде.

Аустралопитекуси (“јужни мајмуни”), били су први двоноги човеколики хоминиди, који су живели у плиоцену, пре око 5 до 2 мил. година у Африци. Они су се кретали кроз савану на задњим екстремитетима, а предњим су носили предмете, којима су се служили – необрађено дрво, обли камен (такозвана *Pebble culture*) и кости. Тако се појављује усправан ход на две ноге. Хранили су се претежно биљном храном, а практиковали су и канибализам. Били су високи око 120 цм а обим мозга није прелазило 650 цм³, мало више него код данашњих горила. Једино мозак гигантског парантропа је достигао 900-1000 цм³. Остаци су нађени у долини реке Омо у Етиопији (старости 3,5 мил. година), код Рудолфовог језера у Кенији (2,6 мил. година), на локалитету Олдувај у Танзанији (око 1,9 мил. година) и представљају архаични палеолит.

К е н о з о и к	Квартар	Холоцен	 Homo sapiens regens
		Плейстоцен	 Homo sapiens fossilis Неандерталац 0,3-0,04 мил. г.
	Терцијер	Плиоцен	 Homo erectus 1,75-0,3 мил. г.
			 Homo habilis (Зињантроп) 2,6-1,8 мил. г.
		 Презињантроп 3,8-2,6 мил. г.	
		 Аустралопитек 5-3 мил.	
		 Раманитек 12-8 мил. г.	
	Миоцен	 Дриопитек 20 – 8 мил. г.	
		 Проплиоитек, Египтоитек 38 мил. г. Усконосни мајмуни у Старом свету	
		Амфиитек, 45 мил. г. Виши примати (мајмуни)	
Еоцен	Нижи примати (полумајмуни), 60-50 мил. г.		
Палеоцен			

Сл. 1. - Фазе антропогенезе

Сл. 2. – Аустралопитекус афарензис, популарна Луси и њен изабраник (Курир Унеска, 1/2001). Живели су пре 3,18 мил. г., у групама, и били вегетаријанци. Касније су откривени афарензиси стари 3,4 мил. г. Из афарензиса се развило неколико грана хоминида, а од једне и рани род Хомо (Ђурђевић, 1988).

Сл. 3. - Траг стопала хоминида фосилизован у вулканском пепелу. Мери Лики је пронашла овај 70 m дуг траг у Лаетоли, Танзанија, 1978. г. Он датира од пре 3,6 мил. г. и доказује да је А. Афарензис ходао на две ноге, као и данашњи човек (Kottak, 1991).

Посебну врсту аустралопитекуса представља налаз их Хадара у Етиопији (1974), који је добио назив Луси, према истоименој песми Битлса. Луси је била млада женка која је у време фосилизације (пре 4-3 мил. година) имала око 30 кг и 110 цм висине. Налази аустралопитека (1924), плезиантропа (1936), парантропа (1938) и капског телантропа (1948) који су међусобно слични, указују да су аустралопитеци преци хоминида и чине подпородицу антропоида. Постоје две групе јужноафричких аустралопитека – грацилни (*Australopithecus africanus*) и робусни (*Australopithecus robustus*). Неки сматрају да су грацили живели пре (3 до 2,5 мил. г.) и били преци робусних (2,5 до 2 мил. г.). Други сматрају да су грацили и

робустуси одвојене врсте које су временски подударне. Неки палеоантрополози сматрају да су грацилни и робусни аустралопитеци различити завршеци у низу варијација једне политипичне врсте – само са одређеним фенотипским варијацијама. Заједнички предак им је вероватно *A. afarensis*, али докази нису нађени. Робусни аустралопитек био је масив-нији, јачи, крупнији. Његова источноафричка варијанта био је *A. boisei*.

Хомо хабилис (“спретни човек”), представља другу фазу у еволуцији хоминида и сматра се првим представником људског рода (*Homo*). Појавио се у касном плиоцену и раном плеистоцену (2,6 – 1,6 мил. година пре н. е.). Његове остатке су нашли енглески антрополози Луис и Мери Лики у Олдувајском кланцу (источно од језера Викторија) 1959-60. године. То древно биће они су назвали зиџантроп (*Zinjanthrop* – “источно-афрички човек”; *zinj* – арапско име за Африку), и старо је 1.750 000 година. Друго откриће крај Рудолфовог језера у Африци (1972), повећало је старост хабилиса на 3,2 до 2,6 мил. година, а биће је названо презиџан-троп. Обим мозга му је износио 670-680 cm^3 а висина тела 122-140 cm . Хабилиси обједињују целу групу антропоидних бића из источне Африке, који су не само ходали на две ноге, него им је и шака на руци била слична људској, знали су да израђују оруђа за рад, за што су и добили назив “спретни човек”. Одвајали су мушке послове (лов) од женских (брига за децу). Та најстарија археолошка култура је названа о л д у в а ј с к а (према Олдувајском кланцу у Танзанији). Може се прихватити да је то почетак културне еволуције, представљен елементарном “техничком” културом хабилиса. Разуме се, то су биле примитивне форме, али ипак довољне да одвоје хабилисе од других животињских форми.

Архантропи

Друге велике промене у природној средини догађале су се после наведеног издизања Хималаја. То су глацијална доба. Топли терцијарни период је завршен и настао је квартал, уопште хладан, ера у којој је карактеристична смена топлих и хладних периода. Почетак кварталног периода је датиран у време пре 1-2 мил. година, и током тог периода су се смењивали шест глацијалних и пет интерглацијалних доба. Услови на земљи су се брзо мењали на прелазима између глацијала и интерглацијала. На пример, у последњој глацијалној епохи, пустиња Сахара је потпуно нестала. У сваком глацијалном и интерглацијалном периоду мењале су се климатске магнитуде, које су утицале на промене средине људских предака. Храна је била све теже доступна, стопа смртности (посебно новорођенчади) се повећавала. Они су морали да науче да скупљају храну и лове у групама. Језик се развијао услед живота у групи и поделе рада. Интелектуална способност је постајала све више софистицирана. Као компензација за расту-

ће стопе смртности они су прешли од моногамије или полигамије на групни брак. При том је и еволуција дала свој допринос тако што је време парења (еструс), продужен током целе године. Кратко трајање живота родитеља због лоших природних услова и других фактора, и релативно дуг период сазревања младих, учинили су готово немогућим парење између две генерације исте крви, и то је постао табу кроз обичаје све до данас. У групама где се тај обичај није поштовао, долазило је до дегенерације потомства и изумирања, што сведоче фосилни остаци.

Појава питекантропа (*Pithecanthropus erectus*) или предсапиенса, најдревнијих људи, пре 1,6 – 0,3 мил. година (део доњег и средњи плеисто-цен), смењује хабилисе. Број становника на Земљи пре 1 мил. година није прелазно 150.000 (Suzuki, 1981). Названи су *Homo erectus* (“усправни човек”) због најкарактеристичније црте у еволуцији – усправног тела. То је у правом смислу прачовек, од којег почиње еволуција човечанства. Архан-тропи су били виши од својих претходника аустралопитекуса (средњи раст 162-165 цм), са већим обимом мозга – просечно 860 цм³ за питекантропа и 1050 цм³ за синантропа, и мањим зубима. Питекантроп (грч. – „мајмуночовек“), је по Е. Хекелу прелазна карика између човеколиког мајмуна и човека. Његови остаци су први пут нађени 1891. г. у квартарним седиментима на острву Јава (Сангиран), затим у Кини (пећина Цоу-коу-тијен), Северној (Тернифин југоисточно од Орана) и Источној (Олдувајски кланац) Африци. Јавански питекантроп је имао већи мозак него аустралопитек и спретни човек (обим од 900 цм³) али је лобања још увек имала примитиван облик. Бавили су се ловом и сакупљањем плодова, правили су примитивна груба оруђа. На југоистоку Африке су живели африкантропи, у шумовитој средини, богатој храном са дрвећа, што је утицало на њихов виши раст. Они нису знали да користе ватру, јер им није ни требала у условима топлог климата. У раном Минделском глацијалном добу, африкантропи су већ живели у Олдувајском кланцу у источној Африци. Неки од њихових потомака су мигрирали преко Чада до Мауританије и Марока, а други према Јужној Африци. Тако су настали атлантропи и слична бића из Северозападне и Јужне Африке. Када је Минделски глацијал прошао, северни део Африке је постао сушан. Атлантроп у том пределу је изолован због ширења пустиње и коначно је нестао. Остаци мауританског атлантропа су откривени најпре у Мауританији (1954) а затим крај језера Њаса (африкантроп), и на другим локалитетима у Африци. У југозападној Азији питекантропи су осетили велику променљивост географске средине у времену и простору. Простори од северозападног дела Индије до северне Африке су били суви у интерглацијалном добу, а влажни у глацијалном добу и покривени травом и шумом у којој је човек могао ловити обиље животиња. Насупрот питекантропу на истоку, који је постао сакупљач шумских плодова, овај је постао ловац и

користио памет за усавршавање оруђа и оружја. У шумама Југоисточне Азије питекантропи су спорије еволуирали него они у пределима где су глацијална и интерглацијална доба била јаче изражена. Они су дошли тамо почетком плеистоцена, вероватно у интерглацијалу пре Гинца. Низак ниво мора током глацијалних доба омогућио је прелаз Питекантропуса на Јаву, без икакве технике или пловила. Један је од њих је Јавански питекантроп.

Питекантропи су се проширили у Европу током Гинц-Миндел интерглацијалног доба до Бечког басена. Затим су током Минделског глацијала напредовали кроз Порајње и доспели до Енглеске. Хајделбершки човек, чији су остаци откривени 1907. г. код села Мајер у Немачкој, један је од њих. Они су прешли преко канала Ла Манш у доба ниског нивоа мора, као и на Јаву. Синантроп (“кинески човек”), који се ширио у Јужној Кини током Гинц-Миндел интерглацијала, дошао је до Жуте реке (Хоангхо) почетком глацијала Миндел. Лантиански човек откривен у Лантиану је један од њих. Са њиховом оскудном техником нису могли прећи Жуту реку све до глацијала Миндел. Када је река залеђена у том леденом добу, они су прешли и населили се у пећини Цоу-коу-тијен код Пекинга, где су 1928. г. откривени остаци Синантропуса пекинзиса, старости око 370 000 година. Имао је већи мозак (око 1050 cm^3) него јавански питекантроп. Француски палеонтолог Тајер де Шарден је у пећини Цоу-коу-тијен заједно с остацима синантропа нашао примитивна оруђа, а такође кости крупних животиња (пећински медвед, слон, вук, бизон и др.). Тамо су нађени и остаци пепела (дебљине до 7 м) и честице дрвеног угља, што сведочи да су су одржавали “вечну ватру” зато што нису знали како се пали. Откриће одржавања ватре омогућило је Синантропу да се прошири у северније, хладније крајеве. Ти људи су преживели минделско ледено доба зато што су открили како да одржавају ватру. Осим ватре они су користили крзна и оруђа за лов, справљање хране и одбрану од грабљивица. Пошто нису знали како се пали ватра, узимали су је из природе и брижно одржавали из генерације у генерацију. У минделском глацијалном добу лед је покрио планине јужне Кине. Синантроп је тако изолован од од његових сродника у Јужној Азији и затим ретардирао услед дисперзије негативних гена у групама које су се париле унутар себе. Када је Миндел глацијал прошао, Жута река је постала поново баријера, синантроп је опет изолован и коначно нестао после доласка до реке Амур.

Најранија култура архантропа је **ашелска**, по имену Сент Ашел (код Амијена у Француској), где су откривени њихови трагови – двострано обрађена камена сечива, пепео. Ашелска култура је постојала у раном палеолиту, до пре 550-250 хиљ. година. У том периоду су насељене многе области на Земљи. Архантропи су водили скиталачки живот и хранили се ловом, скупљањем плодова и корења.

Палеоантропи

Палеоантропи (древни људи) су повезујућа карика између усправљеног и мислећег човека (*Homo sapiens*): Њихов представник је неандерталац (*Homo sapiens neanderthalensis*), назван тако по долини Неандертал близу Диселдорфа (Немачка), у којој су нађени његови остаци 1856. године. Неандерталац је настао у Европи током последњег или Холштајн интергласијала и опстао током последњег великог гласијала (Вирма), до пре око 25-30.000 година. По обиму мозга они се не разликују од савремених људи (преко 1400 cm^3) али хемисфере мозга су слабо развијене. Неандерталци су неједнородна група и то је узрок за низ спорова у односу на праволинеарност људске еволуције. Јасно је, да еволуција ногу, руку и мозга није ишла паралелно и усклађено. Утицали су и други фактори, посебно социјални односи или изолованост. Пример за то су најранији неандерталци, названи прогресивни, који су захваљујући социјалним контактима (колективни лов, групни живот, разветна артикулисана реч) настављају еволуцију, други видови ишчезавају. Прогресивни неандерталци су створили “сложену” производњу од оруђа камена и кости, користили су ватру, покопавали су умрле са цвећем, што говори о почетку религијских представа, градили су куће (на пр. близу Средоземне обале у Француској). Били су канибали, о чему сведоче налази костију убијених и поједених непријатеља крај Крапине (Хрватска).

Еволуција од питекантропа до неандерталца почела је током Миндел-Рис интергласијала, вероватно у Јужној Азији. Они који су одатле отишли према хумидним шумским ареалима југоисточне и источне Азије нису доживели већи прогрес. Они који су отишли у северну Африку, ширили су се према југу континента, кроз различите природне средине. Услед ширења пустиње Калахари током Рис-Вирм гласијала они су се вратили на север континента. У интергласијалу Миндел-Рис, неандерталци су дошли у Европу, где су још постојали неки питекантропуси. Ти рани неандерталци су се разликовали од оних који су нађени у Неандерталу.

У доба Рис гласијала Северна Европа је била покривена ледом. Ови рани неандерталски људи су мигрирали у северну Африку, где су сусрели оне неандерталце који су дошли тамо из Јужне Африке, и мешали се са њима у просторима Сахаре. Северни део Сахаре био је влажна током Рис гласијала. Поларни фронт био је померен на југ. Неандерталски човек који је живео у Европи имао је погоршану средину покривену оскудном вегетацијом. Они постају више зависни од лова него сакупљања хране. Укупна популација неандерталских људи у Западној Европи није прелазила 20.000 и они су живели у малим групама. Услед хладноће и недостатка хране већина је умирала пре тридесете. Кроз брак унутар затвореног круга сродника, инфериорне карактеристике постају доминантне и они коначно нестају.

Крапински човек је један од њих. Та група Неандерталских људи се назива “Класични Неандерталац”, настао у различитим категоријама од раног неандерталца (Радовановић, 1957). Иако Класични Неандерталац није био наш непосредни предак, он је опстао током Вирм-гласијала, и достигао висок ниво развоја. Према тврдњи једног британског антрополога, по нивоу интелекта неандерталци би сасвим могли постати студенти Оксфорда. Руски академик Моисеев је иронично приметио: “нисам схватио: да ли је то био комплимент неандерталцима или оцена нивоа образовања на Оксфорду!” (Моисеев, 2000. с. 33.). Било како било, неандерталци су створили музичку културу, пећинско сликарство, знали су да припитомљавају животиње, граде склоништа, сахрањују мртве. Зашто је Неандерталац сахрањивао мртве не можемо тачно знати, али је сигурно да је он стицао свест о свом животу кроз смрт других. Неандерталац је постојао једно време паралелно са новим разумним човеком – кромањонцем. Неандерталци су живели у Европи 200.000 година. Затим је дошао хомо сапиенс и... они су ишчезли. Одакле су дошли кромањонци, то није познато.

Зашто су неандерталци нестали? Они су били агресивнији и физички јачи него кромањонци, који су их истребили. Али, они су теже усвајали иновације и њихове групе су биле мање дисциплиноване. Један неандерталац је био јачи од једног кромањонца, али је група кромањонаца била боље организована и боље наоружана од групе неандерталаца. Осим тога, кромањонац је имао више хране захваљујући неолитској револуцији коју карактеришу иновације у изради нових врста оруђа и оружја и појава земљорадње. За хиљаду година практично сасвим су били истребљени сви мамути и крупни копитари, који су били основа лова и исхране неандерталаца. Заједница (племе) кромањонаца, која је прешла од сакуп-љачке привреде на производњу, на земљорадњу и сточарство, природно је омогућила брз демографски раст, “демографску експлозију”. У епохи палеолита становништво света је бројало неколико стотина хиљада (максимум 1-2 милион). Крајем епохе неолита становништво је достигло неколико десетина милиона. Услед тога још до почетка неолита једини представник вида *homo sapiens* остао је човек из Кромањона. Отуда сви људи који данас живе на Земљи су потомци кромањонаца. Није јасно, да ли је са биолошке тачке гледишта било могуће укрштање ова два вида нео-антропа. Ако је било могуће, онда можда “плава” аријевска крв има при-меса крви неандерталаца. Ипак, “неандерталци су се разликовали од кромањонаца много више него што се данас разликују расе. О томе говоре и недавно откривене разлике у генетском коду човека” (Моисеев, 2000: 33). Неандерталски човек био је распрострањен у Старом свету, од канала Ла Манш до Јужне Африке, Узбекистана и Јаве, различитог изгледа у физичком типу. Њихова култура се развила у периоду од 300 хиљ. до 30 хиљ. година пре Христа и

спада у средњи палеолит. Најпознатија је **мустијерска култура**, која је добила назив по неандерталцима који су живели у региону Ле Мустијер (Дордоња, Француска). Мустијерску културу су створили древни људи Европе, Северне и источне Африке, Кавказа, Југозападне и Средње Азије. Палеоантропи нису имали расних разлика, што доказује да су спољашња обележја савременог човека условљена природно-географском средином.

Неоантропи

Новији али не последњи човек, Хомо сапиенс, настао је у Рис-Вирм интергласијалном периоду. Није јасно да ли је Хомо сапиенс развијен директно од неандерталца или одвојено као посебна грана. Физичке карактеристике откривених скелета као да нису у континуитету, али је континуирана култура између њих. Неандерталски човек је понекад сврстан у Хомо сапиенса као *Homo sapiens neanderthalensis*, и сматран претходном фазом еволуције (Влаховић, 1996). Можемо са великом вероватноћом рећи да је *Homo sapiens sapiens* настао у ширем региону између Источног Медитерана и Индо-иранске висеје, Кавказа и Етиопије. Тај простор је раскршће старог света, спона између три континента и мост између два океана. У том простору се прожимају хумидна и аридна средина, планински венци и низије, пустиње и плодне речне долине. Та диференцирана и разноврсна али такође интегрисана и комплементарна средина деловала је као изазов за духовни развој *Homo sapiens*. Његова еволуција је почела пре око 100.000 година, а најстарије цивилизације (асирска, вавилонска, египатска) немају више од 10.000 година. У поређењу са еволуцијом других врста хоминида то је веома кратак период. Тај последњи догађај на еволуционом стаблу човека је још увек тајанствен и научно контраверзан. На основу природних услова можемо претпоставити којим су се правцима кретале људске миграције и како су настајале људске расе, али не можемо одредити које су силе одлучивале о постанку човека и његове свести.

Неоантропи (“нови људи”), названи још разумни људи (*Homo sapiens*), појављују се пре око 75 000 година у периоду последњег (вирмског) глацијала. Први неоантроп је кромањонац, чији остаци су откривени 1886. године у месту Кромањон (Француска), појавио се у горњем палеолиту (100 хиљ. до 75 хиљ. г. пре н. е.). Појавом кромањонца престаје биолошка еволуција човека, а убрзава се културни развој. С кромањонцем човечанство прелази из фазе стада у првобитну друштвену заједницу, а услед усавршавања оруђа интензивирају се миграције и шири се екумена. Просечна висина кромањонца износила је 187 цм а запремина мозга 1 590 цм³. Кромањонци су створили културу касног палеолита (лептолита) коју карактерише зидно пећинско сли-

карство (нађени цртежи у пећинама Алтамира (северна Шпанија) и Ласко (близу Кромањона, Француска), фино обрађено камено и коштано оруђе, градња кућа и т.д. Тиме биолошка еволуција човека завршава, зато што природно одабирање практично губи значај у условима већ формираног људског друштва, али настају расна обележја. Кромањонци се сматрају изумрлом формом разумног човека (*Homo sapiens fossilis*).

Око 35 - 40.000 година пре н. е. кромањонце су потиснули културнији људи *Homo sapiens sapiens* који су данас једини преостали члан фамилије хоминида. Ако узмемо да је време када се појавио *Homo sapiens sapiens* износило око 40.000 година, а просечна дужина људског живота у том периоду око 52 године, онда ће се показати да савремени човек представља тек његово 770. поклење. Ако би представнике сваког покољења постројили на размаку од 1 м, добили би колону дугу само 770 м. Савремени човек ипак је дубоко убеђен да се психолошки разликује од свог претка. Првобитни људи били су принуђени да воде жестоку борбу за опстанак с нетакнутом природом. Од XX века настаје обрнута ситуација – човек да би опстао води борбу да сачува део некадашње нетакнуте природе. Развој цивилизације данас је довео човечанство пред хамлетовски избор бити или не бити. Да ли ће човек оправдати латинско име које је сам себи дао - *Homo sapiens* (разумни човек), или ће, према изразу нобеловца Макса Борна, услед неразумности оставити иза себе слој пепела, који ће прекрити целу Земљу, на основу кога ће му након милијарду година неко ново биће дати и ново одговарајуће име – *Homo demens* (малоумни човек).

Закључак

Разноврсне фосиле археолози идентификују на разним местима земаљске кугле, удаљеним међусобно хиљадама километара, који датирају још из средњег плиоцена. Морфологија људских фосила, оруђа и насеља указују на геодивезитет предака људског рода. Још у терцијару настали су прамајмуни. Они су били становници дрвећа и служили се предњим удовима (прототип данашњих људских руку) за хватање инсеката. Даљим развојем настаје парапитек са истим бројем зуба као човек. Са првим корацима у претварању удова у органе за хватање, човек води непосредно порекло од антропоида типа дриопитек чија се старост цени на 15-35 мил. година. Карика која недостаје између човеколиког мајмуна и прачовека, могао би бити аустралопитекус, а касније питекантропус еректус с почетка квартара (усправног хода и по целој крупној грађи – човек). Почетком плеистоцена јавља се синантропус пекинензис – пекиншки човек. Та форма као победник леденог доба је напредовала у прилагођавању климатским и осталим физич-

ко-географским условима. Дуготрајним развојем настао је хомо сапиенс дилувиензис – умни човек.

Сматра се да је било 6 или 7 људских видова, а по некима 17 и више (Татарсал, 2001. с. 32-35). Пре око 1,5 – 2 мил. година бар четири различита вида протоантропа су коегзистирала у истој географској средини. Неки сматрају да је аустралопитекус (= јужни мајмун) стар 2.610 000 година био први човек јер је ходао на две ноге и користио неке алатке. Други сматрају да је аустралопитекус био мајмун који је еволуирао од заједничког претка са човеком, рамапитекуса старог 20 мил. година. Ипак, ако се узму кооперативне активности као минималан стандард за постанак човека, онда аустралопитекус из Јужне Африке и синантропус пекинесис из пећине Џоу-коу-тјен код Пекинга, у антрополошком и друштвеном смислу нису још потпуно разумна бића, која би могла бити почетак ноофере. Бића која су прихваћена као људи од свих антрополога су питекантропус нађен на Јави, синантропус у Кини и хајделбершки човек у Немачкој; епоха њиховог постојања била је пре неколико стотина хиљада година. Они су имали развијен онај део мозга који је специфичан за људска бића и одржавали су кооперативне активности. Доња граница настанка човека је почетак плеистоценског доба (600.000 година пре н. е.), које је изазвало велике промене у читавом органском свету и између осталог – појаву разумног човека.

Литература

- Радвановић Милутин (1957), Природа и човек – историја човековог развојка, “Рад”, Београд.
- Ђурђевић Б. (1998), Географија становништва, Нови Сад, ПМФ.
- Живков Т. (2000), Увод в етнологијата, Пловдив.
- Енгелс Ф. (1946), Улога рада при претварању мајмуна у човека, Београд.
- Valladas et al. (1988), Thermoluminescence Dating of Mousterian “Proto-Cro-Magnon” Remains from Israel and the Origin of Modern man. *Nature*, 331:614-616.
- Wolpoff Milford (1989), Multiregional evolution: The Fossil Alternative to Eden. In: R. P. Mellars and C. Stringer, *The Human Revolution: Behavioural and Biological perspectives on the Origins of Modern Humans*, Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press.
- Wolpoff Milford (1990), Fossils and the origin of Races, Paper read at the Annual Meeting of the A. A. A. S., New Orleans.
- Suzuki Hideo (1981), *The Tracedent and environments*, Adis Abeba SHA Yokohama, Japan.

- Моисеев Н. Н. (2000), Судьба цивилизации. Путь разума. Языки русской культуры. Москва.
- Влаховић П. (1996), Човек у времену и простору – антропологија.”Вук Караџић”, Београд.
- Татарсал Й. (2001), В лабиринта на човешката еволуција, Куриер на Юнеско, јануари, 2001, Софија.
- Kottak P. C. (1991), Anthropology – The exploration of human diversity, McGraw-Hill, New York.

Mirko Grčić

GEOGRAPHIC FACTOR IN THE EVOLUTION OF MANKIND

Summary

Questions of when, where and in which form did the man appear on Earth, as a thinking and a conscious being, interested in any thinking man. The forces that have decided on the origin of man, and therefore conditions that accelerated or obstructed its evolution, are in the domain of geography, particularly geography and paleogeography. Is the cradle of the first people were in the best living conditions (as a hypothetical "Paradise on Earth"), or in unproductive nature that forced the man to work to survive? Did human kind arise from the animal kingdom in the conditions of abundance or poverty? In which geographical conditions the man was created? Where did he migrate and in which ways he had been gradually changed under the influence of physical-geographical environment? These are some issues which are discussed in the paper.

Драго Тодић¹

ГРЕНЛАНД – РЕГИОНАЛНОГЕОГРАФСКА И ГЕОПОЛИТИЧКА БУДУЋНОСТ

Извод: Највеће острво свијета, Гренланд, које многи географи сматрају најмањим или осмим континентом спада у најрјеђе насељене просторе на Земљи. Његово име „Зелена земља“ не одговара његовом изгледу, јер је Гренланд прекривен ледницима, па би му боље одговарало име „Бијела земља“. Гренланд је и данас у саставу данске круне, иако је од ње већи 50 пута. Иако слабо насељен због сурових климатских услова, има значајну регионалногеографску улогу и важан геополитички положај од интереса за највеће војне силе свијета.

Кључне ријечи: Гренланд, регионализација, геополитика, савремени развој.

Abstract: The biggest island of the world – Greenland, which many geographers consider the smallest of the eight continents, belongs to the rarest inhabited spaces on the Earth. His name, 'the Green country', does not match to its appearance, because Greenland is covered with glaciers, so we could say that the name 'the White country' would be more suitable. Even today, Greenland is the part of the Danish crown, although it is 50 times larger from Denmark. Although it is rarely inhabited due to the cruel climate conditions, Greenland has the significant regional-geographic role and important geopolitical position which is the target of the biggest military forces of the world.

Key words: Grenland, regionalization, geo-politics, contemporary development.

Увод

Гренланд је највеће острво на Земљи, а истовремено и највећи прекоморски посјед већи педесет пута од своје матичне државе Данске, чија је површина 2.175.600 км² због чега га многи географи сматрају најмањим или осмим континентом. На том простору живи само 60.000 становника са густином насељености од 0,026 ст/км², што га сврстава у најрјеђе насељиве просторе на планети. Смјештен је у најсјевернијем дијелу Атланског океана, удаљен само 800 км од сјеверног пола, а само 26 км од Канаде, док је најближа европска земља Исланд, удаљен 320 км преко Данског пролаза. Протеже се 2.660 км у правцу сјевер-југ, а највећа ширина је 1.300 км у смјеру исток-запад. Дужина обалне линије која је дубоко испресијецана фјордовима је око 44.000 км.

¹ Др Драго Тодић, ванредни професор, ПМФ Бања Лука

Назив Гренланд ("Зелена земља") дали су му први скандинавски насељеници које је предводио чувени Викинг Ерик Црвени који је допловио у његове јужне дијелове. Тај дио острва заиста је "зелен" током кратког лjeta, што је Ерик Црвени вјешто искористио како би привукао што више људи да се тамо населе. Међутим, познато је да је Гренланд прекривен непрегледним ледницима и тундрама. Познат је и по поларној свјетлости и поноћном сунцу, што је одавно привлачило истраживаче, па је Гренланд био "капија за улаз на Арктик".

Природногеографске одлике Гренланда

Гренланд у тектонском погледу представља продужетак Канадског штита изграђеног од старих прекамбријских стијена (гнајс, кристаласти шкриљци) и млађих седиментних и еруптивних стијена које понегдје избијају на површину само у приобалним планинама. Детаљније геолошко испитивање отежано је леденом масом која прекрива 85% укупне површине острва. То су моћне ледене наслагае – инландајси, по величини и запремини други иза антарктичког, а највећи на сјеверној хемисфери. Његова просјечна дебљина је 1500 м, а у централним дијеловима острва и до 3000 метара. Тежина масивног инландајса издубила је његов централни дио формирајући басен који лежи 300 м испод нивоа мора. Ова ледена маса конзервира старе елементе рељефа, а поједини планински врхови извирују из леда и до 3.700 м које Ескимима називају нунатци.

Преостало копнено подручје, слободно од леда, заузима околне дијелове у виду висоравни. Интересантно је да ни сјеверне обале Гренланда нису прекривене ледом због тога што је ваздух превише сух да би дошло до снијежних падавина, неопходних за формирање и одржавање инландајса. Дугачки, дубоки фјордови залазе дубоко у унутрашњост источне и западне обале Гренланда, нудећи величанствен, ледени пустињски пејзаж. Дуж многих дијелова обале ледени покривач се спушта директно према мору, чије се ледене санте ломе, а морске струје их односе далеко у воде Атлантика гдје угрожавају поморску пловидбу (сјетимо се Титаника 1912. године).

Ако би се ледени покривач у потпуности отопио ниво мора би се подигао за више од 7 м и Гренланд би највјероватније постао архипелаг, што су нека истраживања и потврдила. Због општег отопљавања климата на Земљи и гренландски ледници се брже топе, што ће утицати на повећање нивоа глобалног мора.

Поменути ледени покривач (инландајс) представља најбитније географско обиљежје овог острва, не само због тога што прекрива основне елементе физичкогеографске средине, него и због тога што је од великог

значаја за вријеме и климу сјеверног Атлантика и сусједних копнених дијелова Европе и Америке. Та ледена маса, зона стално ниских температура, се понаша као антициклонална област, чије ваздушне масе струје ка нижим географским ширинама. Због тога су постављене сталне метеоролошке станице на дубокој, заглеченој површини острва чији су подаци незаобилазни за прогнозу времена толико важну за пловидбу Атлантиком (М. Васовић, 1971.).

Карта 1. – Гренланд

Последња истраживања показала су да се гренландски ледници отапају два пута брже у односу од прије једне деценије, што је годишњи губитак ледене масе од 216 км³. Ако би се такав тренд наставио Гренланд би у скорој будућности постао архипелаг, што би знатно утицало на повећање свјетског глобалног мора.

На Гренланду је заступљена арктичка клима с изузетно хладним зимама и кратким свјежим љетима, модификована лаганим утицајем голфске струје на југозападу. Брзе временске промјене, од сунчаног дана до свјежих снијежних олуја, често су резултат источног напредовања ваздушних маса ниског притиска преко перманентног слоја хладног ваздуха изнад, ледом покривне унутрашњости острва.

Табела 1. – Екстремне температуре на Гренланду

Мјесто	Мин. температура °C	Макс. температура °C
Nuuk	-29,5	24,2
Upernavik	-41,0	20,0
Nord	-51,1	17,0
Northice	-66,1	-
Ivigtut	-28,9	30,1
Summit	-63,3	1,8

Извор: *World Meteorological Organization*

Највећа измјерена брзина олујног вјетра 333 км/х је измјерена код америчке ваздухопловне базе Туле 1972. године. Просјечне зимске (јануарске) температуре варирају од -6°C, на југу до -35°C на сјеверу (гдје су зиме оштрије због дуже поларне ноћи). Љетне температуре дуж југозападне обале су 7°C током јула, док су на сјеверу 3,6°C. Најнижа температура од -66,1 °C је измјерена јануара 2007. године на сјевероистоку Гренланда. Просјечна количина падавина од југа према сјеверу се смањује са 1.900 мм на 50 мм. Због познатих поларних одлика поноћног сунца које траје око два мјесеца изразити су и феномени поларне свјетлости у импресивним бијелим, жути, зеленим и црвеним бојама изнад неба острва.

Флора и фауна. Гренланд припада холарктичкој, флористичкој и зоогеографској области. Флора острва је представљена тундром у којој расту маховине, лишјајеви, памучна трава, шаш и још неке зељасте биљке. Подручје без леда је без дрвећа, иако понегдје расту патуљасте брезе, јохе и врбе. Национални, самоникли цвијет Гренланда је "дјевојчица" прелијепе тамноружичасте боје, а њени карактеристични зелени листови су јестиви и сирови и сухани.

Гренландска фауна више подсећа на америчку него европску (вукови, машусно говече, леминзи, ирваси), а циркумполарне животиње су

поларни медвјед, поларна лисица, поларни зец и хермелин. Ендемичне врсте су поларна сова, снијежница, поларни соко, бјелорепи (поларни) орао, гавран и гренландски врабац. Птице пливачице долазе само у вријеме кратког лjeta. У водама око острва живе различите врсте риба (лосос, ослић, бакалар, америчка јегуља), туљани и китови.

Друштвеногеографске карактеристике Гренланда

Први становници Гренланда били су Инуити (Ескимии) још у праисторијско доба који су дошли из Аљаске преко сјеверноамеричког копна и острва канадског архипелага у етапама од 4000-1000. година п.н.е. Сваки миграциони талас је доносио различите инуитске културе које су својерсна етнолошка прошлост овог ријетког и интересантног становништва.

Према историјским изворима први европљани на тлу Гренланда су били Викинзи. Острво је открио Ерик Црвени 982. године који је са Исланда био протјеран због убиства. Да би привукао друго становништво Ерик Црвени је Гренланд ("зелено острво") тако назвао, јер су јужни дијелови острва били обрадљиви бујном вегетацијом због тада топлијег климата. На тај начин привукао је око 3.000 досељеника и њихових потомака који су економски ојачали, развили сточарство и живу трговину са Исландом и Норвешком. Због сукоба са новопродошлим Норвежанима новооснована република је пропала, а Викинзи су временом изумрли или су се крвно измијешали са Ескимима. Након доласка Викинга услиједио је дугогодишњи период изолације Гренланда, јер је требало проћи равних 500 година до доласка Џона Кабота 1497. године у те области. Послије тога услиједила је читава серија истраживача у периоду од 1578. до 1906. године (Мартин Фробишер, Џон Девис, Хенри Хадсон, Вилиам Бафин, Роберт Пири, Фритјоф Нансен). Посебна истраживања вршио је и чувени творац теорије о тектоници плоча Алфред Вегенер који је на Гренланду и умро. Умјесто повремених истраживача данас су на Гренланду лоциране бројне метеоролошке и истраживачке станице које пажљиво прате и анализирају првенствено климатске промјене о чему је свјетска јавност добро упозната.

Након нестанка првобитних викиншких насеља колонизација је пресахнула све до 1721. године. Послије тога су доселили евангелисти уједињеног краљевства Данске – Норвешке и основали трговачко друштво у близини данашњег града Нуука, означавајући тако стварни почетак колонизације Гренланда. Потпуну доминацију над Гренландом преузела је Данска 1776. године, па је гренландска обала била затворена према вањском свијету све до 1950. године. Превласт Данске прекинута је над острвом 1940. године, када је ова земља окупирана од стране Њемачке у Дру-

гом свјетском рату. Војска САД је исте године запосјела острво и почела градити војне базе (Туле). Као данска провинција Гренланд је био све до 1979. године, када је добио пуну унутрашњу аутономију. Члан је ЕЕЗ од 1973. године до 1985. године када је из ње иступио и од тада има статус придруженог прекоморског територија с повлаштеним приступом тржишта садашње Европске Уније. Због принудног расељења Инуита 1950. са подручја око базе Тула, они су подигли тужбу за враћање у област око базе пред Европским судом за људска права. Иако захтјеви за независним Гренландом све више јачају почетком 21. вијека, многи вјерују да се мора побољшати острвска економија прије него што Гренланд стекне потпуну независност. Данас је он значајна свјетска област за проучавање климатских промјена, јер су тамо лоциране бројне метеоролошке и истраживачке научне станице.

Послије изгласавања самоуправе 1979. године Гренланд је добио самосталну општинску управу, пореску политику, образовање, културу, социјалну заштиту и самосталну цркву. Данска је задржала контролу над уставним питањима, иностраним пословима и одбраном. Гренланд је и даље у саставу данске круне, а острвљани су дански држављани са једнаким правима као остали Данци. Извршну власт чини седмочлано тијело на челу са премијером, а парламент сачињава 31 члан. Два представника Гренланда улазе у дански парламент. Влада Гренланда нема контролу над војним и иностраним питањима, па је за његову одбрану одговорна Данска. На територији острва лоцирано је неколико данских и америчких база које осим одбране имају и улогу научно-истраживачке мисије и мисије спашавања на копну и води. Гренланд је административно подијелен на три покрајине или дистрихта: Западни, Источни и Сјеверни Гренланд са 18 самоуправних општина. Западна покрајина је најнасељенија са 90% укупне популације, гдје је и главни град Нуук.

Табела 2. – Демографске карактеристике Гренланда (2006.)

Старосна доб	Жене	Мушкарци	%
0-14	6.740	7.072	24,5
15-64	17.919	20.904	68,9
65 >	1.958	1.768	6,6
УКУПНО	26.617	29.744	100,00

Становништво Гренланда је мјешавина Инуита, Данаца и Норвежана који говоре гренландски језик. Оно је лоцирано на југозападној обали острва која има блажу климу. То су мала обална насеља са 1000

до 3000 становника осим главног града Нуука у којем живи четвртина укупног броја становника. Старосна структура је доста повољна с обзиром да је највећи проценат радноактивног становништва. Годишња стопа наталитета је 15,9 ‰, морталитета 7,9 ‰, а природног прираштаја 8,0 ‰. По просјечној густини насељености од 0,026 ст/км² Гренланд се, према листи УН, налази на последњем, 231. мјесту, као најрјеђе насељено мјесто на земљи.

Због изузетно тешких природних услова живота и рада на Гренланду неминовна је инострана помоћ, првенствено од Данске која обезбјеђује 60% свих буџетских прихода. То омогућава широк распон помоћи коју гренландска Влада обезбјеђује својим грађанима у виду социјалне помоћи и здравствене заштите. Образовање је обавезно и бесплатно за сву дјецу узраста од 7–14 година у 85 школских центара. Настава се изводи на гренландском језику који је мјешавина инутског и данског језика. Једини универзитет налази се у Нууку. Иако је био чланица Европске Заједнице Гренланд није члан Европске Уније, али има статус придружене прекоморске територије с повлаштеним приступом тржишту ЕУ.

Привредни развој Гренланда је везан за неповољне климатске услове и велики ослонац на финансијску помоћ Данске. Близина инландајса неупоредиво више утиче на узгој разних култура него географска ширина јужних дијелова многих градова Сјеверне Европе. Пољопривреда је могућа само на 1% укупне површине и то у јужним предјелима, гдје се углавном узгаја кромпир, репа и поврће. Велики дио заузимају пашњаци на којима се напасају стада оваца и ирваса потребних за месо, млијеко и вуну. Лов је заступљен у сјеверним предјелима острва гдје се због меса и крзна лове фоке, поларне лисице и поларни медвједи. Риболов је усмјерен на улов бакалара, лососа и шампа, чија је прерада и конзервирање главна индустријска дјелатност. Зависност острва о риблијој индустрији, која је подложна проблемима прекомјерног улова и флукуацији цијена на свјетском тржишту, постала је забрињавајући проблем на почетку 21. вијека.

Ранија значајна експлоатација рудних богатстава природног криолита, минерала који се користи у производњи алуминијума, олова, цинка, сребра и графита напуштена је због исцрпљених лежишта. Новија геолошка истраживања показала су да Гренланд има значајне залихе уранијума, угља, бакра молибдена, платине и злата на источним обалама, али климатске прилике и еколошки услови лимитирају експлоатацију ових минералних ресурса. Велики хидроенергетски потенцијал није искориштен из више разлога, па сву електричну енергију острво добија из електричних агрегата које покрећу течна горива из увоза.

Саобраћајнице су лимитиране на мале дионице у обалним подручјима слободним од леда, а у унутрашњости се користе санке. Главни превоз се обавља поморским и ваздушним путевима, јер Гренланд има 4 међународна аеродрома.

Туризам је једна од новијих веома важних привредних грана Гренланда који својим приходима надокнађује напуштenu експлоатацију рудних богатстава. Острво има управо оне квалитете које су изражене кроз величанствене пејзаже са драматичним силама природе, јединствену фауну, надалеко познати мир и тишину, те културу аутентичних коријена. Непрегледно "море" леда и права ледена пустиња којој је мало сличних на Земљи. Она нуди изазове појединцима са повећаним нивоом адреналина да завире у сваки кутак иландајса дебелог 1,5 км који потиче из посљедњег леденог доба. Пјешачење по леду или вожња бицикла, алпинистичко успињање по стрмим високим клифовима, завиривање у шупљине и тунеле дуж ледених пукотина само су увод у крстарење бродом између хиљаде ледених санти свих величина, запањујућих величина облика и боја, уз посматрање китова, туљана, птичијег и осталог живог свијета. Осим вожње бродом уз обалу и по фјордовима, постоји и могућност разгледања хеликоптером изнад зоне аблације, гдје се лед почиње ломити и падати у воде фјордова. Највећа успомена за све туристе је вожња саоницама које вуче псећа запрега па ни један посјетилац не пропушта тај угођај.

Владина улагања у развој туризма дала су добре резултате. Број туриста од 25.000 (2006.) има узлазни тренд, јер је Гренланд све популарнија туристичка дестинација, чији приходи заузимају све значајније мјесто у бруто дохотку острва.

Закључак

Гренланд, највеће острво (или замрзнути архипелаг) свијета, вијековима је привлачио морепловце, истраживаче и авантуристе да истраже барем мали дио тајни на стотине хиљада км ледене пустиње без икаквог трага људског присуства. Ни први Европљанин Ерик Црвени није дубље залазио његову унутрашњост да упозна моћни ледени покривач због суровости климе која је у то вријеме онемогућавала и саму помисао на живот у његовој унутрашњости. Због тога је ово откриће пало у заборав више од 500 година, а како су прва викиншка насеља исчезнула историчари још немају одговора, иако су остале рушевине њихових кућа и цркава. Први његови сународњаци поново су се населили тек 1721. године оснивањем мисионарских и трговачких центара. Тако је формиран данашњи Дански Гренланд већи 50 пута од своје матичне државе.

Ријеч „гренланд“ најчешће нас асоцира на велику бијелу мрљу на географској карти, на Ескиме, неколико поларних медвједа и слично. Смјештен највећим дијелом унутар Арктичког Круга подсећа на усамљену планету, чије ледено бљештавило са велике висине из удобног сједишта авиона изазива уздахе посматрача.

Некада богато острво рудама криолита, олова, цинка и графита данас се економски ослања само на рибарство и туризам. Иако лимитиран кратком сезоном и високим трошковима Гренланд нуди непоновљиве пејзаже туристима у виду бескрајних ледених пејзажа, поноћног сунца, поларне свјетлости, фјордове, ледене санте моћних величина, као и јединствену флору и фауну.

Премда постоје одређени захтјеви гренландске популације за стицање независности, мало је вјероватно да ће се то десити у скорој будућности, јер крхка привреда острва увелико зависи од финансијске помоћи Данске. Осим тога, превише је важан за базе НАТО-а потенцијалних или тренутно неексплоатисаних минералних богатстава да би се Данска одрекла свог „драгуља у круни“. Иако је човјек одавно ступио далеко од Гренланда у безгранични свемир велики дио овог острва није поклекао модерној технологији, јер он крије још многе тајне у својој унутрашњости.

Литература

- Милорад Васовић(1971), Регионална географија-карактеристичне регије на земљи, БИГЗ, Београд.
Драго Тодић(2009), Сјеверна Америка-регионална географија, Бањалука.
Франк Дебенхам(1969),Открића и истраживања-повијест човјекових путовања у непознато,Младост,Загреб.
Опћа енциклопедија(1977), ЈЛЗ, Загреб.
Велики атлас Свијета(2003), Нови поглед на Земљу, Мозаик књига, Загреб.
Интернет

Drago Todić

GREENLAND – regional-geographic and geopolitical future

Summary

With its spatial area, Greenland belongs to the North polar circle, which attracted the researchers for a long time, because he was the „gate of entrance to the Arctic”. On the

way to independence, Greenland gained the full interior autonomy with privilege access to the European Union. Due to his significant regional-geographic and geo-political significance, many meteorological and research stations are placed there, and some of them have the hidden status of the military bases. The total economic development of Greenland is today based upon fishing and tourism along with the monetary support of Denmark.

Драгољуб Секуловић
Љубомир Гиговић¹

ЧИНИОЦИ ГЕОПОЛИТИЧКОГ ПОЛОЖАЈА СРБИЈЕ

Извод: Без обзира на чињеницу и неминовну европску геополитичку оријентацију, пуна валоризација геополитичког положаја Србије јесте у развијању уравнотеженог односа и са свим глобалним геополитичким центрима моћи. У раду су дати аналитички ставови о положају Србије у односу на глобалне геополитичке структуре, геополитичком окружењу на Балкану и геополитичкој иницијативи Србије.

Кључне речи: чиниоци, геополитика, положај, Србија.

Abstract: Regardless the fact and inescapable European geopolitical orientation, the complete valorization of the Serbia's geopolitical position can be reached by developing the balanced relations with other global geopolitical centers of power, as well. In the paper are presented the analytical attitudes about the Serbia's position in regard to the global geopolitical structures, geopolitical environment in the Balkans and geopolitical initiative of Serbia.

Key words: factors, geopolitics, position, Serbia.

Увод

Геополитички положај државе или неког региона представља најконцептуалнији и најдинамичнији конститутивни елеменат комплексног географског положаја, обухватајући природне, економске и политичке географске факторе и прожима у себи комплексну оцену природног потенцијала, геодемографских процеса и савремене културно-политичке реалности. У суштини, он се заснива на анализи физичко-географских и антропогеографских фактора, као и њиховим каузалним везама, чије промене у геополитичком смислу за неки народ и државу често имају директне и егзистенцијалне последице. Он у свом фокусу садржи утицаје географских фактора на политичко-историјски процес и представља значајан фактор који условљава развој државе и могућности њеног укључивања у економске, политичке и безбедносне интеграције (Грчић М., 2000).

Анализа геополитичког положаја Србије стални је процес у склопу сложених и динамичких односа, збивања и промена у свету, ширем и ужем географском простору, који утичу на њену укупну безбедност. Наша држава има веома сложен геополитички положај, који је резултат великог броја *апсолутних* (математичких и физичко-географских) и *релативних*

¹ Др Драгољуб Секуловић, др Љубомир Гиговић, Војна академија, Београд.

географских чинилаца, (друштвене, политичке, економске, историјске, војне и друге природе), који се могу посматрати у међусобном прожимању и одређеном јединству. Савремени геополитички положај Србије одређен је глобалним, континенталним и локалним детерминантама и резултат је утицаја великог броја динамичких фактора и њиховог узајамног дејства (о томе постоји обимна литература, видети нпр.: Грчић М., 2001, 2005, 2007, 2008). Ове факторе, с обзиром на сву комплексност геополитичког положаја Србије, условно можемо поделити на *унутрашње* и *спољашње*.

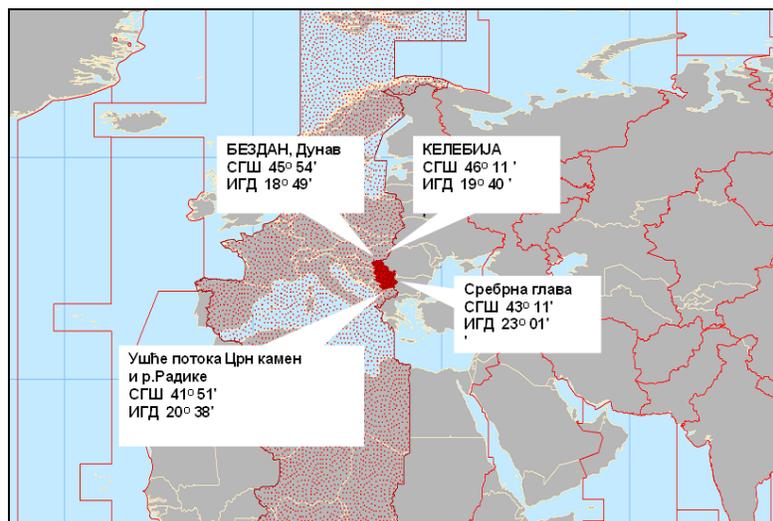
Унутрашњи чиниоци геополитичког положаја Србије

Унутрашњи чиниоци геополитичког положаја Србије подразумевају географске чиниоце са својим подгрупама који се претежно заснивају на анализи природно-географских, етноструктурних, економско-географских и друштвено-политичких карактеристика.

Србија се налази у северној и источној хемисфери Земље, обухватајући простор између 41° 51' и 46° 11' северне географске ширине и 18° 49' и 23° 01' источне географске дужине. Регионално географски припада средњоевропском, јужноевропском, балканском и подунавском геопростору, то јест у зони Римланда, тачније његовом спољашњем прстену. Њена територија у географском, а нарочито у геостратегијском погледу представља природну и најкраћу везу између Европе, Азије, Блиског истока и Средоземља (Слика 1). Преко геопростора Србије и Балканског полуострва остварује се континентална веза између индустријски развијене, Западне и Средње Европе и сировински богатим делом света, Блиски и Средњи исток. Ова чињеница значајно утиче на геостратегијски положај Србије јер је укључена у дугорочне геополитичке интересе Великих сила који представљају историјску константу на овом простору. Србија има континентални положај. То је недостатак њеног хидрографског и укупног геополитичког положаја. Такве државе називају се „*земље са лошим географским положајем*“ или „географски хендикепиране земље“ (landlocked states). Континенталан положај неповољно утиче на нашу самосталност у међународним односима, на самосталан и независтан унутрашњи развој, па самим тим и на безбедност.

У глобалном и регионалном геополитичким смислу наша земља одликује се малом територијом и демографском масом. Површина простора је 88.361 km². Свако даље смањење територије испод ове границе ишло би испод прага стратегијског уважавања. То је величина простора која се из геостратегијског аспекта налази на доњој граници респекта. У целини, ради се о простору скромних димензија и ограничене стратегијске дубине. Овај простор карактерише специфичан облик са издуженом државном територи-

јом у правцу север-југ и запад-исток. Простор је издужен по меридијанској оси са највећом дужином од 488 km (Слика 2). По оси запад-исток карактеристична су растојања: Илок–Јаша Томић (117km); Сремска Рача–Рам (158km) и Бајина Башта–ушће Тимока и Дунава (246km). Хендикепираност због мале ширине и дубине територије, некомпактност државне територије и специфично географско-политичко окружење са геостратегијског и геополитичког аспекта је неповољно (Гиговић Љ., 2007).

Слика 1. – Положај Србије у Свету

Дефинисање границе Србије засновано је највише на природно-географском, а затим и на етничком и историјском (ранија историјско-политичка стања) принципу, што је резултирало и великом дужином граница, укупно 2.397 km, од чега је на копну 1.717 km, а 680 km се протеже на рекама. Већи део границе је природно јак и води преко гребена планина, међутим значајан део границе је природно отворен. У рељефном смислу, северно од линије Гучево–Голубац граница је отворена у дужини 955 km. Ову рељефну отвореност умањују токови река Дунав, Сава, Дрина и Тиса. По низијском рељефу граница је отворена у дужини од 619 km. На истоку Србија се граничи са Румунијом и Бугарском у дужини од 915 km, на северу са Мађарском –166 km, на западу са Хрватском и Босном и Херцеговином –706 km, а на југу са Црном Гором, Албанијом и БЈР Македонијом у дужини од 610 километара.

Квалитет међудржавних односа битно утиче на геостратегијску осетљивост граница, а у нашем случају чак 55% граница односи се на геополитичког аспекта је неповољно (Гиговић Љ., 2007).

литичко нестабилно суседство (Хрватска, Босна и Херцеговина, Албанија и БЈР Македонија). Врло је неповољна геополитичка чињеница да Србија по Резолуцији 1244 Савета безбедности УН, не контролише 157 km границе према Македонији и 111 km границе према Албанији. Србија још увек није решила питање граница са неким суседним државама (Хрватска, Босна и Херцеговина и БЈР Македонија). Функција граница Републике Србије неминовно еволуира, од затворених (Албанија), преко филтрирајућих и контактних до интегрирајућих граница (Република Српска).

Слика 2. – Облик и карактеристичне димензије Србије

Са природно-географског становишта, северни део земље чини широко отворена Панонска низија, на коју се надовезују брдски терени и плодне речне долине у централном и јужном делу. Равнице су и на ободу

Панонске низије, а то су пре свега Мачва, Посавина, Поморавље, Стиг и Неготинска крајина. Србија има 55% обрадивих површина, а 27% је под шумом. Војвођански део Панонске низије, заједно са Дунавом, има за нашу земљу потенцијално најповољнији природногеографски положај. Преко овог простора партиципира у геостратегијски веома важној Панонској низији. Из Панонског басена се рачвају геостратегијски правци према Средњој и Источној Европи, Малој Азији и Медитерану. Дунавски басен одувек је био важан за нас, а посебно отварањем канала Рајна–Мајна–Дунав. Црно море и луке Блиског и Далеког истока постале су много ближе Европи. Важнији водотоци Србије су реке: Дунав, Сава, Тиса, Дрина, Велика Морава, Јужна и Западна Морава и Тимок, као и канали Дунав–Тиса–Дунав и Велики канал. Војвођански хидрографски чвор један је од најзначајнијих у Европи. Непотребно је посебно наглашавати значај дунавског коридора за геостратегијски, а тиме привредни и инфраструктурни развој Србије. Дунав, кроз Србију пролази својим средњим током у дужини од 588 km. Чињеница да нашу земљу повезује са осам европских земаља и да је део система канала Рајна–Мајна–Дунав (3.505 km) омогућује нам да имамо значајни геостратегијски положај у Европи.

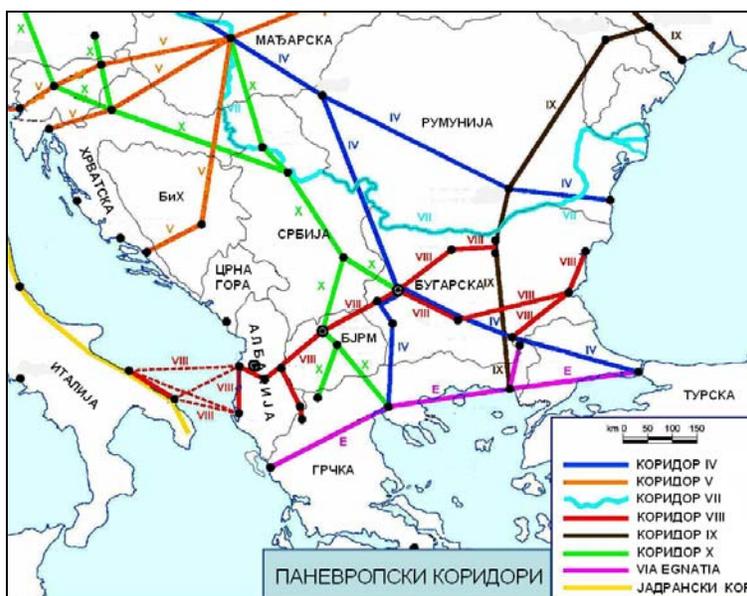
Број становника, густина насељености, структуре становништва, миграције, религијске карактеристике, етнопсихичке особине формирају скуп квантитативних и квалитативних карактеристика који утичу како на политичко-географске процесе тако и на геополитички положај. Елементи демографског развоја имају велики утицај на геополитички положај Србије. Посебно питање које се отвара анализом демографских карактеристика су и геополитичке последице које произлазе из постојећих разлика у етнодемографској и просторнодемографској поларизацији датог простора. Према проценама Републичког завода за статистику, Србија (без КиМ) је 2006. године имала 7.411.569 становника (*Статистички годишњак Србије, 2008*) или 95,7 становника на 1 km². Становништво се карактерише диспропорционалним трендовима развоја хришћанског и исламског етнодемографског система. Недовољно рађање са појавом биолошке депопулације карактеристика је етничких заједница хришћанског културног круга које се у погледу репродукције налазе у пост-транзиционом периоду, док је високи ниво биолошке репродукције становништва са појавом прекомерног рађања у једном делу популације општа карактеристика етничких заједница исламског културног круга. Овакав тренд раста становништва имплицирао је етничке поремећаје који су резултирали стварањем етнички хомогених области (Космет и централни део Србије). Супротно њима, етничка слика Војводине представља прави етнички мозаик, док је у Рашкој области и деловима југоисточне Србије присутна двоетнична издиференцираност становништва. Овакав етно-територијални распоред,

као и неравномерна насељеност геопростора Србије (Космет и Београдска агломерација апсорбују око 40% становништва), додатно усloжава њен геополитички положај. Полазећи од чињенице да се на демографски развитак и на негативне демографске тенденције мора дугорочно деловати, јер краткорочне мере популационе политике нису делотворне, важност ових питања за геополитички положај су од велике важности. Дакле, без унапређења популационе политике Србија има неизвесну будућност, без обзира на све друге потенцијале и факторе. Народ мора чинити основу државе и кључни је фактор геополитичког положаја. Поред наведеног, наша држава је простор који означава религијско раскршће, на коме се пресецају различити културно-цивилизацијски кругови, геополитичке линије и сударају аспирације и пројекти великих сила. Геокултурна историја Србије одсликава балканизацију као културолошки и геополитички феномен и израз сталне деобе и сукобљености, где је културни плурализам, који је коегзистирао кроз векове, праћен честим сукобима. Непосредан утицај на историјски развој Србије имала су три културноцивилизацијска круга: *малоазијски*, *балкански* и *средњоевропски*. Сва три, у различитим раздобљима историјског развоја, били су присутни на територији Србије, о чему сведоче многи културно-историјски споменици. У тренуцима доминације једног културнорелигијског круга често се потискивао утицај других, што је изазивало сукобе. Ретка су и врло кратка историјска раздобља у којима су сва три круга била у равнотежи. Поред мултиконфесионалне и мултикултуралне детерминисаности, геокултурну историју Србије карактеришу и специфични етнокултурални процеси који су обележени, пре свега, континуираним етничким разједињавањем јединственог српског етноса који на овом геопростору егзистира од XII века. Наиме, на делу је двострука етничка сепарација српског етноса. Прва, на основама религиозног издвајања из *српског етничког масива*, је случај стварања муслиманске (бошњачке) нације, а друга на политичко-државним основама је стварање македонске и црногорске нације. На тај начин, Србија представља мултиетнички простор са врло сложеним међуетничким везама. Засигурно у разједињавању српског и формирању нових етничких идентитета, поред идеолошких и религијских, велики утицај имали су геополитички упливи великих сила у циљу остваривања својих интереса на овом, и шире читавом балканском простору.

Примарни субјект економског потенцијала Србије чине: привреда и саобраћајна инфраструктура. Економско-географска компонента геополитичког положаја углавном је одређена саобраћајно-географским положајем, како у односу на околне морске и копнене структуре, тако и према центрима геополитичке моћи. Саобраћајно-географски положај има транзитни карактер. Његов значај је умањен јер геопростор Србије не излази на

море, међутим Србија као балканска земља, има прворазредни транзитни значај. Заузима, са око 80% своје територије, централни део Балканског полуострва. Припада јој у целини Моравска удолина, а Београд се јавља као северна капија Балкана (један од дванаест важних природних отвора на Балканско полуострво). У геополитичком смислу окосницу саобраћајно-географског положаја Србије сачињавају:

- Систем пловних путева (Рајна–Мајна–Дунав), на који се надовезују унутрашњи пловни путеви (Сава).
- Паневропски транспортни коридори (РЕТrС), који су саставни део паневропске транспортне мреже, која се састоји из путне и железничке мреже и терминала за комбиновани саобраћај.

Слика3. – Паневропски коридори од геостратегијског значаја за Србију

Од десет РЕТrС, преко Балкана пролази шест: *коридор IV* (Румунија и Бугарска), *коридор V* (Хрватска и БиХ), *коридор VII* (Србија, Румунија и Бугарска), *коридор VIII* (Албанија, БЈР Македонија и Бугарска), *коридор IX* (Румунија и Бугарска) и *коридор X* (Хрватска, Србија, Бугарска и БЈР Македонија), са укупном дужином путне мреже од 15.520 km, железничке мреже 7.840 km и тока реке Дунав дужине 2.415 km (Слика 3). Паневропски транспортни коридори који спајају просторе континента од виталног значаја за Европу, који су од битног геостратегијског значаја за геопростор Србије су коридори X, VII и VIII.

Коридор X води од Салцбурга, према Љубљани и Загребу, до Београда и даље ка Солуну и Истанбулу. Један крак тога коридора иде од Будимпеште до Београда, одакле се уклапа у западноевропску и централнобалканску стратегијску трансверзалу. Коридор X повезује осам, а укључујући краке још неколико држава. Од укупне дужине путева која износи 2.360 km, кроз Србију пролази око 800 km. Преко овог коридора Србија, посредно, гравитира ка коридору V (од Централне Европе до Северног Јадрана) и коридору IV (*главна грана*) Берлин–Дрезден–Нирнберг–Праг–Брно–Беч (железница) – Братислава–Гјор–Будимпешта–Арад–Крајова–Софија–Пловдив–Тесалоники–Орменио–Истанбул. Овај коридор је састављен од 3.285km путева, железница, а укључује и трајекте, аеродроме и луке. Повезује ЕУ са државама СЕЕ (Central-East Europe). Коридор IV почиње у Немачкој одакле пролазећи кроз Чешку и Мађарску, па дуж границе са Румунијом долази до Арада. У Араду се коридор дели у два дела: *источна грана* која кроз Констанцу излази на Црно море и *главна грана* која, пролази кроз Грчку и завршава у Турској.

Коридор VII води воденим током Дунава, спајајући Србију са Централном, Западном и Југоисточном Европом и Црним морем. Повезује део Западне и Централне Европе са басеном Црног мора, а одатле и са Блиским истоком, Малом Азијом и Каспијским делом Евроазије. Непотребно је посебно наглашавати значај дунавског коридора за геостратегијски, а тиме и привредни и инфраструктурни развој Србије. Дунав кроз Србију пролази дужином 588 km. Чињеница да нашу земљу повезује са осам европских земаља и да је део система канала Рајна–Мајна–Дунав омогућава нам велике економске развојне могућности.

Коридор VIII води од западних обала Црног мора, преко Софије и Скопља, и даље ка Тирани и Отрантским вратима. Представља измењену трасу римског војног пута *Via Egnatia* који се протезао од Драча, преко Солуна до Константинопоља. Овај саобраћајни правац изван је српских граница, али би на њега ваљало гледати као на јужни изолациони појас пошто је део санитарног кордона око Србије. Трансверзалног је карактера и пресеца коридор X, којим је Србија повезана са Средоземљем, односно са Грчком и Црним морем. Војним ангажовањем НАТО-а на Косову и Метохији (КиМ), а нарочито геостратегијском битком САД-а за остваривање својих интереса у Каспијском басену, коридор VIII има посебан значај за остваривање америчких стратегијских интереса на Балкану и у европском делу Евроазије. Тренутни статус КиМ и његово изузимање из државног устројства Србије непосредно је у функцији појачања значаја коридора VIII, који би знатно умањио геостратегијски значај коридора X. Овим коридором постиже се више циљева. Повезују се у безбедносни и енергетски коридор Турска, Бугарска, БЈР Македонија и Албанија, раздва-

јају се Срби и Грци и омета њихова сарадња. Висока осматрачница америчке балканске политике јесте база Бондстил и Албанске енклаве на југу Србије, на осетљивом делу коридора X и непосредно уз коридор VIII. Поред негативних геополитичких импликација, у оквиру зона паневропских коридора, у наредном периоду створиће се услови за интензивни економски развој. Из тих разлога државе које се простиру у зонама тих коридора имају изузетно повољан саобраћајно-географски положај.

Спољашњи чиниоци геополитичког положаја Србије

Важна карактеристика геополитичког положаја Србије је њена историјска припадност „*shatterbelt*” подручју, „санитарном кордону“ и балканском геополитичком чвору у коме се преплићу разнородни стратегијски интереси Средње Европе, Евроазије, атлантског и исламског света. Геополитички положај Србије одређен је контактним геоположајем на Балкану и утицајем спољашњих фактора (Секуловић Д., Гиговић Љ., 2008). Њих карактерише изузетна сложеност, проузрокована интересним аспирацијама. Сучељавање светских и регионалних сила, било непосредно или преко својих балканских експоната, није новијег датума – оно има свој временски континуитет, од првих облика политичко-територијалног организовања до савремених политичко-географских процеса. Због тога утицај непосредног геополитичког окружења никада неће моћи самостално да утиче на геополитички положај Републике Србије, већ ће углавном бити експонент условљен интересима светских центара моћи. У том контексту, као спољашње факторе можемо навести: непосредно политичко-географско окружење, регионалне силе, ванрегионалне (светске) силе и остале (спољне) факторе. У групу ванрегионалних сила свакако да се налазе САД, НАТО, ЕУ и Русија. Ослањајући се на предност у кључним елементима своје моћи, инструментализацијом глобалних и регионалних институција и организација, САД су одржале, а у многим деловима света прошириле и ојачале свој утицај и интересне сфере. Позиционирање САД-а на Балкану не подразумева само предиспозицију за продор ка истоку и југоистоку, већ и:

- обуздавање експанзионизма ЕУ/Немачка и
- обесмишљавање амбиција Русије према Југозападу.

У том контексту, поред стратешког партнерства са Турском (Дарданели и Босфор – кључеви Црног мора), САД/НАТО су запоселе кључне геостратегијске тачке Балкана, са којих је могуће ефикасно контролисати снопове важних трансбалканских директриса и геостратегијских праваца према Истоку, Северозападу и Југоистоку. С обзиром на кључни положај Србије на Балкану, није тешко оценити њен геостратегијски значај за САД. Када се разматра НАТО алијанса као чиниоца геополитичког поло-

жаја Србије, треба имати у виду да су САД успеле да у НАТО уграде елементе који ће у догледној будућности искључити угрожавање Америчког присуства и интереса у Европи. Поседовањем Балкана повећава се стратегијска дубина НАТО у односно на Русију и нарушава регионална војна равнотежа на споју евроазијског континента у корист Алијансе. Са простора Балкана НАТО доминира Црним морем, Јадраном и Северним Средоземљем. Пребазирањем дела НАТО снага на простор Југоисточне Европе и Балкана представља стратегијско приближавање ваздухопловно-копнених снага НАТО простору средње Азије и централних делова евроазијског континента. Из војног аспекта НАТО, Србија заузима централни положај на Балканском полуострву као делу Јужноевропског војишта. „Централни маневарски простор Балкана“ који обухвата део територије Србије омогућава им „привилегован утицај“: на маневре и дејства НАТО у свим правцима, дислоцирање бројних снага са територије Западне Европе и Немачке, контролу попречних и уздужних комуникација, ефикасно парирање стратегијским интересима ЕУ (Немачке) и Русије ка Јадрану (Средоземљу) и Блиском Истоку, контролу утицаја ислама на Европу, и чврсто залеђе – ослонац и везу за интервенције НАТО/САД из Румуније и Бугарске ка Црном мору и Каспијском региону.

Стога је Европска унија, под немачким лидерством, своје интересе усмерила ка ближем геополитичком простору, према земљама Источне Европе, Балкана, Средоземља и Блиског истока. У том контексту, стабилан и контролисан Балкан је један од основних услова за стабилну Европу и моћну Европску унију. Европску унију, као интегративни пројекат, из геополитичког аспекта можемо посматрати као институцију западноевропских држава с циљем парирања осталим половима свјетске моћи, како на глобалном тако и на регионалном плану. Она представља моћну политичко-економску интеграцију у свету. Ради се о геополитички, геостратегијски, демографски и геоекономски веома снажном блоку, који по политичкој и економској моћи веома ефикасно може да конкурише САД-а. Стога је ЕУ своје интересе усмерила ка ближем геополитичком простору, према земљама Источне Европе, Балкана, Средоземља и Блиског истока. У том контексту, стабилан и контролисан Балкан је један од основних услова за стабилну Европу и моћну Европску унију (Секуловић Д., 2007).

Витални интерес ЕУ је да тзв. централна балканска проходница, која се протеже дуж панонско-егејског стратегијског правца, буде слободна за несметан промет (првенствено робе, а тиме и капитала) на траси Западна Европа–Мала Азија и даље ка Блиском и Средњем Истоку. Кад је реч о геостратегијском аспекту односа Србије и ЕУ битно је истаћи *два* момента. Први, Србија се налази у широј зони институционалног политичког и војног безбедносног окружења од стране Уније: Мађарска, Слове-

нија, Италија и Грчка су чланице ЕУ, Румунија и Бугарска су недавно примљене, а Хрватска је преко тзв. *Студије изводљивости*, под институционалним, и економско-технолошким кишобраном Уније. Други, у оквиру европско-натовског прстена, Србија је судбински укључена у два етничко-историјски експлозивна региона – Косово и Метохију и БиХ, у којима се конфронтирају интереси локалних етничких заједница, суседних држава и великих сила. Србија је заинтересована да буде део Европе, не само само историјски и географски, већ економски и политички.

Русија, у новој позицији, преферира евроцентричну сарадњу, наступа као централна евроазијска сила, а своје природне ресурсе тежи да удружи са модерном западноевропском технологијом и тако обезбеди бржи политичко-економски и социјални развитак. Геополитички интерес Русије према Србији је у функцији односа Русије са земљама у окружењу и односа са земљама ЕУ. Данас су Руске трансбалканске аспирације поново активирани, у виду изградње европског енергетског и безбедносног система. Србија је за Русију традиционално важан партнер на Балкану. Овај дијалог одговара не само интересима билатералне сарадње, већ и интересима читавог региона. Потписивањем споразума о изградњи „Јужног тока“ наши односи добили су још једну димензију.

У групу регионалних сила геополитичког положаја Србије најснажнији утицај испољава Немачка. Захваљујући великој економској моћи, изузетном геостратешком (готово евроцентричном) положају те демографским ресурсима, Немачка објективно представља прворазредну светску силу. Немачки геополитички интереси примарно су оријентисани на непосредно средњоевропско окружење, а потом према југоистоку и истоку Европе. Њена је тежња да отвори балканску стратешку проходницу на правцу: Централна Европа–Мала Азија и даље ка Блиском истоку и Каспијском басену. Она природно пролази преко српског етничког простора дуж моравске и нишавске удолине. Као подунавска земља која је огромни капитал и стратегијски углед уложила у саобраћајницу Рајна–Мајна–Дунав, Немачка је природно фокусирана на пловни пут Дунава.

Геопростор Србије традиционално попада и под утицај исламског света. Највећи значај у том смислу има Турска, која је најважнији центар геополитичког чвора Балкана. Неоспоран је економски и војно-политички гигант. Геополитички значај Турске проистиче из још неколико фактора:

- контрола мореуза и најповољнији мост између Европе и Азије,
- непосредна близина у односу на друге геополитичке чворове, као што су Кавказ, Средња Азија, Блиски исток, чланство у НАТО и
- војно-политичко покровитељство од стране САД-а.

Турска геостратегија има сличне амбиције као и америчка. Вешто користи америчку подршку да би се, с једне стране, што брже и дубље

уклинила у Европу, а с друге да би се повезала са муслиманским републикама у Азији. Турска има прилику да на спољном плану испуњава агресивност према територијама и акваторијама Балкана, али и у ширем окружењу. Промуслиманска подршка САД/НАТО у БиХ, КиМ, БЈР Македонији и Албанији омогућује Турској снажан геополитички утицај на муслимане Балкана. Као сатисфакцију, уместо уласка у ЕУ, Турској намећу „интеграционе идеје“ и иницијативе на простору Балкана. Турска реализује геополитичке амбиције у правцу интегрисања и повезивања постојећих муслиманских енклава на Балкану.

Политичко-географски субјекти који се граниче са Србијом битан су елемент њеног геополитичког положаја. Однос Србије према својим суседима данас је условљен савременим политичко-географским процесима, али и покушајима регионалне сарадње и специјалних веза.

Мађарска, као члан ЕУ, представља спону европских интеграција у ширењу ка југоистоку. Она је успела да преузме бројне предности транзитности положаја од Србије. Из геополитичког аспекта, односи Мађарске и Србије заснивају се на обострано корисној вези Балкана и Азије. За Мађарску Србија је важна као земља на јужном правцу према Азији, док за Србију Мађарска представља најближу везу са централном и западном Европом. Потенцијалне аспирације екстремних снага Мађарске према Србији подразумевају читаву панонску депресију и њеног обода са српским Подунављем. У том смислу спремни су да покрећу питање мађарске мањине у Војводини пред међународним институцијама. У последње време однос Мађарске према Србији има позитиван тренд.

Румунија је карпатска, црноморска, подунавска и балканска земља. Најактивнији је члан НАТО и најреспектабилнији војни чинилац у суседству. У погледу интеграције у структуре Запада ослања се првенствено на САД. Њен црноморски положај између Украјине и Турске, чинио ју је геополитички важном за НАТО у другом таласу проширења због амбиција усмерених на област Кавказа и Каспијски басен. Румунији, као Подунавској земљи (око 1.000 km тока Дунава), припада важан доњи ток реке и делта.

Бугарска и Србија налазе се на трансверзали Јадранско море–Црно море. При томе, за Бугарску је Србија на западном краку источног приморског правца. Њихови геополитички интереси поклапају се на простору БЈР Македоније и Југоисточне Србије, односно Моравско-вардарском и Нишавско - западноморавском правцу.

БЈР Македонија има централни балкански положај. То је чини важним ослоном САД и НАТО. Македонија је свој простор ставила на располагање ефективима НАТО. Македонска проходница по хоризонтали (Црно море–Софија–Скопље–Драч) и вертикали (Београд–Скопље–Солун), геополитички је веома значајна за регионалне силе (Турску и Немачку) и за сусе-

де. За Србију Македонија је простор од посебног интереса, јер се на њега надовезује Вардарски правац, као најкраћа веза до Солуна.

Албанија, у последње време, потенцира свој исламски карактер и води експанзионистички оријентисану политику. Оријентише се према Турској, САД-у и Италији. Политичке и економске прилике у Албанији, величина геопростора и изразита заосталост у упадљивој су несрезмери са геополитичким проблемима које прави суседним државама. Геопростор Албаније гравитира ка Отрантским вратима, потенцијално је чвориште јадранско-јонске магистрале и коридора нафте са Истока, повезује исламске геополитичке амбиције и омогућава испољавање јаког утицаја на геопростор Србије. Геополитички пројекат „*Велика Албанија*“, у компромисној варијанти, подразумева укључење КиМ и западане Македоније, док у већини опција укључује и Рашку област, општине на југу централне Србије и делове простора око јужне Мораве.

Босна и Херцеговина је заснована на сплету интереса главних западних центара моћи. Као унија двају ентитета (федерације БиХ и Републике Српске) БиХ је настала Дејтонским споразумом 1995. године. Под *de facto* међународним протекторатом данас су на геопростору БиХ најзначајнији чиниоци међународна управа ЕУ и мировне снаге – SFOR (ефективи ЕУ и НАТО), који настоје да пониште ентитете и унитаризују простор БиХ. Та настојања представљају подршку стратегији Федерације БиХ, чији је циљ стварање унитарне, али на фундаменталистичкој идеологији засноване исламске државе БиХ. Основу њихове стратегије и доктрине представља чврсто опредељење да се под видом мултиетничке државе изгради национална држава Бошњака. У том смислу, геополитичка тежња Федерације БиХ је укидање ентитета Републике Српске, излазак у потпуности на Дрину, и непосредно повезивање са Рашком облашћу.

Хрватска због излаза на Јадранско и Средоземно море за Немачку има велики значај, јер Централну Европу повезује са Јадраном. Настоји да маргинализује српску улогу на Дунаву и валоризује свој положај подунавске земље. Однос Србије и Хрватске оптерећује проблем прогнаних Срба са својих вековних простора у Хрватској. Односи двеју земаља кретаће се од преговарања до истицања проблема, а интензитет евентуалне кризе зависиће и од међународне заједнице. Реалност је да су непосредно окружење и односи са њим сложени и битно утичу на геополитички положај Србије.

Из геополитичког аспекта односи *Црне Горе* и Србије заснивају се на обострано корисној вези. За Црну Гору Србија је значајна у њеном повезивању са Панонским басеном и даље Средњом Европом, док за Србију Црна Гора представља најближу везу са Медитераном. Постојање стратегијског железничког правца Београд–Бар додатно повећава значај геопростора Црне Горе за Србију.

Безбедносне перспективе Србије

С обзиром на укупан геополитички положај, Србија се налази пред избором геополитичке стратегије гарантоване националне целовитости и сигурности. Основни критеријуми за дефинисање геополитичких приоритета Србије треба да буду постављени у зависности од реалности њеног геополитичког и геостратешког положаја. С обзиром на културноисторијски развој, географски положај и регионалну геополитичку структуру, Србија, у остваривању своје европске интеграције треба активно да се ангажује у више геополитичких иницијатива. Требало би да искористи јединствен положај земље на раскрсници трију важних европских субрегија за јачање своје улоге у процесима интеграције свога простора. Једина је земља у Европи која има уговор са ЕУ, али и са Руском федерацијом, Турском, Белорусијом, као и са регионом СЕФТА. При томе важно место морају заузимати уравнотежени односи са великим силама. Промене на том подручју првенствено се морају огледати у политици према суседима, као и у односима са западном Европом и другим државама које нису географски смештене на европском континенту, али имају значајну улогу у развоју међународних односа (Кина, Јапан и друге). С обзиром на данашње глобалне геополитичке структуре, Србија је јасно дефинисала четири стуба своје геополитичке оријентације: *ЕУ, Русија, САД и Кина*.

Да би активно доприносила европским интеграцијама Србија треба да се усмерава према развијању регионалних односа кроз регионалне и безбедносне иницијативе (*Стратегија одбране РС, 2009*): Процес сарадње у Југоисточној Европи (СЕЕСР); НАТО иницијатива за Југоисточну Европу (SEEI); Регионални савет за сарадњу (RCC); Процес сарадње министара одбране Југоисточне Европе (SEDM); Јадранско-јонска иницијатива (АИ); Америчко-јадранска повеља (АС); Иницијатива за сарадњу у Југоисточној Европи (SECI) и Форум за помоћ земљама Југоисточне Европе (SEEC).

Укључивање држава Југоисточне Европе у рад тих иницијатива, институционализација њиховог деловања и развој билатералних односа значајно доприносе изградњи сарадње и поверења, а тиме и безбедности у региону. Став од кога треба кренути јесте да Србија треба да буде подједнако отворена за *Запад и Русију*, као и за све остале. Али, кључно је да се између Запада и Русије не прави разлика. Због специфичних околности у којима се Србија налази, то је једина реална алтернатива.

Закључак

Геополитички положај одређује Републику Србију незаобилазним простором у повезаности севера, запада, истока и југоистока Европе. Анализирајући геополитички положај Србије, уочава се да њен геопростор представља подручје у којем се прожимају разнородни геополитички интереси. У геостратешком погледу она представља физичку везу између Европе, Азије, Блиског истока и Средоземља. Посебну геостратегијску димензију представља чињеница да се зоне, три од десет паневропских коридора, за које је Европска комисија утврдила да су од виталног стратегијског значаја за Европу, простиру преко и у непосредној близини геопростора Србије. Фрагментацијом дела територије и стављањем КиМ под протекторат значајно је нарушен геополитички положај Србије. Космет, заједно са етнопростором Албанаца на југу Централне Србије, озбиљно гравитира ка Вардарско-егејском правцу, што у евентуалним геостратегијским констелацијама снага на Балкану може имати пресудан војностратегијски значај за Србију. Стога, егзистенцијално геополитичко питање Србије јесте очување њеног територијалног интегритета и суверенитета над тим делом простора. Геополитички положај Србије може се успешно валоризовати у условима њене пуне европске интеграције. Начин на који је валоризација једино могућа јесте стабилизација унутрашњих прилика, хармонизација односа са окружењем и сарадња са европским и светским институцијама и асоцијацијама. Зато је приоритетни геополитички интерес Србије њена интеграција у европски економски, политички и безбедносни систем.

Литература

- Гиговић, Љ. (2007). *Чиниоци геостратегијског положаја Србије*, Зборник радова са научног скупа "Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима" Требиње 2007, Београд–Бањалука, стр. 55-62.
- Грчић, М. (2000). *Политичка географија*, Географски факултет, Београд.
- Грчић М. и Раткај И. (2005): *Геополитиката на трансграничните врзке и транспортната интеграција на Балканите в Европа*. "Геополитика & геостратегија", Брой 6, 2005. БГД, Софија. Стр. 41-54.
- Грчић М. (2001), *Компоненте географског положаја Србије*, Зборник радова св. XLIX, Географски факултет, Београд, 2001, стр. 7-22.
- Грчић М. (2008): *Цвијићева перцепција географског положаја Србије*, Гласник СГД, 2008/II, с. 1-20.
- Грчић М. (2007): *Геополитички смисао и бесмисао балканизације*. Зборник радова са научног скупа „Србија и Република Српска у регионалним и

- глобалним процесима“, ГЕФ у Београду и ПМФ у Бањалуци, Бања Лука. 2007., с. 29-36.
- Секуловић, Д. (2007). *Балкан и Србија у новом светском поретку*, Зборник радова са научног скупа "Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима" Требиње 2007, Београд–Бањалука, стр. 49-53.
- Секуловић, Д., Гиговић, Љ. (2008). *Европска компонента геополитичког положаја Србије*, Општевојни научно – теоријски часопис „Војно дело“ 3/2008, МО РС, Београд, стр. 9-21.
- Статистички годишњак Србије 2008*, Републички завод за статистику, Београд, 2008.
- Стратегија одбране РС*, Министарство одбране, Београд, 2009.
- Србија у бројкама*, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

**Sekulović Dragoljub,
Gigović Ljubomir**

FACTORS OF THE SERBIA'S GEOPOLITICAL POSITION

Summary

Geopolitical position defines Serbia as an unavoidable area in connecting North, West, East and Southeast Europe. Analyzing the position, it can be noticed that its geo-area represents the region where are infused various geopolitical interests. In terms of geo-strategy it represents the physical connection between Europe, Asia, Near-East and the Mediterranean. The special geo-strategic dimension represents the fact that the areas three of ten pan-European corridors cover the Serbia's geo-area and its next vicinity. The Serbia's geopolitical position can be successfully valorized in the conditions of its full European integration. The valorization is only possible by stabilizing the interior state of affairs, harmonizing the relations with social environment and cooperating with European and world's institutions and associations. That's why the priority geopolitical interest of Serbia is its integration in European economic, political and security system.

Јована Тодорић¹

КОХЕЗИОНА ПОЛИТИКА КАО ФАКТОР РАВНОМЕРНОГ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Извод: Европска унија, као једно од најбогатијих подручја у свету, одликује се великим разликама у доходу и потенцијалима међу регионима. Заједничка регионална политика Европске уније (кохезиона политика) за циљ има уједначавање економског развоја у државама и регионима на подручју читаве Уније. Она је покренута средином 70-их година XX века, али је снажније развијена тек две деценије касније. У сваком новом буџетском периоду и са сваким новим проширењем Уније мењају се циљеви и принципи регионалне политике и материјална средства се другачије усмеравају.

Кључне речи: Европска унија, кохезија, диспаритети развоја, регионална политика.

Abstract: European Union, as one of the wealthiest regions of the world, among its own regions has vast differences considering their income and potential. Common regional policy of the European Union (cohesion policy) defined its goal to be equalization of economic development of all the states and regions covering the territory of the entire Union. This policy began its development in the middle '70-ies of the 20th century, but has been growing more in the last two decades. As the budget periods take turns and as the Union is spreading the objectives and general rules of regional policy are changing and financial means are differently organized.

Key words: European Union, cohesion, development disparities, regional policy.

Увод

ЕУ представља међународну економску интеграцију, која поред царинске уније и заједничког унутрашњег тржишта, обухвата и наднационалне институције за спровођење опште економске и монетарно-финансијске политике. Као највеће уједињено светско тржиште, по величини је јединствена заједница.

Данашњих 27 држава чланица веома се разликују, историјски, културно и у степену развијености. Богате и зреле тржишне демократије, које су основале Унију сада већ имају ниже стопе раста. На другој страни су транзиционе земље некадашњег „источног блока“, чија економија динамично расте. У последњој деценији XX века развијене западне земље ушле

¹ Јована Тодорић, дипл. географ, Београд

су у просек интеграција, уз јачање транснационалне димензије управљања и планирања, док је у источноевропским, бившим социјалистичким земљама дошло до дезинтеграције и распада вишенационалних на нове самосталне државе.

У контексту тих промена, јасно је зашто су основни циљеви ЕУ и њених чланица повећање функционалне, економске и социјалне интегритетности територије. Политика равномерног регионалног развоја ЕУ, путем фондова покушава да утиче на просторни развој европског континента, усклађујући међунационалне или међурегионалне диспаритете.

Диспаритети развоја унутар Европске уније

У Европској Унији, као једном од најбогатијих подручја у свету, постоје значајне разлике у стопама раста дохотка међу њеним чланицама. Као главни показатељ привредног развоја углавном се узима *брutto домаћи производ* – БДП (GDP – Gross Domestic Product), који означава укупну вредност произведених добара и услуга, најчешће по становнику за годину дана, изражено у новчаним јединицама.

У време када су регионалне политике покренуте највећа разлика у дохотку (развијености) између два региона била је 1:7. Крајности су представљали покрајина Хамбург у Немачкој на челу развијености ЕУ региона, а Калабрија у Италији на зачелју. Уласком десет нових чланица 2004. године, и посебно укључивањем Бугарске и Румуније 2007. године, ове разлике су се продубиле. Путем регионалне политике (солидарности и кохезије), ЕУ покушава да уједначи развој држава чланица, или региона.

Диспропорције развоја региона (земаља чланица), односно разлике у животном стандарду, најбоље и најпрецизније мери *БДП по становнику према паритету куповне моћи* - БДП PPS (Purchasing Power Standard – стандард куповне моћи). PPS означава сведену обрачунску јединицу којом се приказује вредност једне исте корпе добара у свим земљама ЕУ. Овим методом, БДП по куповној моћи утврђује се искључивањем разлика у нивоу цена. У обрачун се укључују производи и услуге довољно репрезентативног узорка укупних добара и услуга у земљама ЕУ и ОЕБС (око 3.000 производа) чије се цене прате и снимају у одређеном временском периоду. Други важан показатељ, *индекс БДП-а по становнику (PPS)* показује однос дохотка региона (државе) према просеку ЕУ-27 (Eurostat, 2006).

Приказани подаци (Табела 1.), указују да су регионалне разлике у дохотку ЕУ-27 веома велике, чак 1:10 (мерено по PPS - стандарду куповне моћи). Нека истраживања чак показују разлике 1:20 (Prokopiјевић, 2005). У сваком случају, оне су много веће него што су биле у ЕУ-15 и свакако су у вези са недавним проширењима заједнице.

Табела 1. – БДП по куповној моћи у неким европским регионима (2006. год.)

Регион	БДП по стан., према куповној моћи (PPS)	Индекс БДП-а по стан.(PPS), у односу на просек ЕУ27=100
Ужи Лондон (В. Британија)	79.400	335,9
Луксембург	63.100	267.1
Регион Брисела (Белгија)	55.100	233.3
Хамбург (Немачка)	47.200	199.7
Гронинген (Холандија)	41.000	173.7
Ил де Франс (Француска)	40.100	169.7
Праг (Чешка)	38.400	162.3
Ломбардија (Италија)	32.000	135.3
Корзика (Француска)	20.300	85.8
Корнвол и Сцили (В. Британија)	18.300	77.6
Кампања (Италија)	15.600	66.1
Југозападни регион (Бугарска)	13.500	57.1
Југоисточни регион (Бугарска)	7.400	31.5
Југозападна Олтенија (Румунија)	7.200	30.4
Јужни централни регион (Бугарска)	6.600	27.8
Северни централни регион (Бугарска)	6.400	26.9
Северозападни регион (Бугарска)	6.000	25.4
ЕУ-27	23.600	100.0

Извор: Eurostat

Најнижи доходак од 273 региона ЕУ-27 имају Северозападни регион (PPS 6.000), Северни централни (PPS 6.400) и Јужни централни (PPS 6.600), сва три у Бугарској. Неразвијени региони одликују се и ниским индексима у односу на просек ЕУ, али и високим стопама раста дохотка. Највиши доходак (као и највиши индекс дохотка од 335.9) има Лондон (PPS 79.400), за њим Луксембург (PPS 63.100), регион Брисела (PPS 55.100), Хамбург (PPS 47.200) Међу регионима нових чланица највиши доходак по становнику има Праг (PPS 38.400), док просек дохотка за ЕУ-27 износи PPS 23.600. У том светлу регион Лондона има 3.36 пута виши доходак од просека Уније, а Праг само 1.62 пута. У скоро свим регионима нових чланица (осим региона главних градова, као и Малте и Кипра) доходак је испод просека ЕУ-27.

Поред разлика у дохотку међу регионима различитих земаља, велике су и регионалне разлике у дохотку унутар исте земље. У већини земаља ове разлике највеће су између региона главних градова и периферних региона. Ово правило може се применити, како на развијене старе чланице (Британију, Немачку, Француску, Италију, Шпанију и др.), тако и на транзиционе земље, са „традиционално“ неуједначеним развојем, које су недавно примљене у ЕУ. Велики број земаља Уније карактеришу дис-

пропорције развоја веће од 1:2. Тако, у Британији, земљи са највећим диспаритетима, Лондон као најразвијенији регион има 4,3 пута виши доходак од најнеразвијенијег Корнвола. У Француској и Италији, Ил де Франс, односно Ломбардија, дупло су развијенији од Корзике, односно Кампање. У Бугарској су ови диспаритети приближни; Југозападни регион 2,2 пута је развијенији од најсиромашнијег Северозападног региона (Табела 1).

Табела 2. – БДП по глави стан. по куповној моћи (PPS), по тржишним ценама 2000-2008.

Држава / год.	2000	2002	2004	2006	2007	2008 (п)
ЕУ-27	19100	20500	21600	23600	24900	25900
ЕУ-25	20000	21400	22600	24600	25800	26800
ЕУ-15	22000	23400	24500	26500	27800	28700
Белгија	24000	25600	26100	28000	29400	29700
Бугарска	5300	6300	7300	8600	9300	10000
Чешка	13000	14400	16300	18300	20000	20900
Данска	25100	26300	27200	29100	29900	30100
Немачка	22600	23600	25200	27400	28600	29100
Естонија	8500	10200	12400	15400	16900	16800
Ирска	24900	28200	30700	34800	37400	36300
Грчка	16000	18500	20400	22200	23600	24400
Шпанија	18500	20600	21900	24600	26200	26300
Француска	22000	23700	23800	25900	27200	27400
Италија	22300	22900	23100	24500	25200	25300
Кипар	16900	18300	19600	21300	22600	23100
Летонија	7000	8400	9900	12400	14400	14400
Литванија	7500	9000	10900	13100	14800	15500
Луксембург	46400	49200	54900	63100	66300	67600
Мађарска	10700	12600	13700	15000	15600	15900
Малта	15900	16300	16700	18200	19300	19800
Држава / год.	2000	2002	2004	2006	2007	2008 (п)
Холандија	25600	27300	28000	30900	32600	33400
Аустрија	25000	25800	27400	29400	30800	31400
Пољска	9200	9900	11000	12400	13300	14000
Португал	14900	15800	16200	18000	19000	19100
Румунија	4900	6000	7400	9100	10500	11500
Словенија	15200	16800	18700	20700	22200	23100
Словачка	9500	11100	12400	15000	16700	17900
Финска	22300	23600	25200	27100	28800	29500
Шведска	24100	24800	27000	28700	30400	30600
В. Британија	22700	24700	26700	28400	29700	29900
САД	30300	31100	33500	36700	38000	38100
Јапан	22300	22900	24500	26600	27900	28100

Извор: Eurostat

Диспаритети развоја велики су и када показатеље развијености поредимо на нивоу држава (Табела 2). У овом случају, 2006. године, разлика у доходу између најслабије развијене Бугарске (PPS 8.600) и најраз-

вијенијег Луксембурга (PPS 63.100) и износила је 1:7,3. Према прогнози за 2008. годину диспропорције су се смањиле на 1:6,7.

Табела 3. Индекс БДП-а по становнику (PPS) у односу на просек ЕУ-27=100

Држава / год.	2000	2002	2004	2006	2008 (п)
ЕУ-27	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ЕУ-25	105.0	104.6	104.2	103.9	103.6
ЕУ-15	115.3	114.3	113.2	112.2	110.8
Белгија	125.9	125.0	120.7	118.5	114.7
Бугарска	27.8	31.0	33.7	36.5	38.5
Чешка	68.5	70.4	75.1	77.4	80.6
Данска	131.6	128.4	125.7	122.9	116.3
Држава / год.	2000	2002	2004	2006	2008 (п)
Немачка	118.5	115.2	116.4	115.8	112.3
Естонија	44.6	49.8	57.2	65.3	64.8
Ирска	131.0	137.9	142.0	147.4	140.1
Грчка	84.1	90.2	94.0	94.1	94.1
Шпанија	97.3	100.5	101.0	104.1	101.7
Француска	115.3	115.9	110.1	109.5	105.7
Италија	116.9	111.9	106.7	103.5	97.6
Кипар	88.8	89.2	90.3	90.3	89.3
Летонија	36.7	41.2	45.7	52.5	55.7
Литванија	39.3	44.1	50.5	55.5	59.9
Луксембург	243.7	240.3	253.4	267.1	261.1
Мађарска	56.1	61.3	63.1	63.6	61.5
Малта	83.6	79.5	77.2	76.9	76.4
Холандија	134.3	133.4	129.2	130.9	129.0
Аустрија	131.4	126.2	126.8	124.3	121.5
Пољска	48.2	48.3	50.6	52.3	54.3
Португал	78.0	77.0	74.6	76.4	73.7
Румунија	25.9	29.4	34.1	38.4	44.3
Словенија	79.8	82.3	86.4	87.7	89.3
Словачка	50.1	54.1	57.1	63.5	69.1
Финска	117.2	115.1	116.2	114.9	114.0
Шведска	126.7	121.1	124.8	121.5	118.1
В. Британија	119.0	120.6	123.5	120.4	115.5
САД	158.9	151.7	155.0	155.5	147.3
Јапан	116.9	112.0	113.0	112.6	108.7

Извор: Eurostat

Бројке везане за раст националног дохотка 2000-2008. такође показују да су динамичније расле нове чланице, као и њихови региони. Не рачунајући најмлађе чланице (Румунију и Бугарску), Естонија, Литванија и Словачка (чији је БДП PPS порастао за око 50%) су на челу с најдинамичнијим растом, док су Малта и Кипар на зачељу (са растом од око 25%). И у погледу односа националних економија са просеком Уније, види се, с једне стране брз развој нових чланица, а с друге стране стагнација раста у старим чланицама. Одступања од овог правила постоје у случају Ирске, Грчке,

Шпаније и Луксембурга, које и даље бележе раст БДП-а у односу на просек, али и у случају млађих чланица Малте и Кипра, чији удео, ипак, опада.

Једна од теорија тврди да се географски централни регион ЕУ (северозападна Француска, Бенелукс и западни и југозападни део Немачке) напросечно брзо развијају, управо захваљујући свом положају. Та теорија је послужила као други кључни мотив за покретање регионалних политика, осим регионалних разлика у висини БДП-а.

Регионални развој и регионална политика ЕУ

Равномеран развој, дефинисан као стварање једнаких могућности за све људе, има своје економске, социјалне и политичке аспекте. Циљ политике равномерног регионалног развоја ЕУ је постизање хармоничног, уједначеног и одрживог развоја и јачање привредне и социјалне кохезије заједнице. Основно начело на коме се заснива регионална политика Европске уније је финансијска солидарност свих чланица заједнице, а која се огледа у усмеравању средстава кроз два (раније четири) структурна фонда и један кохезијски фонд. Сваки фонд има специфичне циљеве (Шабић и др, 2007).

Финансирање регионалне политике у периоду 2007-2013. Европска комисија је реорганизовала своју стратегију финансирања за *буџетски период 2007-2013*. Обезбеђено је више фондова који су доступни дословно свим европским организацијама.

У односу на период 2000-2006. године знатно су измењени циљеви, приоритети и стратегије регионалне политике. Промене у структури финансирања и нови програми осликавају следећа главна проблематична питања која је утврдила ЕУ (Racković, 2007):

- Јединствено тржиште ЕУ је неоствариво будући да многи национални системи нису хомогени; нема повезаности и мобилност је слаба.
- Прекограничне активности ЕУ нису ефикасне будући да доносе трошкове влади нације, а финансијски приход остаје ван граница.
- Активности на различитим нивоима нису комплементарне; синергија између активности и циљева је слаба.

Циљеви и принципи регионалне политике ЕУ мењали су се са сваким новим буџетским периодом, пратећи проширивање ЕУ и прилагођавајући се новонасталим околностима. У актуелном буџетском периоду 2007-2013. године, *принципи* на којима се заснива регионална политика су (Racković, 2007):

- Програмирање – финансирају се програми који за циљ имају дугорочни развој, а не пројекти

- Концентрација – финансира се мањи број програма, који су већег обима и скупљи
- Допуњавање – фондови ЕУ не замењују националне фондове, већ их допуњују, што значи да се ЕУ појављује као кофинансијер
- Партнерство – један од кључних принципа који предвиђа сарадњу свих нивоа власти, од европских институција, преко централних институција држава чланица, до локалних нивоа власти.

Слика 1. Конвергенција – ERDF, ESF 2007-2013

Извор: European Commission, 2007.

За буџетски период 2007-2013. финансирање је структурирано у пет категорија, и то: претприступна помоћ, екстерна (страна) помоћ, регионална помоћ, очување природних ресурса и тзв. „програми заједнице“.

Циљеви регионалне политике за период 2007-2013. су следећи:

Конвергенција – помоћ неразвијеним регионима чији је БДП испод 75% просека ЕУ. Треба да допринесе њиховом привредном развоју као и расту броја запослених. Нарочиту пажњу поклања развоју друштва заснова-

ног на знању, прилагођавању новим друштвено-економским околностима, заштити животне средине и јачању капацитета локалних администрација.

Финансира се из Европског фонда за регионални развој (ERDF), Европског социјалног фонда (ESF) и из Кохезионог фонда (за циљ конвергенције намењено је 75% средстава ових фондова). Овим циљем обухваћени су готово сви региони нових држава чланица, са изузетком централне Мађарске, региона Прага и Братиславе, али и неки региони старих чланица: јужне италијанске покрајине, већи део Португала и Грчке, Андалузија, Естрамадура, Галиција и Кастиља ла Манча, затим Корнвол, западни Велс и острво Сцили (Слика 1).

Региони квалификовани за транзициони систем помоћи у овире циља конвергенције, постепено се укључују у систем коришћења помоћи.

Регионална конкурентност и запошљавање – борба против незапослености на нивоу ЕУ, стимулисање и подстицање конкуренције, отварање нових радних места, адаптација на друштвене и економске промене и помоћ регионима који би, да није било проширења, били испод просека од 75%. Он се финансира из ERDF-а и ESF-а. Ту спадају сви остали региони који нису обухваћени првим циљем (Слика 2.).

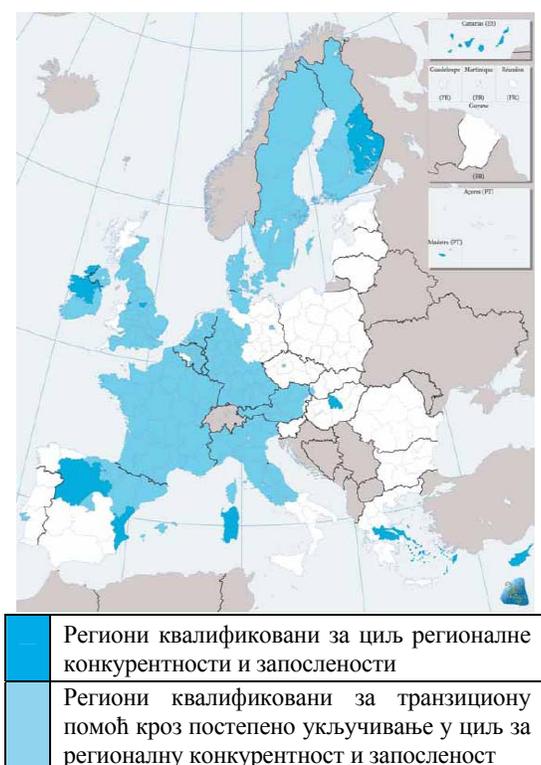
Региони у ЕУ који нису квалификовани за циљ конвергенције или за транзициону помоћ кроз регионалну конкурентност и запосленост, квалификују се за "постепено укључивање" у циљ за регионалну конкурентност и запосленост.

Прекогранична територијална сарадња региона – усмерен на интензивирање прекограничне, транснационалне и међурегионалне сарадње. Овај циљ представља допуну претходна два циља, покривајући регионе који су њима обухваћени. Финансира се из ERDF-а. Нуди заједничка решења локалним властима региона која се односе на урбани, рурални развој, као и на развој малих и средњих предузећа. Инсистира се на научном развоју и на друштву заснованом на знању.

Европска Комисија је у веома чврстој сарадњи са земљама чланицама утврдила стратешке смернице Уније за кохезиону политику. Свака земља чланица доноси национални стратешки референтни оквир у складу са смерницама, који служи као путоказ за програмирање фондова. На тај начин, чланице имају више простора за маневрисање у оперативним програмима, а квалификациона правила о трошковима утврђена су више на националном него на комунитарном нивоу.

За кохезиону (регионалну) политику обезбеђен је буџет од 347 млрд € за период 2007 - 2013 (по ценама из 2007.), што је више од трећине целокупног буџета Уније. Али, он се не своди само на обичну финансијску помоћ већ је усмерен (кроз фондове, нове програме и иницијативе) на

побољшање конкурентности и потенцијале раста на локалном, регионалном и националном нивоу (www.europa.eu.int/).

Слика 2. Регионална конкурентност и запосленост - ERDF, ESF 2007-2013
Извор: European Commission, 2007.

Фондови

Структурни фондови ЕУ имају за циљ да обезбеде финансијску помоћ државама чланицама које се суочавају са структурним економским и социјалним проблемима и смање регионалне диспаратете у циљу веће кохезије између држава (Јовановић, 2007):

-**Европски фонд за регионални развој (ERDF)** намењен је развоју региона који остварују мање од 75% просечног БДП Уније. Ово је инструмент који се користи за кофинансирање инфраструктурних пројеката, инвестиција које омогућавају отварање нових радних места и локалних иницијатива и пословних активности малих и средњих предузећа. Овај

фонд у пракси покрива све области привреде: транспорт и телекомуникације, енергетику, истраживање и иновације, рибарство, туризам и др. Основни циљ је да финансирањем одређених акција и иницијатива допринесе смањењу јаза између вискоразвијених и сиромашних региона ЕУ.

Табела 5. Структурни фондови ЕУ, финансирање 2007-2013.

Циљеви	% укупних средстава	Износ у млрд €, цене 2004.
Конвергенција	81,5	251,163
Регионална конкурентност и запошљавање	16,0	49,127
Европска територијална сарадња	2,5	7,750
Укупно	100,0	308,2

Извор: Council Regulation (EC) No 1083/2006 of 11 July 2006 laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund

-Европски социјални фонд (ESF) је финансијски инструмент ЕУ за инвестирање у људе, то јест у тзв. социјални капитал. Овај фонд каналише средства државама чланицама у циљу креирања нових радних места и смањења незапослености и оснаживања тржишта рада у ЕУ. ESF подржава антиципирање и управљање друштвеним променама (нарочито демографским).

Кохезиони фонд помаже мање развијеним чланицама Уније да достигну задовољавајући ниво развијености како би се смањили регионални диспаратети и стабилизовале националне економије. Највише се овим фондом улаже у секторе транспорта и заштите животне средине. У том смислу финансирају се следећи пројекти:

Заштита животне средине, са приоритетима из области обезбеђивања пијаће воде, третмана отпадних вода и чврстог отпада, контроле ерозија и заштите природе.

Инфраструктурни пројекти у саобраћају који подразумевају развој транспортне инфраструктуре трансевропске мреже (TEN-T).

Нова регулатива олакшава улогу Комисије и она може више да се концентрише на стратешки приступ, што значи и нову додатну вредност Уније. Поједностављење се манифестује углавном кроз мањи број фондова (који на тај начин лакше координирају) и програмских етапа, али и лакшу координацију између фондова, финансијера или кредитера и Европске инвестиционе банке (EIB) и Европског инвестиционог фонда (EIF), зајмодавца, посебно када је реч о комплексним финансијским аранжманима.

ЕУ као глобални партнер, има за циљ да заштити европске грађане, обезбеди стабилност и просперитет земаља ван граница ЕУ. Ранији инстру-

менти за спољну помоћ (MEDA, TACIS, CARDS) и помоћ земљама кандидатима, као и земљама у процесу приступања (PHARE, SAPARD, ISPA) спојени су у четири нова специфична инструмента (Cukić, 2007):

Инструмент за европско суседство и партнерство, ENPI (European Neighbourhood and Partnership Instrument) обезбеђује помоћ за европску политику према суседима. Финансира заједничке пројекте који зближавају регионе држава чланица ЕУ и земаља партнера који имају заједничке границе. Не покрива земље кандидате, нити потенцијалне кандидате за чланство у ЕУ.

Инструмент за предприсупну помоћ, IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance) објединио је претходне претприсупне фондове: PHARE, SAPARD, ISPA и CARDS, као и предприсупни инструмент за Турску. IPA је намењен земљама кандидатима за чланство у ЕУ (Турска, Хрватска, БЈР Македонија) и потенцијалним кандидатима (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Албанија), које се применом овог инструмента обједињују и олакшава им се прелаз из једног статуса у други. Да би се ефикасно постигли циљеви свих земаља, програм се састоји од пет основних компоненти:

1. подршка у транзиционом процесу и изградњи институција,
2. регионална и прекогранична сарадња,
3. регионални развој,
4. развој људских ресурса
5. рурални развој.

Прве две компоненте намењене су земљама потенцијалним кандидатима, док земље кандидати могу користити све компоненте.

Инструмент за развојну и економску сарадњу, DСЕСI (Development Cooperation and Economic Cooperation Instrument). Ова политика посебно обухвата све територије и регионе који немају право на помоћ у оквиру ENPI и IPA инструмента. Његова сврха је помоћ за развојну, економску, научну, техничку и друге врсте сарадње са земљама и регионима партнерима, како би се земљама у развоју помогло и смањило сиромаштво.

Инструмент за стабилност (Instrument for Stability) има улогу да понуди одговор на нестабилности и кризе у трећим земљама, као и на дугорочније изазове са аспектом стабилности или сигурности. Бави се питањима као што су трговина људима, организовани криминал, тероризам и нуклеарна сигурност.

Резултати регионалне политике

Основна сврха регионалне политике је помагање мање развијеним регионима. Помоћ је по теорији у функцији њиховог развоја, чиме би требало да се усклади укупни развој Уније.

Генерално оправдање за средства која се расподељују неразвијеним регионима нађено је у лошем функционисању неокласичног модела. Неокласични модел предпоставља да у идеалним теоријским условима нема потребе ни за каквом регионалном помоћи, јер ће неразвијени региони сами привући улагања. Међутим, периферан географски положај, мали број становника, фискалне слабости, неквалификована радна снага, лоше локалне политике и други фактори учинили су да нема аутоматског прилагођавања неразвијених региона развијеним. Да би се несавршености отклониле, прибегло се распоређивању средстава преко фондова регионалне политике. Да би била успешна, регионална политика се ослања на бирократију, која треба да исправи тржишне дисфункције (Прокопијевић 2005). Међу оценама успешности регионалне политике налазе се различите констатације. Ретко је потпуно прихватање или одбијање, а најчешће се оцене крећу између тих крајности. Једна похвална оцена истиче примере брзог развоја Ирске и Португала које су се опоравиле захваљујући Заједници. Међутим, из ирског примера је познато да ова земља свој просперитет више дугује темељној либерализацији економског система, а не помоћи из Брисела, тим пре што се периоди раста и помоћ из Брисела не поклапају (Powell, 2003). Не помиње се обиље других региона и земаља у којима је економски напредак био једва видљив упркос знатној помоћи. Такав случај је и Португал, који је упркос великим средствима остао међу најнеразвијенијим земљама ЕУ-15.

Ови примери показују да се субвенцијама не може премостити јаз у развијености. Држава, у овом случају Унија и нетржишни фондови, инвестиционо делују и политички интервенишу, врло често према својим (бирократским) приоритетима, а не према економској оправданости и ефикасности. Смисао регионалне политике доводи се у питање и када се имају у виду развојне тенденције у европским регионима, државама, а које се односе на веома, просторно и временски неусклађен развој. Подаци о доходу, његовој усклађености и блискости просеку Уније, као и подаци о стопама раста, у различитим развојним периодима показују низак степен корелације између националних или регионалних економија. То упућује на закључак да је конвергенција слаба, а да регионална политика улаже велика средства како би постигла извесно, незнатно уједначавање развоја.

Регионална политика Уније базира се на трансферу средстава, која се из развијених делова, путем бриселских фондова, преносе у неразвијене делове. Она игнорише значај либералног тржишта и слободне конкуренције. Као таква, носи са собом и многе негативне импликације, због чега је у литератури и доста критикована. Често се оцењује као „контроверзна“, „интервенционистичка“ и „казнена“ (El-Agraa, 2001), јер се њоме успешнији региони кажњавају додатним захватањем, а мала је корист за регионе који-

ма се помаже. Разлози за овакву њену неефикасност леже у аргументима да је помоћ, сама по себи, погрешан подстицај који ствара зависност код корисника. Помоћ успорава промене, стимулише потрошњу уместо штедње и улагања. Проблем је сложенији посебно када постоје злоупотребе фондова и када од ње профитирају одређене друштвене групе, што није редак случај.

Каква је онда стварна корист од регионалне политике? Уколико се средства улажу у градњу инфраструктуре, тада сви корисници профитирају. Осим тога, инвестирањем или давањем субвенција и неке индустрије могу да имају користи. И део популације у циљним регионима понекад успева да задржи део средстава. Иако не можемо рећи да веома много и у целини користи сиромашним регионима, можемо јој признати и смисао који има уколико се користи на прави начин. То потврђују примери развоја традиционално сиромашних земаља, Грчке, Шпаније, Португала. У том случају помоћ може да буде у функцији развоја.

Закључак

И поред великих улагања у равномеран регионални развој, велике разлике, не само међу регионима, него и међу читавим државама чланицама ЕУ и даље постоје. Свакако, разлике и даље јесу највеће између региона старих чланица и оних које су тек недавно приступиле Унији. Нека истраживања чак тврде да се разлике и повећавају. Административно и политички утемељен начин све тешњег уједначавања развоја, тј. дохотка и успостављања већег степена економске кохезије није у пракси, бар за сада дао значајније резултате. Они су поготову изостали у најнеразвијенијим периферним и често депопулацијским регионима чланица прикључених 2004. и 2007. године. Неки од разлога су и ти што корист од тих средстава, углавном имају одређене интересне групе, а не региони у целини, јер су секундарни ефекти веома скромни. Након што се државе или региони квалификују за коришћење фондова, та средства треба и да усмере у нове привредне активности. Примање помоћи значајно је и доноси користи ако се средства троше на прави начин. За брз економски развој није одлучујуће да ли су нека земља или регион у ЕУ или нису, као ни од тога да ли добијају регионалну и другу помоћ или не, него је од пресудне важности какво је пословно окружење у тој земљи (региону) и да ли је оно у стању да привуче приватна директна улагања или не.

Литература

Adžić S. (2005): Privredni sistem i ekonomska politika, Sedmi deo, *Ekonomska politika Evropske unije*. Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu, Subotica.

- Algieri F. (2004): *Politika pridruživanja i saradnje*, Evropa od A do Š, priručnik za evropsku integraciju, Fondacija „Konrad Adenauer“, Bon.
- Грчић М. (2000): *Политичка географија*. Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Сukić М. (2007): *Fondovi Evropske unije od 2007. do 2013. godine*, Међународна међувладина организација Европска експертска група, Службени лист СРЈ, Београд.
- El-Agraа А.М. (2001): *The European Union. Economics and politics*, Harlow I dr., Prentice Hall, 6.izdanje. *Prodi woos EU islands on enlargement prospect*, Enlargement weekly, 04.februar 2003.
- European Commission (2007): *Cohesion Policy 2007-2013 – Commentaries and Official Texts*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Jovanović А. (2007): *Struktura strukturnih fondova*, Putokaz, časopis za pravna, politička i kulturna pitanja Evropskih integracija, Asocijacija za evropske integracije, Beograd.
- Међак В. и Мајсторовић С. (2004): *Регионална политика Европске уније*, Канцеларија за придруживање ЕУ Владе Републике Србије, Београд.
- Popescu G. (2003): *The Geopolitics of Euroregions in the Context of European Reterritorialization*. AAG (Annual Meeting of Association of American Geographers, USA.
- Prokopiјеvić М. (2005): *Evropska unija, uvod*. JP Службени гласник, Београд.
- Racković V. (2007): *Formula za smanjenje razlika*, Putokaz, časopis za pravna, politička i kulturna pitanja Evropskih integracija, Asocijacija za evropske integracije, Beograd.
- Totev S., Boyadjieva M. (2003): *Sustainable Regional Development trough Institutionalised Trans-frontier Cooperation in the Sofia-Skolje-Nis Triangle – Towards the Establishment of a Euroregion*, Sofia.
- Шабић Д., Павловић М. (2007): *Глобални и регионални развој Европске уније*. Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Интернет: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>; <http://ec.europa.eu/inforegio/>; www.coe.int/; www.evropa.sr.gov.yu

Todorić Jovana

COHESION POLICY AS A FACTOR OF EVENLY REGIONAL DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN UNION

Summary

Regional policy of the European Union represents an important mechanism for correcting market irregularities in the European regions. This policy is especially directed towards helping and stimulating regional development of the young, new members of the European Union. With its all weak sides it has, never the less, succeeded to develop and become financially second most important (the most expensive) policy of the Union, right behind agricultural one. Despite of great efforts, economic cohesion, evenly commercial development – that have been set as the main objectives of this Regional policy – are not fully accomplished. It is not possible to avoid specific historical, geographic and economic circumstances of European regions and states that European Union is facing.

Срђан Петровић¹

ЕВРОРЕГИОНИ У ФУНКЦИЈИ ТРАНСГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Извод: Регионална интеграција је данас универзални процес, који не обухвата само формирање безбедоносних савеза или трговинских аранжмана, већ и бројне области економског и социјалног живота, политичке структуре, унутрашњу безбедност, заштиту природних ресурса, културу и друго. Ради се, дакле, о сложеном и вишедимензионалном процесу повезивања у неком региону, који не подразумева само односе међу државним администрацијама већ и бројним друштвеним актерима, као што су представници политике, бизниса и цивилног друштва.

Кључне речи: регион, интеграција, сарадња, безбедност, Балкан

Abstract: Regional integration is today a universal process, which includes not only the formation of security alliances and trade arrangements, but many areas of economic and social life, political structure, internal security, protection of natural resources, culture and more. It is, therefore, a complex and multidimensional process of connecting in a certain region, which includes not only the relations between state administrations, but many social actors, such as representatives of politics, business and civil society.

Key words: region, integration, collaboration, security, the Balkans

Увод

Регион Западног Балкана обухвата 6 земаља: Албанију, БиХ, Македонију, Србију, Црну Гору и Хрватску. Све земље осим Албаније чиниле су СФРЈ што им, у данашње време интеграција и здруживања, може бити само предност. Србија је највећа земља региона са површином од 88.361 км² и са највише становника око 9.5 милиона (по попису из 2002. године, а са проценама за КиМ). Као таква, она би могла да има улогу покретача читавог региона у даљем напретку ЕУ. На самиту у Солуну 2003. године дошло је до формирања политичког «региона» Западни Балкан како би се све земље третирале равноправно и на тај начин убрзала процедура придруживања ЕУ.

Земље Западног Балкана су данас окренуте евроатлантским интеграцијама, како уласку у ЕУ, тако и у НАТО (сем Србије која пропагира политику војне неутралности). Хрватска и Албанија су 1. априла 2009. године постале пуноправне чланице НАТО-а, Хрватска је и близу уласка у

¹ Петровић Срђан, дипл. географ, Београд.

ЕУ (предвиђа се да то може постати током 2011. године). Остале земље регије укључене су у програм Партнерство за мир (при НАТО). Данас када се тежи Европи без граница и мирном решавању сукоба и западнобалканске земље ће своју (гео)политику морати да усмере у том правцу. Може се рећи да је регионализација важна детерминанта и конститутивни елемент општег геополитичког позиционирања.

Еврорегиони и еврокоридори на територији југоисточне Европе (Србије)

У пограничним подручјима Србије основано је пет еврорегиона који обухватају и делове суседних земаља. Ове асоцијације основане су крајем XX или почетком XXI века и још увек нису достигле завиднији степен сарадње. Први еврорегион настао на територији Србије је Дунав-Криш-Мориш-Тиса, који обухвата целу територију Војводине.

Еврорегион Дунав-Криш-Мориш-Тиса

Организација је основана 21. новембра 1997. године у Сегедину. Општепознати назив јој је Еврорегија ДКМТ. Чланице: Жупаније Бач-Кишкун, Бекеш и Чонград (Мађарска) Жупаније Арад, Хунедоара, Караш-Северин и Тимиш (Румунија) Аутономна Покрајина Војводина (Србија) Површина: 71 879 км² (од тога у Србији 21.506км²). Становништво: око 6 милиона (од тога у Србији око 2 милиона).

Природне одлике: Ова област припада Панонској макрорегији у којој влада морфолошка уједначеност са просечним надморским висинама око 200м. У Србији се издвајају Вршачке планине (641м) и Фрушка гора (549м), Бачка и Делиблатска пешчара, као и велики водени токови попут Дунава, Саве и Тисе. Циљ сарадње је, према намерама оснивача, да развија и проширује односе између локалних заједница и органа локалних самоуправа на плану привреде, образовања, културе, науке и спорта, те да подржава укључење региона у процесе европске интеграције.

Највиши орган одлучивања Регионалне сарадње ДКМТ је Скупштина. Скупштина се састоји од руководилаца регионалних институција управе, те она је орган за припремање, координирање и стратешко одлучивање сарадње. У њеном раду учествују пуноправни чланови скупштине (оснивачи и придружени чланови) као и други учесници (позвана лица, тј. стални и повремене гости). Сваке године последњег викенда маја организује се Дан Еврорегије ДКМТ на мађарско-румунско-српској тремеђи код споменика који се зове „Triplex confinium“. Тада се привремено отварају границе и обично се одржава седница Скупштине. Председавајућег бира

Скупштина на период од годину дана из редова председника чланица. Председавајући не може бити биран два пута узастопце, а приликом избора се мора поштовати правило ротације земаља. Еврорегија ДКМТ сада има 10 радних група, и то: За привреду, инфраструктуру и туризам; за урбанизам и заштиту природе и човекове средине; за културу, спорт, цивилне организације и социјална питања; за међународне односе, информисање и јавну комуникацију; за заштиту од катастрофа; за народно здравље; за здравство; за индустријске паркове; за туризам; за пољопривреду.

Јавно друштво „Агенција за еврорегионални развој Дунав–Криш–Мориш–Тиса“ основано је одлуком Скупштине 24. маја 2003. године. Јавно друштво је основано ради остваривања циљева развоја наведених у оснивачком акту Регионалне сарадње Дунав–Криш–Мориш–Тиса. Овим је, уз политичку организацију сарадње, створено привредно друштво са статусом правног лица, које је способно да припрема заједничке развојне задатке и конкурсе, да буде менаџер пројеката и да остварује пројекте. Јавно друштво су заједнички основале чланице Еврорегије ДКМТ, њих осам. Еврорегија ДКМТ се појављује и у међународним организацијама. Она је чланица Асоцијације европских пограничних регија (АЕБР), а менаџер Јавног друштва, Естер Ана Чокаши је члан председништва АЕБР-а.

У Републици Србији овај еврорегион обухвата 7 округа Војводине односно површину од 21.506 км², што представља 27,76% укупне територије еврорегиона ДКМТ. На овој површини живи приближно 2 милиона становника што је 35,18% популације еврорегиона. Половина насеља на територији еврорегиона налази се управо у Војводини (467). Међу веће градове спадају: Темишвар, Нови Сад, Сегедин, Арад, Суботица итд. Трансграничну сарадњу свакако додатно отежава улазак Мађарске (2004) и Румуније (2007) у Европску Унију и долазак тврђих шенгенских граница на границе са Србијом (www.dkmt.net).

Еврорегион ЕуроБалканс – Ниш-Софија-Скопље

На иницијативу Савета Европе, као дугорочни процес сарадње међу земљама западног балкана, дошло се на идеју о стварању еврорегиона на простору који обухвата територије Србије, Македоније и Бугарске. Оснивачка скупштина одржана је 26. октобра 2002. године када је 66 председника општина потписало протокол којим се даје сагласност за формирање еврорегиона на територији њихових општина. Идеја је да се три велика града на овом подручју: Ниш (Србија), Софија (Бугарска) и Скопље (Македонија) повежу и заједнички конкуришу за добијање финансијских средстава из различитих европских фондова за амбициозне развојне пројекте. На овом подручју живи преко 3.5 милиона људи у 80 градова и опш-

тина које гравитирају ка ова три велика центра (М. Тодоровић, Б. Тошић и Б. Стојановић, 2004). Као и свака еврорегија тако и ова има за задатак да покрене и подстакне појачане активности прекограничне сарадње у области економије, екологије, образовања, културе, науке, чиме би се убрзао процес евроинтеграција. Предност (али и мана) овог еврорегиона може бити то што су ове три државе достигле различити степен напретка у приступању ЕУ (Бугарска је чланица од 2007. године, Македонија је статус кандидата добила 2004. године, док је Србија на путу да ратификује споразум о стабилизацији и придруживању, а 2010. година се помиње као реалан термин за подношење кандидатуре за чланство у ЕУ).

Овај еврорегион има још једну веома значајну одлику, а то је еврокоридор X који има изузетан геостратешки значај и пролази преко територије ових земаља и у Нишу се рачва у два крака; један који води преко Софије па даље коридором IV до Истанбула и други који наставља на југ преко Скопља ка Атини. Некада је, у старом веку за време Римљана овуда водио *Via militaris*, затим Пут свиле, а у турско доба Царски пут којима се одвајала трговина између Европе и Азије. То је велика шанса за развој региона, посебно Србије, јер се у овом делу њене територије налазе неке од најсиромашнијих општина (овом региону припада шест најнеразвијенијих општина Србије – Црна Трава, Босилеград, Трговиште, Бујановац, Прешево и Медвеђа). Посебно се истиче значај општине Димитровград која спада у мање развијене општине у Србији а гранична је према Бугарској и једна је од најзатворенијих и најслабије опремљених граница наше земље (сем донекле прелаз Градина). Изражена депопулација је одлика ове општине, док сам центар бележи пораст броја становника, зато је еврорегион велика могућност да се та слика поправи. Саобраћајно – географски предуслови које ова општина има су предуслов да она прерасте у важан развојни центар регије, јер само насеља кроз које пролази саобраћајни коридор Ниш – Софија (Жељуша, Лукавица, Белеш и Димитровград) бележе пораст броја становника и делимичан привредни развој, али иако је повољан, саобраћајно – географски положај није довољно искоришћен. Улогу ове општине у процесу интензивирања међународне сарадње додатно наглашава мешовита етничка структура њеног становништва јер су Бугари најзаступљенији народ са 52,4%.

Заједнички недостатак целе регије је већа удаљеност од богатих и великих тржишта западне Европе, велики проблем са депопулацијом (пре свега у граничним крајевима), слаба инфраструктура, различит законодавни систем, неразвијеност локалне самоуправе и сл.

Највише се узапредовало у погледу развоја челичне индустрије јер су представници Макстил А.Д. Скопље, А.Д. МИН холдинг Ниш и Макметал из Софије како би договорили планове развоја ове важне гране индустрије.

Донете су одлуке да се: 1) направи стратегија развоја челичне и металуршке индустрије у пограничним крајевима који су богати рудом; 2) што хитније крене са реконструкцијом постојећих производних капацитета како би се производња преоријентисала на извоз у земље ЕУ; 3) окупе експерти који би направили презентацију производа како би се сто лакше пласирала роба на страни тржиште (www.eurobalkans.net).

Договорена је трилатерална сарадња међу универзитетима на унапређивању научне сарадње и остваривању заједничких пројеката. Како расту потребе за образованим кадровима ради се на томе да се подстакне профилисање становништва ка потребама тржишта, што се пре свега односи на стварање нових генерација менаџера, стручњака за маркетинг и информационе технологије јер развој читаве регије у многоме зависи управо од степена образовања њеног становништва (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б.Стојановић 2004). Богатство култура на простору ЕуроБалканс еврорегиона чини је посебном и интересантном, али треба повести рачуна пре свега о мањинама на територији све три државе. Националне мањине се морају укључити у све друштвене токове и мора им се помоћи на превазилажењу језичких и културних баријера, а са друге стране на очувању сопствене културе и вредности.

Велики проблем представља и корупција која је наслеђена из периода 90тих као и путеви трговине дрогом и људима који преко Бугарске долазе на територију наше земље (и даље један од највећих проблема који Бугарска не успева да реши и због тога трпи велику финансијску штету од ЕУ). Потребна су већа улагања и у производњу која користи такозвану „чисту технологију“. Постоји идеја о изградњи заједничког ски центара Србије и Бугарске на Старој планини (Балкан), који би био један од најмодернијих у читавој Европи.

Еврорегион ДУНАВ 21

Еврорегион Дунав 21 који делом обухвата територију Србије, Бугарске и Румуније, представља први пројекат такве врсте у овом делу Балкана. Идеја, чији су иницијатори биле општине Бугарске и Румуније датира од 2000. године, али је реализована тек 2002. када су се прикључиле и општине источне Србије, стварајући основу за трипаритетну прекограничну сарадњу. Регион је основан са циљем да се у овом, донекле запостављеном делу балканског полуострва успостави међународна сарадња и унапреде односи међу државама оснивачима, подстакне развој малих и средњих предузећа, повећа промет робе и путника и поведе рачуна о заштити животне средине. Као код региона ЕуроБалкан и овде је присутна сива економија и појачана стопа криминала, па се мора водити заједничка борба

док се ове негативне одлике не искорене, чиме би се оствариле бројне могућности за сарадњу на економском, културном, научном, образовном и другом плану. Препрека развоју је обимна и спора бирократија као и последице некадашње јаке централистичке власти које се и данас осећају. Највећи део овог региона налази се у границама Србије и у његово деловање је укључено 8 општина: Мајданпек, Кладово, Неготин, Бор, Зајечар, Књажевац, Бољевац и Сокобања. Србија учествује са око 58% у укупном становништву (од око 700000 унутар целе регије) и са 65% у укупном броју насеља еврорегиона (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б. Стојановић 2004). Становништво српског дела еврорегије гравитира из пограничних крајева ка регионалним центрима – Бору и Зајечару и ка субрегионалним центрима – Неготину и Књажевцу. Карактеристике и процеси у насељима на овом подручју су веома битан фактор за функционисање читавог региона. Територија је ретко насељена, са изразитом и интензивном депопулацијом, а насеља су мала и неразвијена. Главна концепција будућег развоја заснива се на локалној самоуправи у оквиру заједница насеља. Природа регије (у којој доминира Ђердапска клисура), геоморфолошке карактеристике терена, саобраћајна изолованост, историјски услови, традиција, низак природни прираштај и велики број неписмених утицали су на ниже економске карактеристике овог подручја у односу на централне делове држава. Довољно је навести да не постоји ни један железнички гранични прелаз према Румунији и Бугарској. Све ово је довело до убрзања процеса оснивања региона како не би дошло до даљег стагнирања ове регије.

На територији еврорегиона истиче се значај Дунава како у саобраћајном (еврокоридор VII), економском и политичком (граница), тако и у туристичком погледу. Регија је на тај начин укључена и у дунавску просторну студију² као део региона 5 који обухвата сарадњу између Србије, Румуније и Бугарске на тзв. Гвозденим вратима, односно Ђердапу.

Еврорегион Дунав-Драва-Сава

Еврорегион Дунав-Драва-Сава формиран је 28. новембра 1998. године потписивањем статута у Печују, а државе потписнице биле су Хрватска, Мађарска и БиХ. Овај регион нема већи значај за нашу земљу

² Дунавска просторна студија је један од најзначајнијих докумената који обухвата интегрални простор Подунавља у Европи, а рађена је под покровитељством Аустријског института за просторно планирање. Овај простор је изабран за анализу јер је документом Европа 2000+ (Еуро 2000+) Подунавље сврстано у 10 транснационалних региона који могу заједничком акцијом бити иницијатор позитивног развоја читаве Европе. Ова студија је још један од докумената који подстиче трансграничну сарадњу и повезивање.

која је у његов рад укључена само у својству посматрача од 2002. године. Четири војвођанске општине које имају овај статус су: Апатин, Бач, Сомбор и Суботица.

Нове границе настале након распада СФРЈ представљају нову препреку снажнијој интеграцији овог простора и наставку његовог динамичног развоја, а превазилажење тих препрека је један од главних разлога формирања овог региона који се темељи на следећим циљевима и делатностима:

1. Заједничко коришћење природних ресурса и заједничка валоризација саобраћајног положаја у европској инфраструктурној мрежи;
2. Историјским везама и односи између чланица ове асоцијације;
3. Заједничком интересу за унапређивање положаја мањина;
4. Интересу за подстицање и што успешнију реализацију међудржавних и регионалних пројеката;
5. Унапређењу међудржавних односа;
6. Интензивирању процеса средњеевропских и евроатлантских интеграција (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б. Стојановић 2004).

Европски коридор Vc је од посебне важности за регион, јер овај европски мултимодални коридор представља окосницу његовог развоја. Геостратешки значај тог простора показује и податак да се јужно од Осијека коридор Vc укршта са коридором X (правац Салцбург-Загреб-Београд) као и да је један од основних елемената саобраћајног повезивања региона са окружењем представља европски коридор VII (Дунав) (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б. Стојановић 2004).

Посебну пажњу требало би да посвете Хрватска и Србија када је у питању река Дунав, јер он представља границу између ове две државе, а на тој територији налази се и резерват природе „Горње подунавље“. Подручје Горњег подунавља се налази у плавној зони Дунава, на његовом горњем току кроз Војводину, у крајњем северозападу Бачке, сачињавају га два велика рита Моношторски и Апатински. Од 2001. године ужива статус Специјалног резервата природе - заштићеног природног добра и категорије. Резерват представља значајно прекогранично подручје које се надовезује на заштићена ритска подручја у Хрватској и Мађарској са којима заједно чини највеће плавно подручје на средњем току Дунава у Европи.

Утврђено је преко 1000 биљних врста, међу којима се налазе и крајње угрожене врсте као што су ребратица (*Hottonia palustris*), борак (*Hippuris vulgaris*), и змијски љутић (*Ranunculus lingua*). Овде живи 60 врста дневних лептира, 55 врста риба, 11 врста водоземаца, 9 врста гмизаваца, 230 врста птица, 51 врста сисара. Читаво подручје је значајно плодиште и миграторна стаза риба, гнездилиште орла белорепана (*Haliaeetus albicilla*)

и црне роде (*Ciconia nigra*), највеће станиште у Србији популације јелена (*Cervus elaphus*) и дивље свиње (*Sus Sifora*).

Резерват има статус:

ИПА - значајно биљно подручје централне и источне Европе (*Plant life Internacional 2005*),

ИБА – значајно подручје птица Европе (*BiroLife Internacional 1999*),

Е – потенцијално Emerald подручје

РБ – налази се на прелиминарном списку за Резерват биосфере у оквиру Унесковог програма Човек и биосфера (*MAB*) (*UNESCO 2001*) (www.backimonostor.com).

Важну улогу, не само за постојећу просторну структуру овог трансграничног региона, већ и његов будући укупан развој, имају инфраструктурни системи (саобраћајни, енергетски, еколошки и др.) који су у овом подручју добро развијени и омогућавају, како ефикасно повезивања делова регионалне целине међусобно тако и њено добро повезивање са ужим и ширим окружењем. За функционисање овог трансграничног региона важне су добре саобраћајне везе између његових делова. Све је значајнија комуникација Осигек - Винковци - Тузла, који је најкраћа веза између сва три нодална средишта регије. Деоница коридора X која пролази кроз регион опремљана је саобраћајницама највишег технолошког нивоа, а аутопут Осигек - Будимпешта је у изградњи, док се на коридору Vc врши модернизација и електрификација пруге (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б.Стојановић 2004). Од посебног значаја је и чињеница да је административна процедура преласка државне границе сведена на минимум (сем Србије и Мађарске), тако да је грађанима региона (који живе у општинама уз границу) за прелазак довољна само лична карта. То показује да један од циљева формирања трансграничних региона («омекшавање» међудржавних граница) у том делу Европе, у случају ове регионалне целине већ показује позитивне резултате. Све је боља сарадња на пољу културе, образовања, туризма, али и онога што је за ову регију најзначајније развијања и неговања добросуседских односа (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б.Стојановић 2004).

Еврорегион Дрина – Сава – Мајевица

Река Дрина као гранична река између Србије и БиХ кроз историју је више била предео одвајања и изоловања него спајања и прожимања. Ово је простор изузетних природних потенцијала, али због положаја, сталних ратова вођених на овом поднебљу и уништавања, економски знатно заостаје. Енергетски потенцијал Дрине од 14 милијарди kWh годишње, истиче се као један од најбитнијих енергетских потенцијала регије. Семберија (БиХ) и Мачва (Србија) су најплоднији делови регије и велики шљиварски регион.

Веома су повољни услови за развој туризма, пре свега бањског (Бања Ковиљача, бања Бадања, бања Кисељак и др.), затим рекреативног риболовног и ловног туризма. Карактеристика региона је етнички и језичко хомогено становништво и изражене дневне миграције које су подстакнуте олакшаним преласком границе само уз личну карту. Државе деле регион на скоро два подједнака дела на чијем простору живи око пола милиона људи.

Заједнички интереси обеју држава су:

1. повезивање и унапређивање заједничких регионалних пројеката
2. подстицање сарадње грађана, културних и јавних институција
3. реализација међусобних заједничких регионалних пројеката
4. активирање привредних субјеката и потенцијала
5. развој пољопривредне производње
6. унапређење и заштита животне средине
7. међусобно информисање и сарадња
8. формирање и организација заједничких институција ради лакшег остваривања људских права
9. слободан проток људи и робе
10. унапређивање мултиетничког друштва (М. Тодоровић, Б. Тошић, Б. Стојановић 2004).

Свечаним потписивањем Протокола о оснивању Региона Дрина-Сава-Мајевица (скраћено ДСМ), 21. фебруара 2002. године у Зворнику, успешно је окончан вишегодишњи напор локалних самоуправа из Западне Србије и Североисточне Босне и Херцеговине усмерен ка регионалном повезивању. Крајем 2000. године, у Бањи Ковиљачи је потписан протокол о оснивању Регионалног савеза Подриња, који су основале : из Србије - општине Лозница, Шабац, Богатић и Мали Зворник, а из Републике Српске – општине Бијељина, Угљевик, Лопаре и Зворник. Значајну подршку формирању Регионалног савеза дала је и Стална конференција градова и општина, која нам је помогла у стварању првих докумената и програма рада (www.fedre.org). У току 2001. године Регионални савез конкурисао је код Пакта за стабилност Југоисточне Европе са врло значајним инфраструктурним пројектима гасификације, уређења тока Дрине и искоришћавања геотермалних вода. Коначно, Регионални савез је тражио од централних власти брже потписивање билатералних споразума и увођење олакшица за привреднике који међусобно сарађују.

Трансгранична сарадња Србије и суседних земаља

Након деведесетих година прошлог века, које су донеле велике промене како на светском плану, тако и на територији Западног Балкана, остала су бројна нерешена питања. Највећи проблем представљају новонастале границе које нису зона привлачења и прожимања већ напротив одби-

јања и сукоба. То је наметнуло потребу да се интензивира процес трансграничне сарадње као облика европских вредности. Због свега тога југоисточна Европа, односно Западни Балкан, већ дуги низ година је у фокусу политичког и економског интересовања земаља чланица Европске Уније. Тако је још 27. јуна 2001. године у Бриселу, у оквиру Пакта стабилности за Југоисточну Европу, усвојен Меморандум о разумевању, либерализацији и олакшавању услова трговине. Меморандум су потписале Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Србија, Црна Гора, БЈР Македонија, Молдавија и Румунија. У међувремену било је потписано 32 билатерална споразума између осам земаља региона Југоисточне Европе.

Постоји осам иницијатива, односно форума за регионалну сарадњу: Централноевропска иницијатива (ЦЕИ), Зона слободне трговине у Централној Европи (ЦЕФТА), Организација за црноморску економску сарадњу (ЦМЕС), Процес (мултилатералне) сарадње у Југоисточној Европи (ПС ЈИЕ), Процес из Роајомона о добросуседству и стабилности у Југоисточној Европи (Роајомонски процес – интегрисан у Пакт за стабилност), Иницијатива за сарадњу у Југоисточној Европи (СЕЦИ), Јадранско-јонска иницијатива (ЈИ) и Пакт стабилности за Југоисточну Европу (ПС). Успешно чланство у појединим регионалним форумима и иницијативама представља један од услова за будуће чланство у ЕУ. Овим регионалним споразумима се остварује економска, а касније и политичка стабилизација и полако се развијају активни политички и економски односи. Регионални споразуми дефинишу правила о међусобним односима, што доводи до транспарентности према трећим лицима (посебно према страним инвеститорима) (Стојић-Карановић, Е., и Јанковић, С. 2008).

Процес субрегионалне сарадње има велики број препрека, у које се могу сврстати:

- Непостојање традиције мултилатералне сарадње;
- Неразвијеност привреде и ограниченост ресурса;
- Непревазиђени и дуготрајни регионални спорови и сукоби;

Политичка и економска некохерентност региона (Стојић-Карановић, Е., и Јанковић, С. 2008).

Србија у оквиру ЦЕФТА 2006

До потписивања ЦЕФТА споразума за Републику Србију су до тада важили:

- Споразум о слободној трговини између Србије и Црне Горе и Републике Албаније, потписан 13. новембра 2003. године, ступио на снагу 1. августа 2004. године;

- Споразум о слободној трговни између Савезне владе Савезне Републике Југославије и Босне и Херцеговине, потписан 1. фебруара 2002. године, ступио на снагу 1. јуна 2002. године;
- Споразум о слободној трговини између Савезне Републике Југославије и Републике Хрватске, потписан 23. децембра 2002. године, ступио на снагу 1. јула 2004. године;
- Споразум између Србије и Црне Горе и Републике Хрватске о изменама и допунама Споразума о слободној трговини између Савезне Републике Југославије и Републике Хрватске, потписан 14. јануара 2004. године, ступио на снагу 1. јула 2004. године;
- Споразум о слободној трговини између Србије и Црне Горе и Републике Македоније, потписан 21. октобра 2005. године, ступио на снагу 1. јуна 2006. године;
- Споразум о слободној трговини између Савета министара Србије и Црне Горе и Владе Републике Молдавије, потписан 13. новембра 2003. године, ступио на снагу 1. септембра 2004. године (Стојић-Карановић, Е., и Јанковић, С. 2008).

Након потписивања ЦЕФТА2006 договорено је да је потребна ратификација најмање пет чланица да би споразум ступио на снагу. Народна скупштина Републике Србије ратификовала га је 25. септембра 2007. године, па је у Србији и Босни и Херцеговини он ступио на снагу 24. октобра 2007. године. Ексклузивност српског тржишта је и постојећи Споразум о слободној трговини са Руском Федерацијом, једини који је та земља потписала ван Заједнице Независних Држава. После закључивања Споразума о стабилизацији и придруживању ЕУ и уласка у ЦЕФТА, Србија ће, рачунајући и споразум са Руском Федерацијом, око 80% робне размене остварити кроз споразуме о слободној трговини. Србија већ профитира од уласка Бугарске и Румуније у ЕУ јер сада у размени са тим земљама важи исти режим као и са другим земљама Уније, односно, ми извозимо без икаквих препрека док се њихов увоз у Србију царини и натај начин су у релативно лошијем положају. Најзначајнији партнер Србије међу чланицама ЦЕФТА када је реч о извозу је БИХ (друго по реду извозно тржиште за српске производе). Следе Црна Гора, Македонија, Хрватска, Албанија и Молдавија. На страни увоза такође је најважнији партнер БИХ (осма укупно), Хрватска (десета укупно), Македонија, Црна Гора, Молдавија и Албанија. Србији је остало да у потпуности либерализује трговину са Молдавијом, Албанијом и Хрватском.

ЦЕФТА2006 нуди могућност да привредници из Србије у свој производ уграде сировине из једне земље, а да на тржиштима свих земаља ЦЕФТА тај производ важи као српски. Ова погодност највише ће одговарати предузећима која послују у прерађивачкој индустрији, јер им се отва-

ра нова перспектива за извоз. Те могућности биће још веће када Србија закључи Споразум о стабилизацији и придруживању Европској унији, јер ће тада и на тржиште ЕУ моћи да извози робу која је направљена од сировина из региона. ЦЕФТА2006 представља „Европу у малом” и донекле рефлектује односе и начине пословања на европском тржишту. Србија је са земљама ЦЕФТА у првих девет месеци 2008. године остварила суфицит од 1,5 милијарди америчких долара, према подацима Републичког завода за статистику. То је резултат углавном извоза гвожђа и челика и пољопривредних производа.

Све поменуте иницијативе имају за циљ да Србију и друге земље Западног Балкана, кроз регионалну сарадњу, што пре приближе и повежу са Европском унијом. Улазак у ЕУ је један од приоритета наше спољне политике, али ови споразуми, између осталог и олакшавају изградњу региона мира, стабилности и економског просперитета. Прекогранична сарадња није опција, већ је предуслов успеха. Споразум ЦЕФТА2006 предвиђа стриктно поштовање правила Светске трговинске организације, као и подршку уласка у исту за земље које још нису чланице ове организације (Република Србија, БиХ) (Стојић-Карановић, Е., и Јанковић, С. 2008).

Планови и перспективе

Два су основна правца развоја пограничних подручја. Први подразумева третман граничних простора као «отворених развојних објеката», када се унутаррегионални развој унутар државе преусмерава ка остваривању међурегионалних развојно-функционалних простора, односно, поимању тог простора као трансграничног региона. Други правац се односи на њихов развој унутар националног простора. Они се међусобно не искључују, већ напротив допуњују се.

Битно је нагласити да су највећи потенцијали наше земље еврокоридори VII и X који се налазе делом на територији Србије. Они су главни предуслов мобилности развоја и трансформационих промена непосредног и ширег окружења. Због тога је неопходно третирати саобраћајнице као као кључни фактор интеграције нашег простора (Тошић, Б. и Милетић, Р. 2003). То само говори колико је важно за Србију да оконча изградњу коридора X, и у овај пројекат запосли што више домаћих компанија како би се обезбедила социјална и макроекономска сигурност земље. Не треба губити из вида да постоји опасност од пренаглашене међународно-транзитне функције овог коридора, а знатно слабије унутрашње развојне функције. Дobar пример је новоизграђени трговински центар у близини Прешева и границе са Македонијом. Када је еврокоридор VII у питању, најважније је да се интегрише гранични простор према суседним државама: северно Подунавље, Ђердап,

тимочко Подунавље, јер је до сада искоришћен само хидроенергетски потенцијал ове реке. Треба потенцирати на туристичким, еколошким и културно историјским вредностима које се налазе у непосредној близини Дунава (Ђердапска клисура, Трајанова табла, Лепенски вир, Голубац, Фетислам, резерват природе „горње Подунавље“).

У Подрињској граничној зони најинтензивнија сарадња одвија се захваљујући израженим дневним миграцијама. Хидроенергетски потенцијал реке Дрине није у довољној мери искоришћен, а то је губитак за обе земље подједнако. Зона националног парка Тара може се додатно искористити у сврхе еко-туризма (реликт и ендемит је Панчићева оморика). Изградња Међавника и враћање у функцију Шарганске осмице оживели су и крајеви у којима се налазе. Изграђене су и ски стазе и смештајни капацитети који су овај крај сместили на туристичку карту Србије.

Поред ових зона, у граничном подручју се издвајају поједине предеоне целине са врло израженим еколошко-развојним вредностима, које намећу потребу интегралне заштите и врло селективне привредне активности, пре свега из домена сточарства и туризма. То су зоне граничних националних паркова, паркова природе и резервата биосфере: Ђердап, Шар планина, Тара, Стара планина.

Погранични простори Србије, а нарочито планински представљају њене најнеразвијеније крајеве узроци су политичке и економске природе: форсирана индустријализација и урбанизација након Другог светског рата, политичка изолација од суседних држава (што представља баријерну функцију границе) и усмеравање привредног и демографског развоја ка великим градовима, динамичним демографским и економским центрима. Један од најочигледнијих примера су села тимочког и старопланинског краја. Одговор државе на проблеме пограничних крајева најчешће је неадекватан. Раније стратегије и планови развоја бавили су се могућностима ревитализације ових простора са становишта жељеног, а не реалног социо-економског стања, због чега никада нису реализована. У том смислу, ревитализација ових простора није усмерена само на повратак становништва и оживљавање насеља (јер се испоставило као тешко остварив циљ), него и на оживљавање постојећих расположивих ресурса (природних и антропогених) (Милошевић В. Марко и Маркићевић Мирослав 2004). У контексту Просторног план Србије, конституисања рационалне мреже сеоских насеља различитог централитета је и израда стратегије руралног развоја Србије, која би требало да дефинише главне циљеве дугорочног развоја села, претпоставке и услове за њихово остваривање, улогу села и руралне привреде у економском и друштвеном развоју генерално, очекивана дугорочна кретања у области развоја села и трансформације традиционалног руралног становништва у тржишни тип. Сеоски

туризам намеће се као алтернативна могућност у пограничним подручјима са неповољним условима за земљорадњу, односно у деловима граничног подручја са значајним природним зонама (Тошић, Б. и Милетић, Р. 2003). Једна од мера је и планирање мреже и повезивање сеоских насеља у систем и формирање секундарних центара и центара заједница насеља, а предуслов за то је инфраструктурна опремљеност. Недостају финансијска средства из других извора за значајнија инвестициона улагања улагања, а и ниво директних страних инвестиција је на ниском нивоу. Удруживањем се долази до могућности коришћења фондова ЕУ и других извора помоћи, што отвара путеве нових облика за сарадњу.

У плану је промена Устава Републике Србије из 2006. године и подела Србије на регионе. Регионализација је приоритет ове владе. Предлог закона предвиђа стварање 7 региона: регион Војводине, Београдски регион, Источни, Централни Западни и Јужни регион и регион Косова и Метохије. Овим законом влада Србије жели да потпомогне свеукупан друштвено-економски одрживи развој, смањење регионалних разлика и негативних демографских кретања. На овај начин се помаже конкурисању за добијање помоћи из фондова ЕУ, а биће јасно утврђени економски критеријуми на основу којих ће се утврђивати који региони спадају у развијена, а који у неразвијена подручја Србије. Региони се разврставају према развијености у две групе – на оне изнад 75% републичког просека БДП-а по глави становника и оне испод тог процента. Извори финансирања регионалног развоја биће републички буџет, буџети аутономних покрајина, Београда, јединица локалне самоуправе, претприступни фондови ЕУ, донације међународне заједнице, развојни кредити међународних финансијских институција и друге врсте донација.

Закључак

Један од основних задатака овог рада био је да прикаже еврорегионе у којима партиципира Србија, али и да утврди у којој мери они *de facto* функционишу као сегмент будуће просторно-функционалне структуре, не само Србије и Западног Балкана, већ и европског континента у целини. Еврорегионалном сарадњом обухваћено је око половине простора (50,87%) и становништва (50,74%), и око 40% насеља у Републици Србији (Тодоровић, М. Тошић, Б. и Стојановић, Б. 2004). Имајући у виду да Србија у еврорегиону Дунав-Сава-Драва има само улогу посматрача, а не пуноправног члана, онда се под утицајем еврорегионалне сарадње налази скоро две трећине наше државе. Негујући овакву врсту прекограничне сарадње поједини региони Србије заједно са прекограничним регијама из суседних држава лакше решавају проблеме који тиште гра-

ђане у широј регији којој припадају, доприносећи поспешивању привредне сарадње, решавању инфраструктурних проблема, али и прожимању култура, јер је углавном реч о мултиетничким подручјима. Кроз овај вид алтернативне дипломатије градова и регија они крче пут Србије према Европској унији, јер је то нека врста вежбе за Европу отворених граница. У ситуацији када су државне границе крајње релативизоване, наступа природно стање ствари, а то је све чвршћа прекогранична сарадња међу државама региона које припадају истом историјском, привредном, географском и културном простору.

Мултимодуларни коридори оцењени су као најбитнији фактор за интеграцију Србије са економског аспекта планирања развоја на принципима одрживости. Природне вредности са својим окружењем пружају добре услове за развој билатералне сарадње са еколошког аспекта. Активирање еврорегиона отвара перспективе еколошке целовитости и решење бројних проблема које изазивају тврде административне границе.

Литература

- Стојић-Карановић, Е. и Јанковић, С. (2008). *Елементи стратегије спољне политике Србије*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Милошевић, М., и Маркићевић, М. (2004). *Одрживи туризам – утилизација простора планинских пограничних регија на примеру старе планине*. Београд: Географски институт.
- Тошић, Б. и Милетић, Р. (2003). Могући правци развоја граничних подручја Србије. *Зборник радова географског факултета*.
- Тодоровић, М., Тошић Б. и Стојановић, Б. (2004). *Србија, еврорегиони и европске интеграције*. Београд: Географски факултет.

www.eurobalkans.net
www.fedre.org
www.dkmt.net
www.backimonostor.com

Srdan Petrović

**EUROREGIONS IN THE FUNCTION OF TRANSBORDER COOPERATION
IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES**

Summary

Multimodular corridors were rated as the most important factor for the integration of Serbia with the economic aspects of development planning on the principles of sustainability. Natural values with their environment provide good conditions for the development of bilateral cooperation from environmental aspects. Activating Euroregions opens the perspective of ecological integrity and the solution of many problems that cause hard administrative boundaries.

Валентин Михайлов¹

УКРАЙНА – ЕТНОПОЛИТИЧЕСКИ ПРОФИЛ

Abstract: Ukraine – Ethnopolitical Profile. In this paper ethno political, ethno linguistic and relational features of the Ukraine are presented. The investigation is based on the integral scientific approach, which combines historical-geographical, ethno political and psycho political analyses. Ethnic, ethno-linguistic and civil characteristics of the Ukrainian population and their regional aspects are considered. Additionally the author questioned the traditional ethno-centric approaches usually used to explain the Ukrainian identity – narrow-Ukrainian (nationalistic, pan-Ukrainian), wide-Ukrainian (objective to creation of Ukrainian polytechnics nation), Russian-East-Slavonic and Polish-Central European. Four models of historical policy and national consolidation, adopted from Alexander Smolar, are applied to the Ukrainian example: the policy of subjection (also known as the policy of the gains), the policy of cold civil war, the policy of permanent delimitation and peace co-existence and finally the policy of limited democratic consensus. The choice of one from presented models is an important step to the geopolitical future of Ukraine in Europe and Euro-Asia. It will also play a significant role in the discussion between the biggest and most influential groups in the Ukrainian society (in ethno-regional, political and economical terms) the purpose of which is the formulation of clear geopolitical priorities of the country and overcoming the ethno political and geopolitical dilemmas from the transition period.

Key words: Ukraine, ethnical structure, language structure, religion structure, ethno politics, geopolitics, historical policy.

Увод

Всички сериозни усилия за изграждане на единен теоретичен модел на украинската история и национална идентичност се натъкват на дилеми, дълбоко вкоренени в сложната история и в богатата политическа география на украинските земи, владени през цели епохи от различни държави и доминирани от антагонистично настроени етноконфесионални групи. На тази земя винаги победителите възвеличават своите победи и налагат свой етно-културен и социално-политически модел на населението, а победените се стараят с всички възможни средства да съхранят своя духовен свят и ценности, очаквайки деня, в който отново ще застанат зад кормилото на властта и отново ще диктуват разбиранията си за украинска история, география, народ, език и култура. Възползвайки се от цикличността на този

¹Валентин Михайлов, Stanisav Staszic University of Arts and Sciences, Kielce, Poland, 25-300, ul. Wesola 52 e-mail: vmihailov@wp.pl

своеобразен модел, политическата конюнктура винаги задава официалния тон и стратегическите насоки за изучаването на украинската идентичност.

Именно затова насочваме изследователските си усилия към конструиране на обективен етнополитически профил на Украйна, с отчитане както на различните субективни гледни точки за нейното минало, настояще и визии за бъдещето, така и на стремежа за обхващане на действителния и цялостния исторически багаж на украинската геокултура и геоистория. Възприето е свхашането, че “спецификата на украинската етнополитика се състои в това, че тя традиционно е свързана с геополитиката” (Украинская государственность в XX веке, 1996). Проучването е извършено на основата на интегрален научно-изследователски подход, съчетаващ историко-географски, етнополитически и политико-психологически анализ. Етнополитическата структура и разгледаните модели на историческа политика и национална консолидация служат като база за проектиране на пет сценария (варианта) за бъдещото геополитическо ситуиране на Украйна в пространството на Централно-Източна Европа и Евразия. Като най-важни фактори за геополитическата специфика на Украйна след 1991 г. М. Шмельова посочва: разположението на страната между две различни цивилизации, трактуването ѝ като буферна зона от някои съседни държави, липсата на постоянство в държавната независимост, отсъствието на монолитна национална идентичност на украинците (*Shmelova, 2008*).

Възлови моменти в етнополитическото развитие на украинските земи

Формирането на вътрешните граници на съвременното етнополитическо пространство на Украйна, на етнопсихологията, а също и културното саморазвитие на отделните народи са извън всякакво съмнение вкоренени в природната специфика на страната, в разнообразните ландшафтни зони (планински, горски, степни и лесостепни). Степите и лесостепите заемат 2/3 от територията на страната, на югоизток се простират украинските Карпати, на юг са Кримските планини, чиито най-южни части се характеризират със субтропичен климат. На територията на Украйна попадат и низините Полеска, Закарпатска и Причерноморска. Границата между степите и лесостепите е и традиционният рубеж, отделящномадите от земеделците, на нея се осъществяват контактите между източното (евразийското) и западното (европейското) културно-политическо влияние. От геостратегическа важност за страната е широкият излаз на Черно и на Азовско море, както и Дунавският воден път, осигуряващ възможности за икономическо взаимодействие със страните от Централна Европа. Природните дадености на украинската територия, географското ѝ разположение на кръстопътя на древни транспортно-комуникационни

маршрути между Изтока и Запада, са били не само източник на благополучие за народа, но именно те обуславят и трагичните моменти в историята на украинския народ (Половецъ, 2006).

Вл. Дергачев подчертава, че трите геополитически ”плочи” на Украйна (Западна, Източна и Южна) са формирани под въздействие на външни фактори и се различават според своите исторически и социокултурни характеристики. Историческият срок на пребиваване на значителна част от Западна Украйна в западноевропейското геополитическо пространство е 700 години, на Източна и Южна Украйна в руското геополитическо пространство – съответно 300 и 200 години. Върху тези исторически периоди се напластява и над 20-вековното развитие на Причерноморието като част от средиземноморското пространство (по Дергачев, 2006).

По своя генезис украинците са част от източнославянската етнолингвистична общност, свързана с общ етнически произход, религия, език, писменост, от многовековно съжителство в рамките на Киевска Рус, на Руската империя и на СССР. Етнокултурната, езиковата и конфесионалната структура на населението в украинските земи се усложнява и допълва с елементи, имплантирани в източнославянската тъкан от Запад – посредством многовековната принадлежност на Украйна, по-късно на Деснобрежна Украйна (или на части от нея) последователно към Литва, Полско-литовската държава, Австро-Унгария.

През XIV в. част от земите на днешна Западна и Централна Украйна формират Киевското княжество, а останалите са част от Великото Литовско княжество. Земите между реките Днепър и Прут от XIV в. влизат в състава на Молдовското княжество, васално най-напред на Полша, а впоследствие – на Турция. След сключването на Люблинския съюз (уния) през 1569 г., днешните украински земи от Великото Литовско княжество преминават в подчинение на полската Корона. Единствено Кримският полуостров и земите на Приазовието не влизат в състава на полската държава, а се намират под политическата власт и културното влияние на Златната Орда, на Кримското ханство и на Османската империя. В края на XVIII в. Кримският полуостров е включен в състава на Руската империя и от този момент до днес славянският елемент в етнокултурната му структура е представен преди всичко от русите.

Във формиралото се през XVI–XVIII в. казачество първоначално преобладават социални мотиви – борба против привилегированата полска шляхта. Впоследствие то се развива като регионална група, на чиято основа през XVIII–XIX се обособява украинският/малоруският етнос. Наименованието “Украйна” се използва в официални документи от XVI в. и първоначално обхваща районите на Среден Днепър и околностите на Киев, намиращи се в този период „на края”, „на пограничието” на руските

земи. Постепенно то започва да се отнася все по-често и за останалите днешни украински земи. Повратен момент в културното и политическото развитие на Украйна е сключеният на 18 януари 1654 г. Переяславски мир, по силата на който земите на изток от Днепър са присъединени към Московското царство като автономна област. Това събитие е резултат от поредица казашки въстания против полската Корона под водачеството на хетман Богдан Хмелницки. Център на казачеството става Запорожката Сеч, ликвидирана от царица Екатерина Втора Велика през 1755 г.

В резултат на продължително културно-исторически влияние, най-вече от страна на Полша, се формира съвременният украински език (както и белоруския), отдалечил се чувствително от руския в лексикално отношение. Непосредствен фактор за духовното отдалечаване на украинците от великорусите е създаването на Униатската (Гръко-католическата църква). През XVIII и XIX в. царското правителство в Петербург не признава украинските диалекти за самостоятелен език, виждайки в тях “малоруско наречие” на руския език. Особено радикална форма за възпирането на етнолингвистичната автономност на украинците е подписаният от Александър II през 1887 г. Емски указ, в съответствие с който се забранява публикуване на материали и книги на украински език.

Обществено-политически условия за издаване и разпространение на книги и вестници на украински език в Руската империя се появяват във времето на революционните събития от 1905-1907 г. През първото десетилетие на XX в. се разширяват и контактите между украинското национално движение в Галиция и в Руската империя, като Лвов (главен град на Галиция) се утвърждава като образователен център и за украинците от изток. В този период патриотите от тези две части се споразумяват да приемат общото име украинци, а продължителните и трудни преговори за оформяне на украинския литературен език завършват с приемане за такъв на диалектите на Деснобрежна Украйна (*Hroch, 2003*). Въпреки че украинското население в подчинената на Австро-Унгария Галиция е губещо в борбата с поляците за политически права, именно в нея то намира благоприятни условия за културно развитие в сравнение с украинските етнически земи в царска Русия, в Буковина и в Закарпатието. В годините преди Първата световна война Галиция е определяна като „бастион на украинството” (*Chojnowski, Bruski, 2006*). В периода между двете световни войни, след краткото просъществуване на Западно-Украинската народна република (1918-1919) и на Украинската народна република (1917-1920), украинският народ попада в две държави – Полша и СССР. Върху украинското население е оказван натиск от страна на полската националистическа политика. Последната се изразява в отесняване на украинския език от обществения живот на Втората Жечпосполита, както и в политика на

католически хегемонизъм в религиозната сфера, пряк резултат от която е разрушаване на стотици православни църкви и борба срещу православието. Само в областта Волин броят на православните църкви намалява от 389 през 1914 г. до 51 през 1939 г. През 1924 г. е приет закон за забрана използването на украинския език в държавните институции.

След първоначалните успехи в СССР от внедряването в етнополитическата практика на ленинския принцип на самоопределение на народите, съветската власт стимулира разпространението на украинския език, печат, литература, създаването на украиноезични училища, утвърждаването на украинско самосъзнание. През 1922 г. е издаден декрет, в който понятието “Малорусия” официално се заменя с “Украйна”. Започналият през 1925 г. процес, известен в литературата като “украинизация”, е добре планиран и се съпровожда с издаване на редица държавни документи в нейна подкрепа. Като резултат от провежданата от съветската власт лингвистична политика руският език е заменян с украинския в училищата, в редица университети и в правно-административната сфера. Към 1932-1933 г. политиката на украинизация е прекъсната и е заменена от сталинистката политика на борба с буржоазния национализъм. След края на Втората световна война и включването на Западна Украйна към СССР на репресии и преследвания е подложена Гръко-католическата църква. От XI в. днешната Закарпатска област, присъединена към Украинската съветска социалистическа република, се развива в пределите на Унгария (и Австро-Унгария), от 1918 до 1939 г. – в Чехословакия, а между 1939 и 1944 г. е окупирана от унгарските войски. Съвременната държавна територия от 603 хил. кв.км се формира през 1954 г. По повод 300-годишния юбилей от присъединяването на Левобрежна Украйна към Русия, честван през 1954 г., полуостров Крим е включен в териториалния състав на Украинската социалистическа съветска република. Този акт на административно-териториално разширение на УССР е до голяма степен продиктуван от личностните предпочитания на тогавашния съветски лидер от украински произход Никита Хрущов (1894–1971).

Съвременна етническа, езикова и конфесионална структура на населението на Украйна

Украйна се характеризира с многонационален състав на своето население. Териториалната структура и социокултурните му особености са резултат на многовековни и сложни етнически процеси, протекли и протичащи под непосредственото въздействие на променливата геополитическа динамика на украинските земи. На територията на Украйна, наследила едва 2,7 % от пространството на бившия СССР, живеят представители на приблизително 130 националности. С изключение на украинците и

на русите, количественото участие на следващите в етническата структура на населението народи е по-малка от 1 % (Табл. 1). Част от тях представляват или автохтонно население (украинци, руси, белоруси, поляци, кримски татари, гърци, румънци, унгарци и др.) или живеят на територията на Украйна от поне 2-3 столетия, какъвто е случаят със значителната българска диаспора. Едно от културните богатства на украинската етнолингвистична реалност е двузичието, а при отделни общности дори триезичието. Например за 19,8 % от белорусите майчин език е белоруският, за 17,5 % – украинският, а за 62,5 % – руският. При групите с количествен превес на лицата, посочили като майчин езика на своята националност (извън русите и украинците), се открояват тези на унгарците, кримските татари, румънците, молдованите, българите, азербайджанците и др. Доказателство за съхранените силни позиции на руския език, резултат от няколкостотингодишния „стаж“ на народите на Украйна в Руската империя и в СССР, доминирани от руската култура, е абсолютният превес при използването му от евреи, белоруси, гърци, грузинци и немци. Руският е посочван по-често като майчин в сравнение с украинския от всички по-големи етнически общности (таб. 2). Единствено при езиковата идентификация на полската общност, разпространена преимуществено в Западна Украйна (предимно в Львовска, Житомирска, Ровенска, Тернополска, Хмельницька и Черновицка област), Централна Украйна (гр. Киев и Виницка област) и в Автономна Република Крим, украинският език е водещ в количествено отношение – 71 %.

В етническата и в езиковата структура като основен проблем изпъква трудното и неясното териториално разграничаване на двата най-многобройни елемента – украинския и руския, породени от приграничността, от междуетническите бракове, от етнокултурните и етнопсихологическите „преливания“ на техните идентичности. Честите спекулации и липсата на общоприети дефиниции за категории като украински руснаци, рускоезични източни славяни, източни славяни, рускоезични украинци допълнително поставя бариери пред научните анализи и пред провеждането на конструктивна политика. В тази връзка Л. Нагорна (2007) препоръчва: „въпреки, че вододелът между „Изока“ и „Запада“ на Украйна винаги е имал реални очертания, условната ментална граница между тях не трябва да бъде абсолютизирана“. След обявяването на независимост от Украйна (на проведения референдум на 1 декември 1991 г. по повод „Акта за обявяване на независимост“ 90,3 % от гласуват „за“) се наблюдават редица значими промени на общонационално и на регионално равнище в етническата и в езиковата структура на населението. Самостоятелното развитие на украинската държава, проукраинската езикова и национална политика, а също и частичната емиграция на руско

население, водят до 5-процентен ръст на самоопределилите се като украинци. Тази тенденция се наблюдава в годините между 1989-та и 2001-ва. Спадът на представителите на руската националност за същия период възлиза на около 4 млн. души (4,8 %), но на този фон истинска културна аномалия представлява това, че дялът на етническите украинци, деклариращи руския като свой майчин език се увеличава от 12,3 до 14,8 %. Съгласно официалните данни от преброяването през 2001 г. украинският език е майчин за 67,5 % от населението, руският – за 29,5 %.

Табл. 1.- Промени в етническия състав на населението на Украйна, 1989-2001 г.

Националност	1989.млн.д.	1989 г., %	2001. млн.д.	2001 г., %
Украинци	37,419	72,7	37,541	77,8
Руси	11,355	22,1	8,334	17,3
Белоруси	0,440	0,9	0,275	0,6
Молдовани	0,324	0,6	0,258	0,5
Крим. татари	0,46	0	0,248	0,5
Българи	0,234	0,5	0,204	0,4
Унгарци	0,163	0,4	0,156	0,3
Румънци	0,135	0,3	0,151	0,3
Поляци	0,219	0,9	0,144	0,2
Евреи	0,486	0,9	0,103	0,2
Арменци	0,54	0,2	0,99	0,2
Гърци	0,98	0,2	0,91	0,2
Татари	0,86	0,2	0,73	0,2
Други	4,089	0,7	0,369	0,9
ОБЩО	51,452	100	48,457	100

Източник: www.ukrcensus.gov.ua

Руският език доминира в етнокултурното пространство и в социално-икономическия живот на Донецка, Луганска, Одеска, Харковска, Запорожска, Николаевска, Днепропетровска област и Автономна Република Крим. Етническите украинци, използващи в семейното общуване руския имат значително по-висок дял – 16,4 %, докато дялът на етническите руснаци, използващи в семейството украински представлява капка в океан – едва 0,3 %. Отчетливо е и установеното неравномерно разпределение при използването на украинския език в регионален разрез. То варира от 81,6 % в Западна Украйна до 4 % в Крим. Значителни диспропорции в разпространението и използването на двата езика се наблюдават и в друг разрез: села-градове, добре обосновани и илюстрирани от доц. М. Днистрянский (фиг. 1). Общо в селата украинският език използва 91,3 % от населението, а в градовете същият дял е значително по-нисък – 61,8 %. В селата едва 2,7 % от етническите украинци посочват руския език за свой роден, а в градовете – 21,8 %. Като доказателство за руско-украинския

билингвизъм служат данните от социологическите проучвания, в които от владеещите украински език граждани (общо 71 %) 79 % заявяват, че владеят свободно и руския (Мовна ситуация в Україні, 2008).

Таб. 2.-Използвани езици от представителите на етнически групи в Украйна,2001 г.

Националност	Езикът на своята националност	Украински език, в %	Руски език, в %	Други езици, в %
Украинци	85,2	-	14,8	0,0
Руси	95,9	3,9	-	0,2
Белоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
Молдовани	70,0	10,7	17,6	1,7
Крим. татари	92,0	0,1	6,1	1,8
Българи	64,2	5,0	30,3	0,5
Унгарци	95,4	3,4	1,0	0,2
Румънци	91,7	6,2	1,5	0,6
Поляци	12,9	71,0	15,6	0,5
Евреи	3,1	13,4	83,0	0,5
Арменци	50,4	5,8	43,2	0,6
Гърци	6,4	4,8	88,5	0,3
Татари	35,2	4,5	58,7	1,6
Цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
Азери	53,0	7,1	37,6	2,3
Грузинци	36,7	8,2	54,4	0,7
Немци	12,2	22,1	64,7	1,0
Гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
Други	32,6	12,5	49,7	5,2

Източник: www.ukrcensus.gov.ua

Освен декларираните по време на преброяването национална принадлежност и майчин език, от голямо значение е още изследването на самоидентификацията на населението в основните макрорегиони на Украйна. Според данни на Киевския международен институт по социология за 2004 г., в западните области на Украйна 83 % от населението е представено от моноетнически украинци, 14 % - от моноетнически руси, а лицата с двойна самоидентификация (украинско-руска) са 11 %. Противоположна е ситуацията в юго-източните части на Украйна, сред чието население преобладават етническите руси – 60 %, докато за моноетнически украинци в тях се самоопределят 34 % от гражданите. В южните и източните региони лицата с двойна самоидентификация възлизат на 41 %. За рускоезичните украинци е характерна постсъветската идентичност, за тях изключително важно значение имат понятия като „славянин” или „жител на страна от ОНД”, а

европейската идентичност на западноукраинците те възприемат като моноетническа (Волович, Воропаева, 2007).

На фона на споменатата тенденция редица други индикатори сигнализируют за съхранени позиции и за широко разпространение на руския език в социално-културната и в образователната сфера. Освен 15-процентовият дял от населението на рускоезичните украинци е налице и абсолютна доминация при използването на руския език сред някои от останалите по-големи етнически общности. Наблюдава се „информационно-психологическа зависимост” (Дністряньський, 2008) на населението от руската културна продукция, независимо от мерките по ограничаване на излъчванията на рускоезичните телевизионни канали и програми. При печатните издания обаче преобладава дялът на рускоезичните. През цялата 2005 г. на украински език са издадени едва 18,9 % от всички списания в Украйна и 31,3 % (срещу 64 % за рускоезичните) от общия тираж на вестниците. Въпреки мерките за стимулиране на използването на украинския език в обществения и в културния живот, като още по-важна тенденция се откроява нарастването на издаваните рускоезични вестници на територията на Украйна. За сравнение, през 1995 г. дялът на издадените вестници на украински и руски език е равен – по 47 % (Мовна ситуація в Україні..., 2008). Благодарение най-вече на учебниците, по-висок дял на изданията на украински език се наблюдава при книгите – 61,1 %. В още по-критично положение украинският език се намира и от регионална гледна точка, тъй като основните украиноезични издания са концентрирани в Киев и в западноукраинските регионални центрове (Дністряньський, 2008).

Дялът на християните от деклариращите религиозна принадлежност лица възлиза на повече от 97 %. И на тази основа обаче не може да се върви към единение на украинския народ, поне към настоящия етап, защото не само християните в Украйна са поделени на православни и гръко-католици. Разделението засяга и отделните църкви, между които протича „конкуренция за влияние в доскорошното атеистично общество” (Дністряньський, 2007).

Традиционната религия за населението на украинските земи – православието - в организационно отношение днес е поделена между три църкви. Най-много последователи (70 %) има Украинската православна църква на Московския патриархат, с най-голямо влияние в централните, източните и югоизточните части на Украйна. За “разколнически” се определят Украинската православна църква на Киевския патриархат, към която принадлежат 20 % от вярващите, и действащата предимно в западните области Украинска автокефална църква - 9,8 %. Организационният разкол на православието в Украйна, което има потенциал да бъде един от солидните стълбове за консолидация на населението, води до загуба на

позиции спрямо Гръко-католическата (Униатската) църква. Създадена през 1596 г., тя се превръща във важен фактор на социалния, политическия и духовния живот на украинските земи.

Табл. 3. - Употреба на украинския и руския език в Украйна

Употребяван език	Език за общуване в семейството	Език, употребяван в ежедневието	Език, употребяван на улицата, в магазина, на общ. места	Език за общуване с колегите в работата или в училище
Изключително украински	34	29,3	24,1	22,3
Предимно украински, рядко руски	8,4	8,6	11,7	12,1
Смесен говор, с използване на украински и руски думи	17,3	15,7	17,8	17,1
Предимно руски, рядко украински	9,7	10,7	15,6	17,1
Изключително руски	29,5	35	30,7	30,2

Източник: *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ, 2008.*

Същевременно отношенията между гръкокатолиците и православните са традиционно наситени с напрежение, с взаимно недоверие, с повече или по-малко открита конфронтация. След ликвидацията на Гръко-католическата църква през 1946 г. повече от 30 години тя се развива нелегално и възстановява своите структури в началото на 90-те години. Общият брой на изповядващите униатството в Украйна се изчислява на 4-5 млн. души, концентрирани предимно в Галиция и в Закарпатието. Подчинените на Ватикана църкви организационно също са поделени – Украинската Гръко-католическа църква, разпространена основно в западните райони, и Римо-католическата църква – в централните. Преместването на центъра на униатската църква от Лвов в Киев през 2005 г. се приема като открита провокация и като “кръстоносен поход” към доминиращото в страната православие.

Не обаче наличието на различни вероизповедания и липсата на организационно единство лежат в основата на менталната и културно-политическата подялба на украинското общество. При самоопределението на населението много по-голяма тежест има не конфесионалната, а нацио-

налната принадлежност. По този повод Микола Рябчук отбелязва, че конфликтът на „Двете Украйни”, за който коментаторите често пишат, наистина представлява своего рода „сблъсък на цивилизации”. Но, според него, това в никакъв случай не са католическата и православната цивилизации. “Това е по-скоро конфликт на две православни цивилизации – едната европеизирана, а другата – (про) руска.” (Riabczuk, 2007).

Етноцентрични подходи в изучаването на украинската идентичност

Културно-историческите, политическите, езиковите различия между националните общности (главо украинци и руси) и днес подклаждат искрата на разделението и противопоставянето между Западна и Източна Украйна. Л. Нагорна (2007) изтъква като характерен белег за Украйна наличието във всяка регионална група на изработени в течение на столетия константни образи на масовото съзнание, в индивидуалния и в груповия опит на местните общности. Многовековното пребиваване на отделните съставни части на украинския етнос в чуждонационални държавни творения предопределя “ориентационния характер на украинското самосъзнание”.

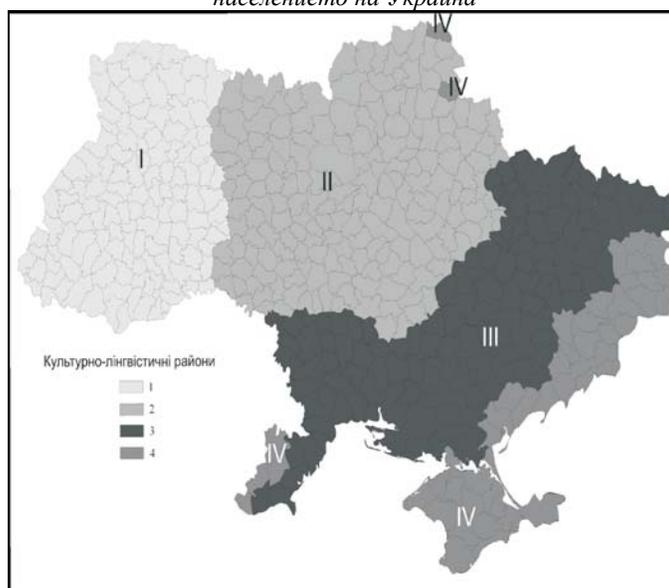
Когато се говори за съвременната украинска етнокултурна и етнополитическа идентичност и при провеждането на конкретни политики в това направление, се преплитат и конкурират минимум четири подхода, които учените и политиките са длъжни да отчитат при формирането на етнополитиката на Украйна и при избора на най-подходящ модел на национални взаимоотношения. Всяка една от основните етнополитически и регионални общности е изработила своя собствена схема за самоидентифициране, свой образ за противника и съответна терминология, с която той се описва и възприема в политиката, в литературата и в социално-битовия живот.

1) Тясноукраински – украинско-националистически, панукраински, западноукраински, който най-общо се стреми да наложи на населението от останалите етнически групи и региони украинския език, своята версия на украинската история, своите символи и национални герои, митове и ритуали. По своето възникване и идеологическо съдържание той е обогрнен както с антируски (против „москалите”), така също и с антиполски (против „ляхите”) черти. В исторически аспект Полша и московците се възприемат като окупатори на украински етнически земи. През постсъветския период стремежите за изграждане на независима и силна украинска държава се основават върху украинската „национална идея”. Подвластните на тази идея обществено-политически кръгове имат за цел създаване на единен „украински народ” посредством консолидация на двете основни идентичности в Украйна – украинско-европейската и руско-постсъветската. Неуспешното

изпълнение на тази мисия се дължи на погрешния подход, възприет от властите – подход, базиран единствено на традициите и ценностите на Галиция. Тази политика, особено интензифицирана след идването на Виктор Ющенко на власт, носи ефект не само в намаляването на броя на рускоезичните училища, в духовното отдалечаване между Украйна и Русия, но също “води да засилване на социокултурната преориентация на някои от помалките народи от проруска към проукраинска” (Дергачев, 2000).

2) Широкоукраински, опериращ главно с понятията “народите на Украйна” и “украинска етническа нация”. В случая може да се говори за проект за създаване на украинска политическа нация по френски модел, изразяващ се в консолидация около гражданската принадлежност на различни социални групи.

Фиг. 1. – Регионални различия в културно-лингвистичната структура на населението на Украйна

Източник: Дністрянский, М. Геополітичні проблеми та перспективні моделі формування культурної самобутності України. Вісник Львів Ун-ту. Серія геогр., 2008, Вип. 35.

Легенда: I – території (райони) с относително хомогенна украинска културна среда; II – території с доминация на украинския език в селата и в малките градове и известна асимилация на украинското население в големите градове; III – території с нарушени етнокултурни връзки между силно асимилираното население на големите градове и частично асимилираното население в селата; IV – території с остра криза на украинската етничност.

Над Днепър той не успява да се наложи по две причини – първо, поради това, че украинският опит за прилагане на френския модел се осъществява късно – на границата на XX и XXI век, че украинските региони са продължители на свършено противоположни политически и етно-културни традиции с различна степен на зрялост и консолидация. Второ, негативна роля допълнително изиграва игнорирането от страна на доминиращата група в политическия живот (и малцинствена в количествено отношение) – галичанската, на въпросните традиции и различия. Въпреки всички проблеми на „закъснялото украинско нациетворение” (термин, използван от Микола Рябчук, 2000), единствено широкоукраинският подход е способен да гарантира геополитическото единство и съхраняването на страната.

Но широкоукраинският подход би имал успех единствено, ако бъде поставен не на моно-, а на полиетническа основа, чрез възприемането на Украйна като многонационална държава, гарантираща права и свободи за всички свои граждани. Още повече, в Декларацията за правата на народите на Украйна държавата гарантира равни политически, икономически, културни и социални права на всички етнически групи. Обединителна платформа може да се изгради върху разбирането за културно-езиковата доминация на източнославянския елемент, за равноправно съжителство на украинския и руския език, с обединение около православните ценности и морални традиции, с уважение и разбиране към традициите на гръко-католическата църква в западно-украинските територии.

3) Руско-източнославянски – Украйна и украинците по стара имперска традиция продължават да се наричат съответно Малорусия и малоруси, те са част от великоруския народ, едно от разклоненията на руския етнос. За психологията на украинците въпросният етноним е крайно неприемлив, тъй като в него е заложена частица национално пренебрежение, предполагащо етнокултурна вторичност и непълноценност. Обособените украинско самосъзнание, език и литература се разглеждат като изкуствени явления, резултат от разрушителното и пагубно въздействие върху западно- и южноруските земи на Полско-литовската държава и на Австро-Унгария. За най-крайните привържаници на този подход „украинците са си чисти руснаци”, а Украйна е някаква „измислена” и „изкуствена” държава, за което говори самото ѝ име. Както и останалите схващания за етно-националния характер на Украйна, руско-източнославянското също е обременено от множество митове. Сред тях могат да бъдат открити: заблудата, че съвременният украински и руски езици са изключително близки; митът, че украинският е диалект на руския, а не равноправен член на източнославянската езикова подгрупа; митът, че всички украински патриоти/националисти са настроени винаги

против Русия и против православието и изпитват изключителна любов и привързаност към Полша и католическия свят.

4) Полско-централноевропейски – през неговата призма историческото формиране на украинския етнос се разбира като резултат от благоприятно цивилизационно влияние върху източните славяни от западните части от територията на съвременна Украйна, от страна на Полша, на католицизма и на латинска Европа. В оценките на полски учени и държавници се приема, че за Европа и за западната цивилизация е истински неуспех ограничаването на техния „поход” единствено до Западна Украйна и Западна Беларус, а също и полското поражение – политическо и културно на тези земи с Русия, започнало на границата на XVII и XVIII в. Днес Полша е основен проводник на западно влияние в Украйна и стимулира атлантистката ѝ ориентация и предефинирането на украинската идентичност от източнославянска към централноевропейска.

Модели на историческа политика и възможности за национална консолидация на украинското общество

Възможностите за изграждане на търсения национален модел, който паралелно би могъл да послужи за обяснение на украинското минало и за изграждане на работещи механизми за етнополитическото бъдеще на Украйна, са разгледани въз основа на механизмите за развитие и за взаимно съжителство на различни обществено-политически и етноконфесионални групи в една държава, представени от полския автор А. Смолар (2008). На примера на Полша той предлага четири модела на историческа политика, които, според нас, успешно могат да изпълнят функция на приложна концептуална основа и при изучаването на отношенията и позициите на различните етнически и регионални общности в други страни, включително в Украйна, в която етно-лингвистичният и културно-историческият фактор формират още по-релефно разграничение в обществото. Прилагането на подобен методологически инструментариум в етнополитическите изследвания на украинското общество е напълно обясним и логичен предвид неговите сериозни проблеми с историята. Б. Бердиховска припомня как „В независимостта различните части на страната влизат не само с различно историческо наследство, но и с различни визии за бъдещето ... Героите от западната част на страната са били и в значителна степен остават бандити за изтока. Докато влизащите в пантеона на украинския изток на запад са възприемани като инструмент за налагане на тоталитаризма” (*Berdychowska, 2007*).

Предлаганите от Смолар политики са:

1) Политика на покоряване (завоевателна политика) – изразява се в опит за налагане от страна на управляващите сили на собствена визия

за историята, на собствен патриотизъм, на свое отношение към държавата и към други основни ценности, на които цялото общество (националната общност) трябва да служи. Реализацията на тези цели, според Смолар, има условия за успех единствено в условията на диктатура, а не в условията на съвременно отворено общество.

2) Политика на студена гражданска война – тя се ръководи от подобни убеждения и от стремеж за налагане в обществото на една визия за миналото, обаче при съзнаването от властта на нейните ограничени възможности. Отказът от директно атакуване е съпроводен от: запазване на перманентно напрежение, стремеж за завоюване на нови позиции в информационното пространство и в образователната система, окопаване и самоизолация, подчиняване на всичко на собствената логика.

3) Политика на трайно разграничаване и мирно съжителство – тя се състои в признаването на различни съжителстващи визии за патриотизъм и различни интерпретации на историческите факти, в името на висши ценности като: социален мир, уважение към другомислещите и трайно съжителство на групи с различна ориентация. Интегрирането на различните общности се постига чрез обща памет, чрез обединение около доминираща религия, около споделяни митове или около приеманите правила на обществения живот, около чувство за принадлежност към държавно-политическа общност на равноправни граждани. Разбира се, възможно е, а и трябва да съществуват различия между поколенията, регионите, етническите и религиозните групи в техните разбираня за историята. Но що се отнася до ценностите и основните факти, такива различия настъпват единствено в периоди на драматични кризи.

4) Политика на ограничен демократичен консенсус – при този модел също може да се говори за интеграция в същия смисъл, че и в него е заложено, че всички имат право и че истината е някъде по средата. Съществуват и някои очевидни факти и ценности, като свободата, независимостта, демокрацията, правата на човека, правовата държава. От това произтича и вярата в сближаването, в постепенната интеграция на обществото около общи ценности и модели, при едновременно признаване и уважаване на различията, които произтичат от различните биографии, социално положение, вяра, етнически произход или идеологически убеждения.

Кой от представените четири модела е най-подходящ за анализ и интерпретация на миналото и за проектиране на бъдещето на Украйна? Изхождайки и съобразявайки се с две предпоставки – вековните борби за народностна и езикова еманципация на украинците в рамките на Полша, Руската империя, Австро-Унгария и СССР, както и от неефективната политика от периода на постъветска независимост за налагане на тясноукраинската версия можем да твърдим, че това ще бъде комбинация

от последните два - политика на ограничен демократичен консенсус и политика на трайно разграничаване и мирно съжителство. Теоретично те биха били най-продуктивни за етнополитическата и за социално-икономическата стабилност на украинската държава. Практически обаче е малко вероятно в украинското общество да настъпи консенсус чрез принципа „всички имат право и истината е някъде по средата”, поне не при всяка спорна тема. Не е възможна консолидация в случаите, при които страните в спора трябва да се обединят например по въпроса за реабилитацията в обществената памет на немските колаборационисти от Втората световна война или за представяне като национални герои на воювалите срещу СССР военни формирования. В геополитически аспект днешните украински власти провеждат проевропейски курс, за което са стимулирани в главна степен от Полша, въпреки че поляците не приемат митологизацията и откритото идентифициране на част от украинския политически елит с някои личности и организации с националистически уклон от средата на XX век. Още по-остро на всички опити за представянето като герои на бандеровците и на Украинската въстаническа армия, борили се едновременно против поляци, руси и немци (а в началния етап на войната и съюзник на последните), противопоставя Русия, която пък не приема прозападните и атлантистките аспирации на „оранжева” Украйна.

Елементи от първите два модела са познати от историята на Украйна от XIX и XX в, които вече щрихирахме в раздела за етногенеза на украинците. След обособяването на независима Украйна през 1991 г. отново си пробиват път елементи от модела на покоряването, но доминиращата страна в случая са украинците (украинските националисти). В конституцията на Украйна от 1996 г. (чл. 10) е записано, че държавен език на страната е украинският, а над политиката към руския език и провежданите по отношение на него мерки в сферата на образованието, администрацията, медиите, тегне сериозна политическа и идеологическа обремененост. Към описаните мерки можем да добавим и систематичните опити героите на Западна Украйна да се представят като задължителни за всеки гражданин и съпътстващият ги логичен отказ на населението на изток от Днепър да ги приеме. Мощен инструмент в завоевателната политика на “галичанския” национализъм представлява и дейността на част от съвременните украински учени, поддържащи тезата, че непосредствени наследници на Киевска Рус са именно днешните украинци. Не липсват и абсурдни интерпретации на геополитическата история. Така например, според С. Дацюк и В. Гряновский (вж. Украина: Евразийство и атлантизм...) „културата на Киевска Рус, която наследява Украйна е чисто таласократична, принципно несъвпадаща с културата на

телурократията, насаждана ни от Русия”. Други хипотези, намиращи резонанс и даващи хляб за горещи международни дискусии, са още определянето на Николай Гогол за “украински романтик”, а Николай Бердяев за „украински философ”, както и опитът Големия глад („Голодомор”) в СССР от 1993-1934 г., засегнал не само Украйна и не само украинския етнос, да бъде представен като форма на планиран геноцид на централната съветска власт към украинците.

В един от призивите за правно регулиране на езиковата политика И. Кресина и В. Горбатенко (2008) изтъкват значимостта на езика за утвърждаването на съвременната украинска държава. Той се възприема като стратегически ключ, като “гаранция за националната сигурност, териториалната цялост, националното самосъзнание и историческата памет”. Авторите апелират към приемане на закон за езикова политика (броят на проектозаконите в езиковата сфера в периода на независимост е около 20), който да коригира и да конкретизира чл.10 от Конституцията на Украйна и да поеме функцията на “пазител на държавния език.” Предвижда се приемането на работа в държавната администрация, в граждански организации, в сферата на образованието, науката, културата и др. да става след полагане на изпит за владеене на украински език. Нито подобни проекти, основани на антагонистично начало и на украински лингвоцентризъм, нито непремерените изказвания на президента Ющенко, че в Украйна няма проблем с руския език, са в състояние да тушират лингвистичното разделение. При наличието на повече от 8 млн. етнически руси и на около 50 % от населението, говорещо единствено или предимно на руски език, подобни мерки са предварително обречени на неуспех.

Локалната реакция на провежданата националистическа политика на киевската „оранжева” власт намира израз в пробуждането на регионалния национализъм в изтока и юга на Украйна. Вл. Дергачев (2007) укорява “оранжевата” власт в неспособност за създаване на консолидиран модел на украинското общество и на условия за социално-икономическо развитие на регионите. Но местният патриотизъм също не е основан на принципите на европейския регионализъм, а на териториалния сепаратизъм. В края на краищата националистическият модел на унитарния регионализъм е заменен от „олигархически регионализъм”, също лишен от принципите, заложенни в политиката на ЕС (по Дергачев, 2007).

Геополитически сценарии за Украйна

Вземайки под внимание етническата и езиковата структура на населението на Украйна и моделите на историческа политика и междуетнически отношения, във фундамента на които лежат диаметрално противоположни

идеали, ценности и интерпретации на украинската история и разбиранята за бъдещето на украинската нация, сме извели пет възможни сценария за нейното геополитическо бъдеще.

Първият сценарий за бъдещето на държавата, желан от украинските патриоти както на изток, така и на запад от Днестър, е съхраняване на нейната териториална цялост и единство в резултат на балансирана стратегия и обединяване на социално-политическите групи около фундаментални национални ценности и интереси. Именно сближаването на украинските идентичности по модел на мирно съжителство и демократичен консенсус предоставя възможност за запазване на териториалния интегритет на страната. Върху такава база Украйна би размила до известна степен функцията си на буфер между Запада и Русия-Евразия и би се утвърдила като независим и вътрешно сплотен международен субект, който провежда относително самостоятелна, последователна и предвидима външнополитическа линия.

Основни препятствия пред реализацията на този първи вариант за Украйна – вариант на многовекторната политика, насочена към множество „стратегически партньори”, са не само външните геополитически центрове – Русия, ЕС, НАТО, Полша, Турция и др. Геополитическото положение на Украйна се формира и от вътрешно-политическата и икономическата нестабилност, поредицата от кризи, неуспешните опити за етническа, конфесионална и езикова консолидация от изминалите 18 години на държавна независимост. Въпреки богатите си историко-географски, политически и културно-цивилизационни традиции на обединител на земи и народи в източнославянските земи, Киев демонстрира хронична слабост в мисията си да консолидира регионите на Украйна, чрез постоянни отстъпки и чрез неумение на централната власт да балансира между интересите на различните регионални групировки. Предвид силата и мащаба на изложените обстоятелства, подчертаващи лимитрофното положение на страната, този сценарий остава малко вероятен.

Вторият сценарий за Украйна е проруска ориентация и приоритетно участие в интеграционните структури, развити в постъветското пространство от Русия, Беларус, Казахстан. Такъв вариант остава приемлив за по-голямата част от етническите руси и за част от рускоезичните украинци, особено от средните и старите поколения, за които “тяхната” държава е единствено и само СССР. За съхраняването на съветската менталност свидетелства техният сантимент към Русия и Беларус, изразяван в социологическите проучвания.

Значителният дял на руснаците и на рускоезичните украинци, съседното географско положение, тясната историческа обвързаност, енергийната и икономическата зависимост от Москва са фактори, които

натежават в полза на нейната славяно-руска ориентация. Между двете най-големи славянски държави не съществува рязка граница, украинските и руските земи остават тясно обвързани в икономическо, комуникационно и етнокултурно отношение. Св. Денисенко твърди, че “извън всякакво съмнение славянската идея е продуктивна за украинската държава и общество”, макар, че засега Украйна остава в числото на “неопределените се по отношение на свой интеграционен вектор.” Независимо от европейския избор на държавното ръководство, значителна част от гражданите все още не е готова за присъединяване към Европа, причината за което е очевидна: западният вектор стереотипно се разглежда сред част от населението като алтернатива на сътрудничеството с Русия и като възможна причина за влошаване на отношенията с нея (вж. Славянство между Востоком...).

Проруската опция обаче е крайно неприемлива за проевропейския (предимно униатски Запад) и за демократичните сили, подкрепили Виктор Ющенко и оранжевата революция през 2004 г. Именно на запад от Днепър този **трети сценарий** за Украйна, насочен еднозначно към интеграция в ЕС и към членство в НАТО, има своите най-последователни поддръжници. Тези сили получават непрекъснати стимули от глобалните ядра на атлантизма, които още от началото на 90-те години оценяват стратегическото географско положение на Украйна между Централно-Източна Европа и Евразия. Стратезите на американско-атлантистката експанзия възприемат украинската територия като важен геополитически инструмент, като възможност за оказване на натиск върху Русия, с цел отслабване на военностратегическите ѝ позиции в Централно-Източна Европа и в Черноморско-Каспийския регион.

Гравитирането на Украйна около западната сфера на влияние се осъществява посредством привличането на Киев към инициативи на НАТО, не само „Партньорство за мир”, но също и участие на украински контингенти в Ирак, Афганистан и други чуждестранни мисии на алианса, а отскоро и посредством Източното партньорство на ЕС. При такъв вариант възможно членство в ЕС, съчетано с активно културно и икономическо взаимодействие с Русия, е напълно допустимо, но евентуално приемане в НАТО и изграждане на военни бази на пакта на украинска територия, ще лишат страната от геостратегически суверенитет, а тя ще бъде изцяло погълната от структурите на Запада.

Четвъртият сценарий за геополитическото развитие на Украйна предвижда териториално разцепление, каквото редица анализатори чертаят вече близо две десетилетия. Тезата за политическо разцепление на страната по етнорегионален признак е обединена около два варианта: разпадане на Украйна на самостоятелни държави или поглъщането им (или на част от тях) от съседни страни – от Русия, от Полша и дори от Румъния.

Активна подстрекаваща роля в този процес имат външните сили, имащи своите трайни интереси и разполагащи с организационни лостове за влияние върху политическия и стопанския елит, а също и върху етнокултурните и конфесионалните общности в страната. Една от последните геополитически постановки на проблема е на италианския анализатор Синатти. В своя статия за известното геополитическо списание „*Limes*” той помества карта на „Трите Украйни”, разграничени според силата и дълбочината на руското влияние: *русофилска* – отделяща източните украински територии по линията Одеса–Николаев–Днепропетровск–Харков; *смесена* – централните територии с център Киев; *националистическа украинофилска* – отделяща западните територии по линията Каменец–Подолски–Хмельницьки–Ровно. От геостратегическа гледна точка, според Синатти, при евентуално разделение на Украйна Русия отново би имала най-печеливши позиции сред останалите геополитически конкуренти, понеже източните части с Крим ще се влеят в държавния ѝ организъм, а съществува и голяма вероятност и средните, смесените, да се интегрират към нея (P. Sinatti 2008). Разгледаният четвърти вариант обаче е най-нежелателен и най-неизгоден не само за мира и за стабилността в цяла Евразия, но и от гледна точка на всички украиноезични или рускоезични граждани, живеещи в Донецк или в Лвов, в Харков или в Киев, гледащи заедно на Украйна като на своя родина.

Петият възможен сценарий за Украйна е приемственост с модела, утвърден след обявяването на държавна независимост през 1991 г., с противостоящи една на друга етнорегионални групи, политически фракции и олигархически кланове, съпровождани с променливост и неопределеност на външнополитическите приоритети. Значението на този фактор оценява проф. Вл. Дергачев (2000): “социокултурната биполярност и граничност на украинския народ, прави невъзможна консолидацията на обществото около една от двете културно-исторически традиции – западноевропейската или проруската. Отсъства и политическа партия или движение с реална консолидираща програма”.

Заклучение

Проведеното изследване ни навежда на заключението, че по посока на консолидацията на украинското общество тепърва ще трябва да бъде вложено огромно количество творческа енергия от страна на хилядите учени, ангажирани с изучаването и моделирането на етнополитиката, на историческата памет и на геополитиката на Украйна, за да се сблизят в компромисен вариант аспирациите и надеждите на главните етно-лингво-регионални общности. Във връзка с отлагането на дългоочакваното еди-

нение висша националноотговорна цел на все още неформираната политическа класа остава преодоляването на разделителните линии в обществото. Защото липсата на исторически компромис и на помирение, при цялата етнополитическа амбивалентност на украинското общество, рано или късно ще засвидетелства известната мисъл на М. Рябчук: раздвоеното съзнание благоприятства обществена стагнация, създава илюзия за някакъв вид обществен компромис, за някакъв “трети път”, който на практика води или за никъде, или в “третия свят” (Рябчук, 2000).

Набиращата все по-широка популярност геополитическа концепция за ролята на Украйна като междуцивилизационен възел, според нас, е една от най-перспективните и най-приемливите за бъдещето на младата република. Той може да бъде основан на два от представените модела на историческа политика: на мирното съжителство и на ограничения демократичен консенсус. Осъзнавайки съдбоносното значение на геополитическото положение на Украйна, А. Костарев (2008) подлага на критика консервативните и антагонистичните геополитически теории, изградени въз основа на вечно противостоене: между таласократии и телурократии, между Севера и Юга, между Изтока и Запада, Евразия-Европа, комунизъм-капитализъм. Неговата критика е насочена към това, че във всички тях на Украйна се отреждат функции на „буферна зона” между Русия и Европа или на „последен културен кордон” между православно-славянската и западно-християнската цивилизации. Опирайки се върху географските и историческите предпоставки и върху ценностно-културната ориентация на Украйна, в своята идейно-теретическа конструкция той проектира мястото на страната като независим актьор на световната геополитика, като гарант на ефективна междуцивилизационна комуникация между западната и православно-славянската цивилизация. Костарев отрежда роля на основен медиатор в този диалог именно на Украйна – бицивилизационна, но консолидирана.

Литература

- Волович О. Воропаева Т. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців. – Стратегічні пріоритети, 2007, № 4 (5).
- Володимирівна Т. Проблеми правового регулювання мовних відносин в Україні на сучасному етапі. – Стратегічні пріоритети, 2007, № 3 (4).
- Дацюк С., Гряновский В. Украина: евразийство и атлантизм.
www.xyz.org.ua/discussion/atlantism_eurasia.html
- Денисенко, С. Славянство между Востоком и Западом.
www.dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=2543
- Дергачев В. Геополитическая трансформ. Украины. Вестн. аналитики, № 2. 2006.

- Дергачев В. Кризис украинской государственности. Вестник аналитики, 2007, № 4.
- Дністрянський М. Геополітичні проблеми та перспективні моделі формування культурної самобутності України. Вісник Львів Ун. Серія геогр. В. 35. 2008.
- Дністрянський М. Геополітично-культурна цілісність України. Об'єктивні реалії, модерні виклики та перспективи зміцнення. – Універсум, 2007, № 1-2.
- Костирев А. Міжцивілізаційна комунікація як геополітична функція України. – Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка/Філософія. Політологія, 2008, № 89-90.
- Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ, 2008.
- Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Регіональна історія України: Збірник наукових статей, 2007, № 1.
- Половець В. Українознавство. Чернігів, 2006.
- Рябчук, М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, Критика, 2000.
- Украинская государственность в XX веке. (Историко–политологический анализ). Киев, Політична думка, 1996.
www.litopys.narod.ru/ukrxxr/zmist.htm
- Berdychowska B. Jeden naród – wiele historii. – Tygodnik Powszechny, 2007, № 41.
- Chojnowski A., Bruski J. Ukraina. Warszawa, Trio, 2006.
- Hroch M. Małe narody Europy. Ossolenium, Wrocław-Warszawa-Kraków, 2003.
- Riabczuk M. Ukraina: Zderzenie cywilizacji. – Gazeta Wyborcza, 10.04.2007.
- Shmelova M. Wielowektorowość w polityce zagranicznej Ukrainy: próba bilansu. – Studia Międzynarodowe, 2008, № 2.
- Sinatti P. L'Ucraina in bilico tra Russia e Occidente. Limes – Progetto Russia, № 3. 2008.
- Smolar A. Władza i geografia pamięci. Pamięć jako przedmiot władzy/ Pod redakcją Piotra Kosiewskiego. Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa, 2008.

Миша Лобанов¹

РЕСТРУКТУРИЗАЦИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЈУГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПИ

Извод: Реструктуризација електроенергетике као фактор економског развоја држава Централне и Југо-Источне Европе. Производња електричне енергије спада у гране привреде, чији значај и посебна улога у индустријским системима претпоставља њихов примарни квалитативни и квантитативни развој у оквирима националних и наднационалних програма индустријализације. Темпо индустријске еволуције уско је повезан са стањем енергетике, зато обнова докризног обима индустријске производње у земљама Централно-Источне Европе (ЦИЕ) могуће је само под условом повећавања техничког енергопотенцијала и одрживог раста показатеља производње електричне енергије.

Введение

Согласно оценкам экспертов, к 2030 г. глобальный спрос на энергию увеличится наполовину по сравнению с объемами 2006-07 гг., при этом 2/3 прироста обеспечат развивающиеся страны. Отметим, что если в период существования биполярного мира именно восточноевропейские соцстраны активно способствовали расширению мировой энергогенерации и энергопотребления, то сейчас их позиции заметно ослабли, а основной вклад в развитие отрасли приходится на государства с бурно эволюционирующим хозяйством, прежде всего азиатские. В связи с этим, доля Центрально-Восточной Европы (ЦВЕ) в общемировом производстве электроэнергии снизилась до 3,0-3,1% в начале XXI в., т.е. до уровня 50-х гг., когда электроэнергетика восточноевропейских республик только начинала набирать обороты (Для сравнения, к началу 1980-х гг. восточноевропейские страны производили 5,7% совокупного объема электроэнергии в мире).

Общая характеристика функциональных и пространственных трансформаций в электроэнергетике региона

В отличие от отраслей топливного сектора индикаторы эффективности функционирования электроэнергетики внушают справедливый оптимизм: уже в первые годы нового столетия были перекрыты некоторые производственные показатели, максимальные значения которых ранее

¹ Миша Лобанов, кандидат географических наук, МГУ им М.В. Ломоносова, Москва

приходились на вторую половину 80-х гг. XX в. Так, общерегиональная ежегодная генерация электроэнергии в 2001-02 гг. превысила производственный дореформенный максимум и продолжает поступательный рост (слика 1). Более того, наметились позитивные качественные сдвиги в характере электроэнергетической деятельности: в 1994-2004 гг. объем установленных мощностей вырос лишь на 4%, а выпуск энергии – на 20%, что свидетельствует о повышении рациональности использования и загруженности генерирующих мощностей.

В 1990-2005 г. показатель корреляции динамики производственных мощностей и собственно производства был невысок – 0,73, но вследствие продолжения этой тенденции он, очевидно, будет увеличиваться (для сравнения в 1950-1989 гг. коэффициент составил 0,98-0,99).

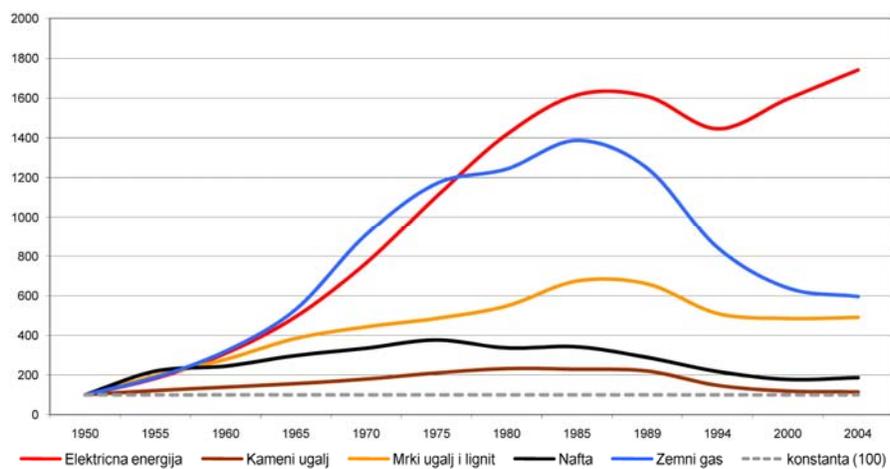

Рис. 1- Индексы производства ел. Энергии и енергоресурсов, 1950-2004.

Слика 1. – Индекси производње ел. енергије и енергоресурса 1950-2004.

Электроэнергетика характеризуется меньшей территориальной концентрацией производства, чем любая из отраслей топливной промышленности. Тем не менее, в структуре географического распределения установленных энергомощностей и генерации электроэнергии совокупный удельный вес четырех стран-лидеров (Польши, Чешской Республики, Румынии и Болгарии) превышает $\frac{2}{3}$. Доля Польши в 1990-2005 гг. составляла в среднем 25 и 31-32% соответственно, Чехии – 12-14 и 15-17%, Румынии – 18 и 12%, Болгарии – 10 и 9%. (слика 2).

Территориальная структура отрасли претерпела незначительные изменения, причем в гидроэнергетике и, с некоторыми оговорками, в тепло-

энергетике она была более детерминирована и инертна. Расширение производства достигается за счет повышения числа турбоагрегатов на отдельных электростанциях, то есть большей производственной концентрации. Общехозяйственный спад и смена внешне- и внутриэкономических приоритетов скорректировали принятые в 80-х гг. планы развития регионального энергокомплекса, - в частности, была приостановлена реализация некоторых программ по совместному сооружению крупных энергокомплексов и других электроэнергетических объектов. В противовес социалистической интеграции дореформенного развития стран ЦВЕ, они все в большей степени опираются на финансовую помощь из структурных фондов Евросоюза, однако в ряде случаев это ведет к ограничению свободы их действий в топливно-энергетической сфере.

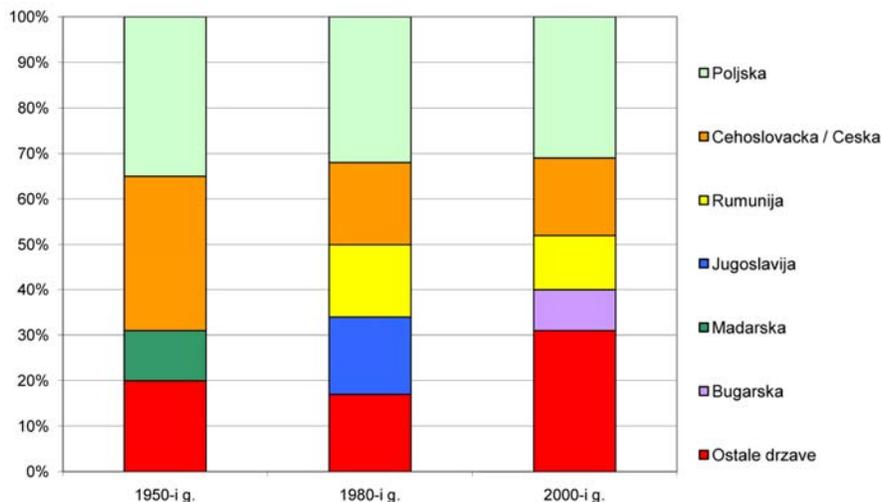

Рис. 2. – Территориальная структура генерирования эл. энергии в регионе
Слика 2. - Територијална структура производње ел. енергије у региону

Организационная структура отрасли в общих чертах похожа на структуру газового хозяйства стран ЦВЕ. Энергогенерирующие предприятия, которые могут быть как самостоятельными хозяйственными субъектами, так и объединены в контролируемые государством группы, передают электроэнергию монопольной распределительной компании (как правило, она является оператором системы ЛЭП и находится в госсобственности). Последняя перепродает эту электроэнергию региональным дистрибьютерам, в задачу которых входит осуществление поставок конечным потребителям; в ряде стран часть из них осуществляется по рыночным ценам. Внешние

частные инвесторы представлены, по большому счету, лишь в первом и завершающем звеньях этой производственно-распределительной цепочки. Функционирование отрасли по данной схеме, очевидно, лимитирует результаты мер по либерализации ценообразования.

Реформирование рынка электроэнергии в восточноевропейских республиках протекает достаточно медленно, что связано, прежде всего, с нежеланием государственных органов терять контроль над стратегически важной отраслью. Приватизационные тендеры, объектами которых выступают энергогенерирующие и энергодистрибьютерские предприятия, в случае удачной рыночной конъюнктуры несут весомые поступления в бюджет, поэтому властные структуры стран региона стремятся к более осознанному и экономически рациональному выбору новых собственников энергетических активов. Вместе с тем, необходимо учитывать и роль политического фактора передачи прав собственности в электроэнергетике, зачастую играющего решающую роль: в частности, Брюсселем принимаются меры по недопущению российских компаний на важные для западноевропейских энергоконцернов рынки стран ЦВЕ, которые приводят к необоснованным и иногда скандальным итогам приватизационных тендеров.

В результате развития процесса денационализации электроэнергетика региона характеризуется активной деятельностью крупных международных промышленных групп, среди которых можно выделить немецкие E.ON и RWE, французскую Electricite de France (EDF), итальянскую Enel. Характерно, что ряд восточноевропейских компаний также стали стратегическими инвесторами в энергокомплексы соседних стран: к ним относится, например, чешский государственный концерн ČEZ, принимающий участие в приватизации генерирующих мощностей за рубежом. Присутствие крупных продуцентов энергоресурсов и энергии выливается в жесткую конкуренцию между ними на уже освоенных и только открывающихся западному капиталу рынках ЦВЕ.

Степень проникновения ТНК на национальные рынки электроэнергии зависит от их размера (например, в Польше государству все ещё принадлежит свыше половины энерго мощностей), стадии рыночной реструктуризации и, конечно, приоритетов государственной политики. Так, в той же Польше с целью получения наибольшего дохода от продажи энергокомпаний и повышения их конкурентоспособности были созданы крупные государственные энергетические концерны PKE и PGE, объединяющие предприятия по добыче угля, генерации и дистрибуции электроэнергии.

Развитие объединения национальных энергосистем (НЭС) государств ЦВЕ пошло с начала 90-х гг. по иным принципам, чем в период становления единой энергосистемы европейских соцстран «Мир». Восточноевропейские

республики предпочли интегрироваться в общеевропейскую энергосистему, представленную рядом выделенных по географическому признаку подсистем - северную, центральную и южную. Привнесение новых элементов в территориальную структуру электроэнергетики повлияло на характер экспортно-импортных поставок.

Таблица 1. - Обобщенная характеристика этапов развития электроэнергетики ЦВЕ в 1990-2005 гг.

Табела 1. – Уопштена карактеристика фаза развоја електроенергетике Централно-Источне Европе, 1990-2005. г.

1990-1994	1995-1999	2000-2005	
Снижение объемов генерации электроэнергии (ээ) в ЦВЕ, вызванное общехозяйственным кризисом (в конце этапа – определенное постоянство ежегодного производства). Вместе с тем – скорее инерционное незначительное увеличение установленной мощности электростанций (эс). Лишь атомная энергетика характеризуется стабильностью функционирования.	Вводятся в строй новые энергомощности (наибольший прирост – в Польше), что оказывает положительное влияние на объемы выпуска ээ (главным образом, на польских и чешских ТЭС). Однако, спад в топливной промышленности ряда стран (Румынии, СиЧ) негативно сказался на загрузке их теплоэнергомощностей. В Болгарии и Словакии резкий рост генерации ээ на АЭС, что обеспечивает им лидерство в подотрасли; первый атомный энергоблок пущен в Румынии. Успехи атомной энергетики региона позволяют ей превзойти объемы гидроэнергетического производства. В гидроэнергетике Румынии, СиЧ и Хорватии достигнут максимум производства, за которым последовало стремительное падение.	Растет эффективность использования энергогенерирующих мощностей: производство ээ увеличивается (за данный этап на 10%) несмотря на отсутствие прироста мощности установленных энергоблоков. Вывод из эксплуатации мощностей электроэнергетики Румынии, Болгарии, Сербии полностью компенсирован пуском новых агрегатов в Польше (ТЭС) и Чешской Республике (АЭС). Реформирование энергопроизводительной и энергодистрибуторской деятельности, приватизация отдельных монополистов.	
		Выпуск ээ на ТЭС и ГЭС стабилен, основной вклад в наращивание производства вносит атомная энергия (ЧР, Болгария).	Вследствие закрытия или подготовки к закрытию ряда атомных энергоблоков (Болгария и Венгрия) генерация энергии на АЭС, в целом по региону, не расширяется. На первое место в ядерной энергетике выходит ЧР. Новый импульс развития получают ТЭС (Польша, Сербия, Болгария) и ГЭС (Румыния, Сербия, БиГ, Албания). Лидеры по темпам прироста выпуска ээ – Польша и ЧР.

Спад в объемах торговли электроэнергией, вызванный разрушением двусторонних связей бывших стран социализма, был кратковременным: результатом быстрого вовлечения государств ЦВЕ в новые международные энергосети стало превышение показателей трансграничного энергооборота конца 80-х гг. уже к 1992-93 гг. в Польше, Чехии и Словакии, некоторых республиках бывшей Югославии, к 1998 г. в Болгарии, к 2000 г. в Венгрии. К нетто-экспортерам энергии относятся Польша, Чешская Республика, Болгария, Словения, Румыния, Словакия и БиГ (три последние страны – с 2000 г.), а характерные нетто-импортеры с устойчивым энергодефицитом – Венгрия, Хорватия, Сербия и Черногория, Македония и Албания.

Наибольшей относительной вовлеченностью в торговые потоки отличаются Словения, Словакия, Чешская Республика, Венгрия, Босния и Герцеговина, а в целом показатели экспортной квоты производства и доли импортной энергии в энергопотреблении во всех странах региона значительно выросли, что, в том числе свидетельствует о большей эффективности свободного ценообразования по сравнению с директивно-детерминированным. Коэффициент экспортности электроэнергетики составляет 50% в Словении, 30-35% в Словакии и Чехии, 20-25% в Венгрии и БиГ, 10% в Польше и Болгарии, 7% в Румынии и Албании, 5% в Хорватии и Сербии (Македония не экспортирует электроэнергию вовсе). Практически половину потребностей в электроэнергии взамен проданной за рубеж Словения покрывает за счет импорта, а в Венгрии, Хорватии и Словакии на импортируемую электроэнергию приходится треть энергопотребления.

Дифференциация этапов развития отрасли в странах ЦВЕ (после возвращения к рыночным условиям хозяйствования) позволяет утверждать о последовательной смене трех основных временных отрезков, в последнем из которых на основании ряда показателей можно различать два подэтапа: 1990-94 гг., 1995-99 гг., 2000-05 гг. Учитывая ведущую роль электроэнергетики в функционально-отраслевой структуре ТЭК, отметим, что критерии общеэнергетической периодизации во многом определены особенностями факторов выделения этапов электроэнергетического развития.

Внутриотраслевые особенности развития электроэнергетической сферы

Теплоэнергетика остается основой комплекса отраслей по производству электроэнергии, причем ее доля в общерегиональной структуре генерации энергии продолжает снижаться: если в 80-е гг. XX в. она достигала 80-85%, то в начале 90-х гг. уже 75%, а к концу первого пятилетия XXI в. – 70%. Диверсификация производственной структуры вызвана,

прежде всего, ренессансом атомной энергетики (см. ниже), которая пока не представлена в главной восточноевропейской энергодержаве – Польше (доля ТЭС в стране сохраняется на уровне 98%). К примеру, в Чешской Республике удвоение ядерного энергетического потенциала и собственно производства энергии на АЭС привели к сокращению доли теплоэнергетики в 1993-2004 гг. с 75 до 65%. В половине стран региона рассматриваемый показатель варьирует в пределах 60-70%, хотя в Македонии (80%) и Польше он заметно выше, а в Албании (1-2%), Словакии и Словении (30-35%) – ниже.

Важнейшей внутриотраслевой трансформацией теплоэнергетики ЦВЕ в 90-е гг. являлось частичное замещение угольного топлива ТЭС на углеводородное, характеристики которого позволяли повысить эффективность функционирования электростанций, но главная причина этих перемен заключалась в адаптации странами-кандидатами на вступление в ЕС общеевропейской «стратегии декарбонизации». Сейчас сложно предположить, насколько глубокими будут эти внутриотраслевые изменения, однако тенденция перехода на газовые ТЭС в мире в целом будет продолжаться (доля угля в мировом производстве электроэнергии все ещё высока – 40%). Вместе с тем, потребление бурого угля, по прогнозам, снизится за тридцатилетие лишь на 1-3%, каменного – на 5-20%.

Экологический фактор начинает играть определяющую роль в энергетической политике стран региона. Даже в Польше, стране с традиционным угольным типом энергобаланса, где на угольные ТЭС приходится около 89% генерации энергии, долю природного газа в выработке планируют довести к 2030 г. до 17%. Аналогичные меры по диверсификации структуры используемого топлива принимаются и в соседней Чешской Республике, в которой доля ТЭС на угле составляет 72%. Современный уровень технологического развития позволяет конструировать парогазовые турбины для газовых электростанций с КПД до 60%, что вдвое превосходит КПД обычных угольных ТЭС. Особую актуальность разработка и внедрение технологии парогазового цикла приобретает в тех районах, где в выработке электроэнергии доминируют электростанции, ориентированные на использование истощенных угольных запасов. Тем не менее, уголь в производстве электроэнергии обходится в среднем дешевле природного газа, цена на который постепенно растет. При сопоставлении индикаторов экономической эффективности рассматриваемых типов электростанций в ЦВЕ необходимо учитывать, что, как правило, электростанции-эмитенты диоксида углерода (а это, прежде всего, угольные ТЭС) облагаются в ЕС-25 большими штрафами.

На расширенный Евросоюз приходится 16-17% общемировых выбросов в атмосферу диоксида углерода, хотя опасность достижения

критического уровня антропогенной нагрузки на воздушную оболочку многими специалистами подвергается сомнению. Тем не менее, все страны-члены блока в мае 2002 г. ратифицировали Киотский протокол, который обязывает их снизить эмиссию парниковых газов к 2010-12 гг. на 8% по сравнению с показателем 1990 г. Борьба с выбросами носит неоднозначный характер: с января 2005 г. в западноевропейских странах ЕС действует программа торговли национальными и корпоративными квотами на эмиссию (в ЦВЕ она только разворачивается). Очевидно, что «экологизация» энергетики обязательно затронет восточноевропейские страны с наиболее развитым ТЭК, занимающие высокие позиции по объемам выбросов, например, Польшу (6 место в Евросоюзе) и Чехию (9 место). Примечательно, что соответствие ряда восточноевропейских государств жестким экологическим нормам является следствием производственного спада в их энергоемких отраслях в 90-е гг., а также постепенной тертиаризации хозяйства.

Помимо сокращения поллюции атмосферы диоксидом углерода, одна из директив ЕС, вступившая в силу с 2008 г., предписывает всем странам-членам снизить выбросы оксидов азота и оксида серы (IV) в результате деятельности тепловых электростанций. Эмиссия диоксида серы и оксидов азота на душу населения значительна в странах, электроэнергетика которых представлена преимущественно угольными ТЭС, - например в 2000 г. в Чехии она достигла 68 и 41 кг соответственно, а в Польше – 61 и 30 кг (для сравнения, в ФРГ, где на основе угольного топлива производится свыше половины электроэнергии, но активно ведется модернизация тепловых электростанций, эти показатели не превышают 16 и 22 кг).

Германия, следуя «стратегии чистого угля» (clean coal strategy), активно использует технологические инновации в производстве электроэнергии на базе этого вида топлива, что позволило повысить КПД тепловых электростанций до 40-50% за счет новых характеристик паровых турбин², а самое главное – сократить эмиссию вредных газов. Там же ведется разработка опытной угольной ТЭС, функционирующей при повышенной температуре (700 °С вместо 600 °С), что в перспективе повысит КПД электростанций ещё на 5-7 процентных пунктов. Учитывая современный уровень и потенциал сотрудничества между восточноевропейскими странами и Германией, можно предположить, что в некоторых государствах региона в скором времени возможна адаптация немецких технологий.

² На западноевропейских угольных ТЭС КПД в среднем составляет 36%.

Появление и использование новых ресурсосберегающих и экологически безопасных технологий в производстве электроэнергии на угольных ТЭС станет началом нового этапа широкого распространения этого типа электростанций. На сооружение подобных ТЭС в ближайшие годы будет расходоваться около 35-40% всех средств, инвестированных в электроэнергетику, в связи с чем в этой рыночной нише усиливается конкуренция между «большой четверкой» производителей энергетического оборудования (американская GE, немецкая Siemens, французская Alstom, японская Mitsubishi Heavy Industries). Вместе с тем, доля оборудования для ТЭС на природном газе снизится вдвое по сравнению с 60% в 90-е гг.

Гидроэнергетика развивалась в странах ЦВЕ в постсоциалистический период гораздо быстрее, чем теплоэнергетика: прирост ежегодных объемов генерации энергии на ГЭС в 1994-2004 гг. составил 28%. В результате доля гидроэнергетики в структуре электроэнергетического производства повысилась с 12,4 до 13,2%, хотя в 80-е гг. XX в., которые были отмечены прорывом в ядерной энергетике, она непрерывно сокращалась. После распада Югославии на первое место по выработке гидроэлектроэнергии вышла Румыния, удельный вес которой в территориальной структуре подотрасли почти неизменен (около 27%). Примечательно, что динамика производства ведущих стран-производителей гидроэлектроэнергии, - Румынии и Сербии и Черногории (23 → 19%) очень схожа, что облегчало задачу выделения этапов развития электроэнергетики в конце XX – начале XXI вв. Вслед за лидерами следуют Босния и Герцеговина, Албания и Хорватия, - на каждую из этих балканских республик приходится по 8-10% общерегионального гидроэнергетического выпуска (а на Балканы в целом – свыше 85%).

Дифференциация восточноевропейских стран по удельному весу гидроэлектроэнергии в структуре энергопроизводства значительна: в Албании на ГЭС вырабатывается почти вся энергия (99%), в БиГ – 47%, Хорватии – 38%, Румынии и Сербии – около 30%, а, например, в Польше – всего 1,5%, Венгрии – 0,5%.

Далеко не самые благополучные в экономическом отношении Албания и Босния и Герцеговина, тем не менее, сумели удвоить в 1989-2004 гг. собственные гидроэнергомощности. Кроме этих стран планы по расширению установленной мощности ГЭС были реализованы в Словакии (за счет «Габчиково»), а также в Румынии (15%-ный прирост). Сербия и Хорватия, где мощность установленных гидроагрегатов с конца 80-х гг. не изменилась, пока, по всей видимости, не отводят гидроэнергетике места в национальных программах развития ТЭК.

Перспективы развития атомной энергетике в восточноевропейских странах, в целом, благоприятные, однако существуют справедливые опасения, что поступательный рост ядерного энергопотенциала ЦВЕ будет

приостановлен регулирующими органами Евросоюза, действия которых вызваны соображениями безопасности функционирования АЭС.

Атомная энергетика расширяет свою долю на электроэнергетическом рынке стран ЦВЕ: по сравнению с началом 90-х гг. она повысилась с 14,4 до 16,7%. Самой высокой зависимостью от атомной энергетики характеризуется Словакия, где на нее приходится около 55-57% всей вырабатываемой в стране энергии, причем доля АЭС в структуре производства растет. В четырех республиках (Болгарии, Венгрии, Словении и Чехии) удельный вес ядерной энергии достигает 32-37%, а в Румынии составляет 9-10%.

Мировая атомная энергетика переживает второе рождение: в 2006 г. на разных стадиях сооружения находилось около 120 ядерных реакторов, что, для примера, сопоставимо с современным атомным потенциалом всех стран Евросоюза. Издержки на выпуск электроэнергии на АЭС (капиталоемкость производства) при прочих равных условиях меньше, чем на тепловых электростанциях, что стимулирует развитие рассматриваемой отрасли. Однако тенденция возврата к атомной энергетике приводит к росту цен на урановые концентраты, которые снижались в 80-е – начале 90-х гг. вследствие двукратного превышения предложения этого вида сырья над спросом. Примечательно, что в 2004 г. мировой спрос на уран уже вдвое превосходил объемы его производства на этом высокомонополизированном рынке (на пять ведущих продуцентов приходится свыше 80% выпуска ядерного топлива). По некоторым оценкам, для бесперебойного снабжения концентратом АЭС к 2010 г. мировая добыча урановых руд должна возрасти не менее, чем на 80%, а также существенно расширены поставки вторичных источников энергии (включая необогащенное топливо и рециклированные материалы с военных объектов). Запасов мировых урановых руд должно хватить на 80 лет, но текущий уровень развития добывающих мощностей ставит под сомнение быстрый рост атомной энергетике в краткосрочной перспективе.

В результате завершения процесса «пятого расширения» Евросоюза в январе 2007 г. этот политико-экономический блок пополнился двумя новыми государствами, располагающими атомной энергетикой – Болгарией и Румынией. Таким образом, пятнадцать стран-членов ЕС-27 располагают, в общей сложности, 157 ядерными реакторами. Ряд из них (Австрия, Дания, Испания и Португалия) ратуют за постепенное исключение атомной энергетике из структуры европейского энергопроизводства, другие, в числе которых наиболее влиятельные экономические державы Европы (Германия, Великобритания, Нидерланды, Италия и др.) пересмотрели свою позицию по данному вопросу и теперь вновь поддерживают планы развития национальной

атомной энергетики. При этом в странах, более всего зависящих от работы АЭС, - Финляндии, Франции и Бельгии, - ведется строительство, разработка или планирование новых ядерных реакторов третьего (EPR) и четвертого поколения.

Общехозяйственный кризис начала 90-х гг. практически не отразился на атомной энергетике ЦВЕ, которая продолжала наращивать обороты. В результате, в 1990-2004 гг. установленная мощность АЭС и производство атомной энергии выросли более, чем в 1,5 раза. Число атомных электростанций увеличилось до восьми: сначала по канадской технологии была достроена АЭС «Чернаводэ» в румынской Добрудже (в 1996 г.), а затем началась эксплуатация двух новых АЭС в Словакии и Чешской Республике – «Моховце» и «Темелин» (в 2000 и 2001 гг. соответственно). Расширение атомных энерго мощностей в последних двух странах в 1,6 и 2 раза позволило им занять лидирующие позиции в отрасли (более повинны совокупной выработки ядерной энергии). Вследствие закрытия в 2003 г. двух энергоблоков на болгарской «Козлодуй», ее мощность снизилась до показателя конца 80-х гг., тогда как мощность венгерской «Пакш» осталась неизменной, а словенской «Кршко» – незначительно выросла.

Мы уже отмечали, что развитие атомной энергетики в ЦВЕ сдерживают зачастую необоснованные претензии Евросоюза, связанные с безопасностью используемых на восточноевропейских АЭС технологий. Так, в 2003 и 2007 гг. Болгарии под нажимом ЕС пришлось остановить четыре реактора типа ВВЭР мощностью 440 МВт каждый значительно раньше технологически обоснованного срока, что привело к резкому повышению цен на электроэнергию, снижению экспортного потенциала страны³. Сооружение новой АЭС «Белене» позволит свести риск возможного энергодефицита к минимуму – параметры безопасности предложенного проекта были одобрены Евроатомом не в последнюю очередь благодаря тому, что в его разработке приняли участие крупные западноевропейские производители энергетического оборудования (победителем тендера стал консорциум российского «Атомстрой-экспорта», французской Aeva и немецкой Siemens). Станция будет оснащена двумя энергоблоками третьего поколения В-466 по 1 тыс. МВт каждый, которые будут запущены к 2013-14 гг.

Постепенный вывод из эксплуатации атомных энергоблоков должен был начаться и на венгерской АЭС «Пакш», однако венграм удалось

³ До начала процесса реорганизации болгарской электроэнергетики на АЭС «Козлодуй» были установлены четыре энергоблока по 440 МВт и два – по 1000 МВт. В ряде балканских стран (Албании, Македонии, Греции и Турции) от 2/3 до 4/5 объема импорта электроэнергии приходилось на Болгарию.

отстоять свое право на сохранение ядерной энергетики (закрытие «Пакш», которая производит 35-40% электроэнергии в стране, было сначала отложено до 2017 г., а затем период ее работы был пролонгирован ещё на 20 лет). Необходимость замещения выводимых из эксплуатации реакторов очевидна, поскольку отсутствие компенсационных источников генерации электроэнергии грозит обернуться энергетическим кризисом. Характерно, что результатом инспекций ЕС для оценки безопасности функционирования станции стало первое за пятнадцатилетие существенное сокращение выработки электроэнергии на ней (в 2003 г. объемы производства снизились более чем на четверть). Обеспокоенность европейских чиновников вызывает также АЭС «Ясловске-Богунце» в соседней Словакии, открытая во второй половине 70-х гг. Одним из условий вступления страны в Евросоюз стало согласие словацких властей на закрытие двух реакторов этой электростанции в 2006 и 2008 гг.

Выходом из сложившейся ситуации «нетерпимости» Евросоюза к электростанциям, оснащенным энергоблоками советского или российского образца, является строительство новых АЭС с привлечением западноевропейских, американских или канадских специалистов. По такому пути, возможно, пойдут Чешская Республика и Словакия, которые обсуждают возможность замещения и создания новых ядерных объектов. Страны Балтии в сотрудничестве с Польшей также намерены построить новую АЭС, причем на площадке закрытой по тем же соображениям безопасности Игналинской электростанции.

Рост числа проектов по сооружению и модернизации энергоблоков способствует развитию рынка строительных услуг в этой сфере, в том числе расширению портфеля заказов российской компании «Атомстройэкспорт». С большой долей вероятности она примет активное участие в строительстве новой болгарской электростанции «Белене» и замене мощностей на «Козлодуде» (если этот проект будет одобрен Евроатомом), проведении модернизации венгерской «Пакш», сооружении реакторов для словацких «Моховце» и «Ясловске-Богунце», а также внесет заявку в тендеры по реструктуризации чешской энергетики – для планируемого расширения АЭС «Темелин» и переоборудования «Дукованы».

Не стоит забывать также об исключительной роли РФ как поставщика ядерного топлива для восточноевропейских атомных электростанций. Попытки диверсификации источников и проникновение на этот рынок основных конкурентов пока не увенчались успехом: показателен пример чешской АЭС «Темелин», которая некоторое время функционировала на технологических аналогах шестиугольных ТВЭЛов, разработанных американской Westinghouse, однако затем была вынуждена вернуться к традиционному российскому поставщику.

Замещение традиционной энергетики альтернативной в восточноевропейских странах относится к категории долгосрочного планирования. Развитие альтернативной энергетики сдерживает, главным образом, стоимость электроэнергии, вырабатываемой на основе возобновляемых и относительно возобновляемых энергоресурсов (другими словами, ее экономическая эффективность определяется ценами на ископаемые энергоресурсы и темпами эволюции технологической базы)⁴. Вследствие общерегионального дефицита энергоресурсов, государства ЦВЕ, очевидно, будут всячески стимулировать внедрение разработок в сфере альтернативных энергоисточников, опираясь на опыт своих западных соседей. Немаловажным фактором расширения использования альтернативных энергоресурсов выступает необходимость соблюдения экологических стандартов, от которого в ближайшем будущем будет зависеть национальная конкурентоспособность.

Приоритетность альтернативной энергетики в Евросоюзе закреплена на законодательном уровне (действует Шестая программа Еврокомиссии по возобновляемым энергоресурсам): согласно программе диверсификации производства к 2010-12 гг. не менее 12% энергии в ЕС должно вырабатываться из возобновляемых энергоисточников, а к 2020 г. – 20-22%. Напомним, что в 2005-06 гг. на них приходилось всего 6%, причем 4% составляла доля гидроэлектроэнергетики. Достичь намеченных планов предполагается за счет собственных НИОКР и импорта высоких технологий. В связи с этим, характерно, что в совокупном объеме всех средств, выделяемых ЕС на исследование в области энергетики, около половины тратится на альтернативную энергетику (четверть мировых инвестиций в эту отрасль обеспечивают страны-члены Евросоюза).

В ряде стран ЦВЕ действуют программы по расширению объемов генерации электроэнергии из возобновляемых источников, а также увеличиваются ежегодные ассигнования на разработку соответствующих технологий. Несмотря на многократный рост абсолютных объемов произведенной «альтернативной» энергии, ее доля в структуре выработки электроэнергии региона выросла с 90-х гг. незначительно – с 0,2 до 0,5%. По уровню и темпам развития рассматриваемой отрасли лидируют Польша, Венгрия и Чешская Республика, а за ними следуют Словакия и Словения.

В частности, в Венгрии осуществляется поддержка предприятий, связанных с генерацией электроэнергии на основе возобновляемых источников или сооружением электростанций, в том числе, установление

⁴ К возобновляемым энергетическим ресурсам, безусловно, относится энергия рек, однако проблемы и перспективы хозяйственного использования гидроэнергетического потенциала рассмотрены нами отдельно.

регулируемых тарифов, создание льготных условий субсидирования и кредитования и т.п. Около 3,5-4% используемой в стране энергии приходится на возобновляемые энергоресурсы, хотя ещё в конце 90-х гг. их доля составляла чуть более 1% (республика взяла на себя обязательство к 2012 г. увеличить удельный вес альтернативной энергетики до 7-7,5%). Во внутриотраслевой структуре 71% занимает древесина, по 11% - геотермальная энергия и энергия с/х биомассы, по 3% - гидроэнергия и биогаз, 0,5% - ветровая энергия, 0,2% - солнечная энергия. Наиболее перспективным направлением считается переработка с/х сырья в биомассу, объемы применения которой в энергетике планируется увеличить к 2010 г. втрое. А, к примеру, в Хорватии основное внимание будут уделять солнечной и ветровой энергетике. Однако амбициозным планам руководства страны по повышению доли альтернативной энергетики в энергобалансе до 5,8% к 2010 г. (сейчас 0,6%), по-видимому, не суждено сбыться – для этого потребуется ввод в строй энергоустановок общей мощностью 400 МВт, что за такой короткий срок сделать маловероятно.

Наибольшим объемом установленных мощностей в мире характеризуется ветроэнергетика, динамика которой также наивысшая (темпы роста генерации ветровой энергии в 1996-2006 гг. составляли в среднем 29%; доля ВЭС в мировом энергобалансе в 2006 г. составляла 1%, к 2014 г. планируется ее увеличить до 2-2,5%). В числе механизмов поддержки ветроэнергетики помимо прямого финансирования проектов, практикуются повышенные тарифы на электроэнергию ВЭС, которые повышают доходность их эксплуатации – причем в тех странах, где стимулирующие тарифы были отменены, значительно сократились темпы прироста в отрасли. Снижение себестоимости электроэнергии ВЭС, а также широкие возможности импорта оборудования и технологий из стран-лидеров отрасли, - Германии, Испании и Дании (совместно – более половины выработки ветровой энергии) будут способствовать развитию ветровой энергетики в ЦВЕ. К примеру, в Польше или Хорватии можно сооружать как наземные ветроэнергетические установки, так и шельфовые, оснащенные крупными турбогенераторами. В хорватской Далмации (главным образом, в окрестностях Шибеника) уже функционирует несколько ветровых энергоферм, четыре малых ВЭС появились в Венгрии.

Доля солнечной энергии в мировой выработке не превышает 0,1%, - основные проблемы связаны с рентабельностью энергопроизводства, основанного на технологии прямого преобразования солнечной энергии в электрическую (с помощью полупроводниковых фотоэлектрических устройств) или использовании концентраторов-коллекторов солнечной энергии. Себестоимость 1 квт-ч в солнечной энергетике в 3-10 раз выше, чем в случае применения других возобновляемых источников или ископаемых

энергоресурсов. Помимо Японии и США, в тройку ведущих производителей оборудования для СЭС и генерации солнечной энергии входит Германия (70% рынка Евросоюза). В ЕС действуют сотни программ стимулирования солнечной энергетики, гарантирующие высокие тарифы производителям и субсидии покупателям. В отличие, например от ветровых или геотермальных энергоустановок, СЭС можно в большей степени ориентировать на потребителя. В восточноевропейском регионе снабжение домохозяйств и промышленных предприятий солнечными коллекторами наиболее перспективно на Балканах (рационально перенимать опыт Греции, занимающей второе место в Европе по площади солнечных энергоустановок).

Новый этап развития геотермальной энергетики будет основываться на внедрении технологии дооснащения ТЭС геотермальными энергогенерирующими установками, разработанной немецкими учеными. В некоторых странах ЦВЕ перспективы ГеоТЭС достаточно высоки, благодаря широкому распространению термальных вод (в Венгрии, Словакии, Чехии и др.): так, в Венгрии на геотермальную энергию приходится 11% потребления возобновляемых источников энергии.

Большие надежды связаны с внедрением в энергетику, электронику и автотранспорт источников питания на топливных элементах, где в тепловую или электрическую энергию напрямую преобразуется различные виды топлива – бензин, дизель, природный газ, уголь, биогаз и водород. В сочетании с газовыми турбинами КПД энергокомплекса может достигать 70%, при этом почти не наносится вред окружающей среде. Среди основных недостатков данных источников питания: недолговечность функционирования, вызванная высоким нагреванием в результате рабочего процесса, поэтому пока существуют лишь опытные энергоустановки с топливными элементами. В странах ЦВЕ эти разработки появятся не скоро, также как и технологии водородной энергетики, базирующиеся на использовании водорода в двигателях внутреннего сгорания и газовых турбогенераторах.

Заключение

Перспективы замены традиционного топлива для транспортных средств и тепловых электростанций различными видами биотоплива, которое позволит сократить эмиссию диоксида углерода на 90%, зависят от цен на ископаемые энергоресурсы, - только в случае резкого снижения экономической эффективности их потребления доля биомассы в структуре производства энергии будет расти (по прогнозам, к 2050 г. она повысится до 40%). Наиболее распространены два вида биогорючего – биоэтанол, получаемый на основе сахарного тростника, зерновых культур (прежде все-

го, кукурузы), сахарной свеклы, целлюлозы, и биологическое дизельное топливо – из рапса, подсолнечника или сои. По сравнению с биодизелем, выпуск которого налажен в странах ЕС – Германии, Франции и Италии, биоэтанол значительно более распространен и доступен по цене вследствие низких издержек на его производства в основных странах-производителях (Бразилия, США, Китай и Индия). Однако европейцы намерены переориентироваться на биоэтанол – объемы его выпуска намерены увеличить в 2005-10 гг. с 1 до 15 млн. т, а биодизеля – с 4 до 11 млн. т. Однако, если в среднесрочной перспективе цены на углеводороды пойдут вниз, производство биотоплива может быть свернуто, даже с учетом того высокого уровня субсидирования производства, который достигнут в развитых государствах. В новых странах-членах ЕС производится около 80 тыс. т биодизельного топлива, что составляет всего 4-4,5% от уровня ЕС-15. В восточноевропейских государствах существуют все условия для расширения производства биотоплива на основе с/х культур, причем появление новых рынков сбыта с/х продукции придаст новый импульс развитию регионального агрокомплекса. Примечательно, что крупнейшие нефтехимические компании ЦВЕ постепенно осваивают технологии выпуска биогорючего: например, в 2006 г. в структуре производства топлива словацким концерном Slovnaft свыше 11% приходилось на биодизель. Дело в том, что продажи «альтернативного» топлива облагаются меньшей фискальной ставкой или вообще освобождаются от налогообложения, и, кроме того, появляются новые требования к качественному составу горючего. В Евросоюзе к 2010 г. доля биотоплива в реализуемой через сети АЗС топливной смеси должна составлять не менее 5,75%, а к 2015 г. – 8%. Однако, расчеты показывают, что для замены 10% потребляемого странами-членами ЕС углеводородного топлива потребуются извлечь из с/х оборота от 30 до 70% угодий, а это слишком высокая цена за диверсификацию структуры энергетического производства.

Милан Цветановић¹
Растислав Стојсављевић²
Борис Катанић³

СОЦИЈАЛНЕ ТЕНЗИЈЕ И КОНФЛИКТИ ИЗМЕЂУ КАСТА У ИНДИЈИ

Извод: Предмет овог рада биће систем касте у Индији и њихов утицај на живот људи. Задатак је да се читаоцу приближи овај интересантан феномен који је стар 2000 година. Овај систем има велики утицај на живот људи иако је законом забрањен. Млађе генерације у Индији (60% индијске популације је млађе од 30 година) желе да раскину са кастама, верским, етничким, језичким и другим деобама, и сматра их заосталим. Управо због појаве кастинског система, како у прошлости тако и у садашњости долазило је до сукоба и конфликта.

Кључне речи: Индија, кастински систем, социјалне тензије, конфликти.

Abstract: The subject of this work will be caste system in India and their impact on people's lives. The task is to make reader closer to this interesting phenomenon, which is 2000 years old. This system has great impact on people's lives even though it's prohibited by law. The younger generation in India (60% of Indian population is younger than 30 years) wants to break with caste, religious, ethnic, linguistic and other divisions, and considers them lagging. Precisely because of the caste system, as in the past and at present there were many conflicts.

Key words: India, caste system, social tensions, conflicts.

Опште информације о Индији

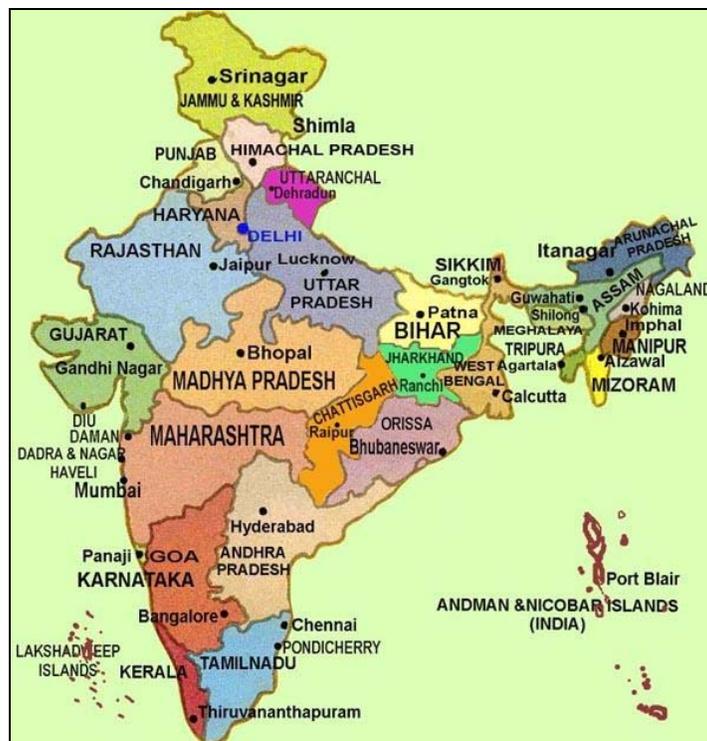
Индија је пространа јужноазијска држава која има Хималаје, најмлађи и највиши планински масив на свету, на крајњем северу. Велика низија која креће из основе Хималаја и из које потичу Инд и Ганг, један је од најплоднијих региона на свету и један од најнасељенијих региона у Индији. Јужно од Хиндустанске низије се налази Деканска висораван, стари пљоснати масив који се пружа скоро до океана. У основи, Индија има четири годишња доба: ветровито, топло, кишовито и суво. Количина пада-

¹ Милан Цветановић, истраживач-приправник Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад

² Растислав Стојсављевић, студент треће године, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад

³ Борис Катанић, студент треће године, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад

вина се мења од 100 mm у пустињама на северозападу до 10.000 mm у подножју Хималаја где се и налазе најпознатији региони чаја у свету. У алувијалној равни реке Ганг успева пиринач и шећерна трска.

Карта 1 : Административна подела Индије

Површина Индије је 3.287.590 km² а број становника износи 1.065.070.607. Дужина копнене границе је 14.103 km. У значајне природне карактеристике спадају: највиши врх – Нанда Деви (7817m), најдуже реке- Брамипутра (кроз Индију- 2900km), Ганг (2506km). Највећи градови су Мумбај (12.916.600), Њу Делхи (главни град- 20.095.200), Калкута (5.066.600) итд. Званични језици су хинди и енглески, а у неким областима бенгалски, телугу, тамилски, урду, гуџаратски, орија, панџаби, асамски, санскрит итд. Индија по државном уређењу је савезна република са дводомним парламентом. Етничка структура је следећа: Индоевропски народи- 72%, Дравиди-25%, Монголи и остали- 3%. Ако посматрано кретање броја становника Индије видимо да се у протеклих стотину година оно увећало за скоро 5 пута (Јаћимовић, 1984).

Религијска структура: Хиндуисти - 80%, Муслимани - 14%, Хришћани - 2,4%, Сици - 2%, Будисти - 0,7% и остали 0,9%. Очекивано трајање живота је за мушкарце 62,2 године, а за жене 63,5 године. Чак 72% становништва живи на селу. Валута је индијска рупија која вреди 100 паиса. Значајни ресурси: угаљ, гвожђе, манган, бакар, сумпор, титанијум, хром, природни гас, дијаманти, нафта, кречњак, чај, кафа, каучук, бибер, какао, итд. Незапосленост је велика, преко 50%.

Табела 1. – Државе и територије

Државе		Територије
Андрa Прадеш	Махараштра	Андаманска и Никобарска острва
Аруначал Прадеш	Манипур	Чандигар
Асам	Мегалаја	Дадра и Нагар Хавели
Бихар	Мизорам	Даман и Диу
Чатисгар	Нагаланд	Лакадиви
Гоа	Ориса	Делхи
Гуџарат	Панџаб	Пондишери
Харајана	Раџастан	
Химачал Прадеш	Сиким	
Џаму и Кашмир	Тамил Наду	
Џарканд	Трипура	
Карнатака	Утар Прадеш	
Керала	Утаранчал	
Мадја Прадеш	Западни Бенгал	

Порекло, историја и класификација каста

Око 1500. године пре нове ере, Аријевци, један од индоевропских народа, продрли су из данашњег Ирана на Индијски подконтинент. Они су успоставили доминацију над Дравидима. Донели су свој индоевропски језик, санскрит. Аријевци су хтели да очувају свој идентитет и обичаје, па су успоставили тврд социјални систем базиран на издвајању по боји коже, позицији у друштву, богатству, занимању, религији. Овај систем је базиран на подели рада у примитивном друштву. Друштво је било подељено на касте:

1. Брамани - свештеници и учитељи били су на врху друштвене пирамиде. Они су тумачили верске списе и вршили ритуале; високо образовање им је омогућило да раде правне и судске послове; Брамани су обављали све важне послове у држави;

2. Кшатри - ратници, владари и њихове породице које су владале државом;

3. Ваишје - слободно аријевско становништво, трговци;

4. Шудре - земљорадници, ово је било покорено дравидско становништво које је радило најтеже послове. Више касте су сматрале да шудре немају душу, па нису могли учествовати у верским обредима.

5. Парије «Недодирљиви»; били су одбачени из кастинског система; сматрало се да парије нису достојни да живе у заједници са осталим кастама због посла који су обављали. Данас, они су приморани да раде најтеже послове. Они раде са крвљу, чисте и склањају мртве животиње са улица. Њихов посао је и да ушивају коже, пале лешеве, чисте тоалете...

Карактеристике кастинског система

Припадање одређеној касте стицало се једино по рођењу. Премештање у вишу класу је било дозвољено једино у ретким случајевима. Припадници исте касте су се међусобно венчавали и рађали децу која су постајала чланови исте касте. Ова прастара заблуда да су људи рођени неједнаки је јача него модерни закони. Иако индијски закон забрањује овакав вид дискриминације, Хиндуизам, религија 80 % Индијаца, управља свакодневним животом својим строгим кодексима. Кастински систем има и свој приручник. Мануови закони, написани пре 2000 година од стране Браманских свештеника, говоре свакој касте шта може јести, с ким се може венчавати, како одржавати хигијену итд. Међутим, кастински систем је сушта супротност чак и неким деловима Мануових закона јер се у њима остављао слободан избор на венчавање и обедовање (Gandhi, 1954).

За време власти Британаца у Индији, кастински систем је био још више изражен јер су Британци хтели да држе Индусе у покорности. Управо из тог разлога дешавале су се побуне:

1. Побуна племена Халба - (1774-79);
2. Бопалпатнамска борба - (1795);
3. Побуна племена Бил - (1822–1857);
4. Паралкотска побуна - (1825);
5. Тарапурска побуна - (1842-54);
6. Побуна племена Марија - (1842-63);
7. Прва борба за слободу - (1856-57);
8. Побуна племена Бил, почета од Тантја Топе у Бансвари - (1858);
9. Буна Кој- (1859);
10. Гондска побуна, започет од стране Рамџи Гонда у Адилабаду- (1860);
11. Побуна племена Мурија - (1876);
12. Побуна Рани - (1878-82);
13. Бумкал- (1910).

Политика касте у савременој Индији као узрок сукоба

У последњих неколико деценија, како се економски развој убрзавао, а пољопривредни сектор губио на значају, дошло је до осипања припадника виших касте из тих сектора. Индијски Хинду политичари и административна елита, која је некада припадала вишим кастама (Нехру или елита Конгресне партије), сада је садржавала политичаре и из нижих касте који су стремили и ка утицајнијим државним функцијама, као на пример у државама Бихар и Утар Прадеш. Пошто индијски закон не одобрава формирање касте, он тежи да се формирају административни одбори унутар власти са измешаним вишим и нижим кастама. Ипак, ове измене нису довеле до нестанка касте из индијског друштва и политике. Идентитети засновани на друштвеним кастинским карактеристикама и даље одређују живот огромног броја Индијаца. Овакво стање обично је примећено у областима као што су: одредбе у пожељним брачним партнерима, друштвена предузећа, као и тежња ка смањивању огромног капитала који се налази у рукама браманских свештеника. Овде се могу уочити две интересантне појаве које демонстрирају начин на који су се идентитети засновани на одређеним слојевима помешали са световним државним институцијама у савременој Индији. Прва је везана за понашање бирача, а друга укључује „позитивну акцију“ проширивања овлашћења нижих индијских касте. Свака каста је покушавала да прошири своја овлашћења и у погледу наизглед баналних примера као што је обедовање са другим кастама или подкастама јер чак и припадници шундри или парија нису јели заједно уколико припадају различитим занимањима као на пример: чистачи, фармери, уљари, кожари итд (Maueg, 1960).

Прва појава се огледала у томе да су одређени припадници нижих касте гласали за припаднике виших касте у замену за одређене ресурсе. Ова нека врста поткупљивања била је уочена одмах после проглашења независности Индије и постала је узрок сукоба највише између припадника исте касте. Тада када су велепоседници из виших касте добили шире ингеренције почели угњетавати ниже, пре свега, руралне касте и то је довело до сукоба. Ипак, антрополошке и социолошке студије система касте у Индији показале су да нема правила у указивању подршке једне касте другој и да су све даље прогнозе немогуће (Srinivas, 1996).

Друга појава индијске политике је политика прилагођена давању повластица члановима из нижих касте, које су се сматрале подређеним. Иако је кастински систем био званично напуштен од стране индијских лидера, едуковани Хиндуси из виших слојева су доминирали како у Конгресној партији тако и у другим административним одборима, као и у институцијама високог образовања. Зато је почет програм „позитивне

акције“, како би чланови нижих каста а поготово пропадници „недодирљивих“ (око 20% популације) придобили добили широк спектар специјалних привилегија приликом запошљавања и образовања. Поред тога, чланови каста које су биле у нешто бољем положају (сељаци или занатлије које представљају 25% популације) али и даље су се сматрале „назадним кастама“, добили су неке повластице али не тако широке. Ова појава је постакла сукобе између виших и нижих каста јер више касте нису пристајале на шире ингеренције нижих каста. С друге стране, ниже касте су прионуле да докажу своја права да су у подређеном положају како би добиле што више повластица. То је постакло побуне. Неке подкасте као што је Намашундра покушале су имати одвојен идентитет од Шундри да се издигну на виши ниво и нису бирале средства да то и ураде (Bose, 1976).

Индија у пламену сукоба

Једна од најагресивнијих каста су свакако Далити, мада не заостају ни неке друге касте као што је Гуџар. Када се помињу Далити долазимо до невероватног податка да су у периоду 1992-2000. године припадници ове касте повезивани са 252 370 случајева изазивања сукоба, криминала пљачки и убиства (Thorat, Venkatesan, 2004).

Табела 2. – Злочини Далита од 1992. до 2000. године

Тип злочина	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	Укупно
Убиство	616	510	546	571	543	513	516	506	526	4847
Силованье	849	798	992	873	949	1037	923	1000	1083	8504
Отмица	213	246	251	276	281	243	253	228	268	2259
Оружана крађа	81	102	78	70	90	58	49	36	38	602
Провала	265	197	259	218	213	162	150	109	108	1681
Подметнут пожар	406	369	533	500	464	389	346	337	290	3634
Наношење повреда	/	/	4542	4544	4585	3860	3809	3241	3497	28078
*	2900	2531	1731	1528	1417	1216	724	678	672	13397
**	/	/	14938	13925	9620	8070	7443	7301	7386	68683
Остало	19592	20220	10038	10492	13278	12396	11425	11657	11587	120685
Укупно	24922	24973	33908	32997	31440	27944	25638	25093	25455	252370

*Нарушавање цивилног права **Нарушавање власничког права

Извор: *Crime in India, National Crime Record Bureau, Ministry of Home Affairs, Government of India, New Delhi, 1992-2000*

Ако погледамо просек по години у поменутом десетогодишњем периоду долазимо до следећих бројки злочина почињених од стране Дали-

та: 553 убиства, 2990 случајева рањавања, 184 киднаповања, 127 пљачки, 1485 кршења људских права и др. (Thorat, Venkatesan, 2004). Око 94% насиља се дешава у 11 индијских држава. Најзначајније су Утар Прадеш, Раџастан и Маджа Прадеш, али ту су и Андра Прадеш, Карнатака, Тамил Наду, Керала, Гуџарат и Махараштра.

Друга агресивна каста је Гуџар. Агресивни проповедници из ове касте често долазе у сукоб са полицијом, поготово у држави Раџастан. За само три дана страдало је 37 људи у сукобима полиције и чланова касте па је и Влада Индије морала да реагује. Чланови касте Гуџар затражили су од владе да им се призна статус ниже касте како би добили повластице у парламенту, државним законодавним телима, сеоским већима, државним службама и високом образовању.

Закључак

Упркос напорима Владе Индије да се кастински систем коначно укине, насиља и немири се и даље настављају. У раду су приказани и аргументовани примери сукоба и насиља само које су починили припадници само једне касте, а оваквих случајева има много више од наведеног репрезентативног узорка. Религија и Мауови закони и даље има велики утицај на припаднике поготово нижих каста. Добра вест је да се све више младих окреће против заосталог кастинског система и усмерава ка модерним вредностима.

Литература

- Bose, N.K. (1976): The Structure of Hindu Society, Sangam Books, New Delhi
Gandhi, M.K. (1954): The removal of Untouchability, Navajivan Publishing House, Ahmedabad
Јаћимовић, В. (1984): Становништво Индије, Српско географско друштво, Глобус, Београд
Mayer, C. A. (1960): Caste and Kinship in Central India, Routledge and Kegan Paul Ltd., London
Srinivas, M.N. (1996): Caste- it's twentieth century Avatar, Penguin Books India Ltd., New Delhi
Thorat, S., Venkatesan, S. (2004): Caste Conflict, Poverty and Human Development In India, Indian Institute of Dalit Studies, New Delhi

Срдачно се захваљујемо Амбасади Индије у Београду на уступљеној литератури и указаном поверењу.

Milan Cvetanović
Rastislav Stojsavljević
Boris Katanić

SOCIAL TENSIONS AND CONFLICT BETWEEN CASTES IN INDIA

Summary

Despite the efforts of the Government of India to finally abolish the caste system, violence and unrest continues. The paper presents arguments and examples of conflict and violence only committed by members of only one caste, and these cases have much more of the following representative sample. Religion and Mauovi laws still have great influence on members, especially the lower caste. The good news is that more and more young people turn against the backward caste system and direct towards modern values.

Марко Ивановић¹

ГЕОГРАФСКИ ЕЛЕМЕНТИ НА ЗАСТАВАМА ДРЖАВА СВЕТА

„Изаовна и привлачна наука не само за оне који плове или живе у приморским градовима него за све оне знатижељног духа.“

– Хенри Чателајн, 1720. година

Увод

Заставе имају практичну употребу, али је њихова функција одувек била друштвена комуникација. Оне, пре свега, изражавају осећање припадности и порекла. Заставама се исказује част и срамота, претња и обећање, похвала и осуда. Оне делују на дете у школи, на бирача, на ратника, савезника, непријатеља, странца...(Smith, 1980)

У политичком смислу заставе драматизују захтеве, подржавају непомирљиве супротности које онемогућавају споразум. Застава је самоанализа нације-државе; кроз заставу нација-држава живи, комуницира и напредује када свет мења организацију и уређења, прилагођавају се и даље постоје заједно.

Вексилологија, (од лат. *vexillum*, мн. *vexilla*, римски коњички штап са украшеним врхом у функцији барјака; и грч. *logos*, наука) је наука која изучава све аспекте застава и њихове употребе као и њиховим развојем кроз историју. У том смислу, вексилологија, је помоћна наука географије и у тесној је вези са другим помоћним наукама (У вези је са хералдиком (*herald*, весник, гласник), науком која проучава постанак и развој грбова, њихових елемената и обележја, као и њихову историјску припадност и употребу; она је даље у вези са: сфрагистиком (сигиографијом) науком која се бави проучавањем печата). Због широке примене застава можемо вексилологију сврстати у помоћне науке нпр. корисимо је у географији, најчешће, да прикажемо основне податке о одређеној земљи.

Будући да се заставе истичу на бродовима и зградама, подижу на бојним пољима и планинским врховима, носе на олимпијским играма и у свемир, поносно уздижу на спортским манифестацијама и политичким скуповима, оне су првенствено симбол савременог доба (Smith, 1980).

¹ Марко Ивановић, дипл. географ, студент мастер студија на Географском факултету универзитета у Београду

Фамилије застави

Фамилије застави могу да помогну при откривању значења симбола или склопа боја. Увиђају се сличности у скандинавским, словенским, арапским и другим фамилијарним групама. Историјска појава крста или неког другог предмета такође игра велику улогу у разврставању застави. Поменућемо фамилије застави које нећемо коментарисати. То су: председничке, краљевске, војне... оне имају исте облике свака за свој тип. Председничке застави су мање-више истог облика и дизајна, све су урамљене националним бојама и све су почасног карактера.

Прве у групи фамилија застави су **заставе са хришћанским крстом**. Крст је у почетку имао магично значење и могао се видети свуда у Месопотамији, Кини, Скандинавији... Први век после смрти Христа остао је у знаку рибе. Обожавање Христа морало је бити тајно отуда и знак рибе као знак ове религије. На грчком језику риба се пише: ΙΧΘΥΣ, али оно је имало своју симболику: Ι- Исус, Χ-Христ, Ξ- Божји, Υ- Син, Σ- Спаситељ. У трећем веку крст почиње да се користи слободно као симбол хришћанства. Од 326. године када Св Јелена, мајка цара Константина, проналази крст на коме је распет Исус и од тада крст постаје незаменљив у свету хришћанства. Најстарија застави са знаком крста је краља Јерусалима, Амалриха (1162-1173.), затим зна се и за заставу која је још старија и припадала је Португалији (1140-1185). За нас најзначајнија је застави Константинопоља са крстом и четири слова бета. Четири слова бета су значила: (Басилеис Басилеон Басилеион Басилеици) Царе Царева који Царујеш над онима што Царују; или још прецизније: Крсте Цара Царева помози Цара. Ова застави је значајна јер се у савременој српској вексилологији и хералдици део са равнокраким крстом и огњилима користи све интензивније (Милићевић, 1995). Земље које су носиле крст су: Француска, Малта, Грчка... На данашњим заставима сем што представља религију, крст, показује благостање и отвореност према другим земљама. Друга група застави је фамилија са **муслиманским полумесецом**. Симбол бога Нане у Сумеру и симбол бога Сина у Вавилону. Заједно са сунцем се појављује на штиту 2300. год. пре н. ере. У Курану у 53. сурахи (поглављу) пише да је он главни симбол ислама. Од XII века он је незаменљив део арапске културе а Турска га од онда никада није мењала. Прву египатску заставу је промовисао Паша Мухамед Али 1805. год., која на зеленом пољу има полумесецу луну и три беле звезде. Луну на својим заставима носе: Алжир, Малдиви, Пакистан, Малезија, Узбекистан, Тунис, Мауретанија... На застави Алжира комбинација боја представља: зелена- ислам; бела- чистоту; црвена- слободу. Црвена боја на застави Турске и Туниса стоји као симбол и сећање на Омара I који је успоставио Исламско царство.

Наредна фамилија **унија цекова** је карактеристична за државе које су биле под окупацијом УК и данас су под њеним утицајем. Цек је поморска застава. Цекове су користиле острвске земље међу којима су: Шкотска, Ирска, Енглеска. Краљ Енглеске и Шкотске Џејмс I издаје наредбу 12. априла 1606. године да се заставе Св Ђорђа и Св Андреја уједине под један цек и под једну земљу. Застава из 1606. године замењена је када се Краљевини придружила и Северна Ирска 9. јула 1864. године. 1865. године Адмиралитет Краљевства издаје наредбу да се свим колонијама својим дода застава Св Патрика.

Холандске и пан-словенске боје имају пун утицај у свету. Наранџаста, бела и плава су биле националне боје Вилијама I, принца од Оранџа (1533- 1584). Овакав триколор се у Холандији назива *армбандс*. Армбандс су боје које је употребио борац Холандије 1574. године у опсади Лајдена. У XVII веку боје се мењају, где на место наранџасте долази црвена. Наранџаста је промењена у црвену јер су против династије Оранџ подизали многи устанци. У том периоду то је најпознатија застава на свету. Она је оставила утицај и на словенске земље и заставе. Цар Петар велики од Русије је 1699. године по узору на Холандију сам себи направио заставу. Да би модернизовао своју земљу Петар Велики путује на запад Европе где слуша о модерној технологији и савременој бродоградњи. На повратку у Русију промовише своју нову заставу. Да би Србија, касније, преузела исту 1835. године. Символика ове три боје је велика.

Следећа група застава има корене у савременој вексилологији и назива се фамилија **звезда и трака**. Зелене пруге на застави Тогоа симболишу наду у будућност и ратарство. Жуте пруге симболишу веру у рад као основ материјалног и моралног богатства народа. Бела звезда, амблем чистоте душе, треба да подсети грађане да морају да буду достојни независности своје земље. Црвену боју су Тогажани окарактерисали као боју: милосрђа, верности и љубави, које овај народ мора да постигне да би сузио границе људске беде и да би повећао хуманост. Либериску независност потписало је једанаест људи и као такав симбол стоји наизменично исти број пруга црвених и белих у размери 10:19. Нема сумње да је застава САД овде одиграла водећу улогу. Разочарани у народе Америке Либерисци 1845. године одлучују да се врате у земљу и тамо заслуже независност. Једина бела застава у плавом пољу треба да симболише једини слободан народ на Афричком континенту. Када је Петер Вендовер, иначе представник Њујорка у Конгресу, предложио да се основа заставе промени и место додавања пруге да се додају звездице дочекан је аплаузом. На заставу је како ју је Бети Рос и представила додавана је по једна пруга за сваку нову државу која се прикључи савезу. Док је у горњем десном углу остајало увек 13 белих звездица које су симболизовале првих 13 земаља чланица.

Пан-арапске боје су боје које нису коришћене од давнина, оне су само описиване у деловима Курана. Биографија пророка Мухамеда приписује му две заставе: једна је црна једна је бела. Његови следбеници су говорили да морају да се боре седам година под белом заставом и са њом да уђу у Меку. Бела је била и боја муслиманске династије Омајада. Црна је била боја Абасид династије која је надвладала Омајаде и владала Царством муслимана од 750- 1258. године. Зелена је боја Фатимид династије. Црвена је боја Хашемитеса; великог деде Хашима. Арапско-муслимански свет је из своје историје (која је приближно иста од муслиманске земље до земље) извукао основне карактеристике и тако направио заставе. Када се мало боље погледа чак им се не разликују ни грбови.

Пан-афричке боје су: као на застави Етиопије зелена, жута и црвена. Настале су на иконама православних светаца и на иконама истих лако се уоче. С обзиром да је Етиопија прва постала слободна земља Африке, логично је да су друге земље одмах преузеле те боје. Ове боје представљају: љубав, веру и наду. Придодаје им се и четврта боја то је црна. Црна је боја Африканаца, црна боја звезде означава жељу за самосталношћу.

До изражаја долазе и Латино-Америчке боје: плава, жута и црвена. Оне значе жута- златна Америка; плава- која је океаном; црвена- раздвојена од проклете крваве Шпаније. Разликујемо још мање фамилије застава које нећемо ни помињати.

Географски елементи, неизоставни садржај

Велики је број застава које на својим пољима поседују географски садржај. Тешко је, уопште, замислити заставу коју не везујемо за одређени географски простор, нарочито схватајући да је то и једна од основних намена тог парчета тканине. Заставе које при самом изгледу не вежемо за одређени део света ако не знамо којој земљи припада, такође су ретке. Својим бојама заставе се сврставају у неку од фамилија, међутим, према садржајима значајнији број државних и националних обележја припадају фамилији застава са географским елементима. Многе заставе према садржају сврставамо у природне и религиозне итд. али све оне на специфичан начин припадају посебној- географској групи.

Географски елементи који се примењују у вексилологији јесу многобројни, почевши од геометријских фигура које приказују облик државе и фигура који приказују број народа, преко облика који симболишу богатство земље или специфичне облике рељефа. Како географски садржаји обилују на заставама света, неопходно је у обзир узети само државне заставе, јер на тај начин смањујемо обим исписаних страница а лакше уочавамо основне поделе. Тако нпр. у укупном броју застава (значајнијих за

већину држава и народа) око 2000 свака друга има барем по један јасно уочљив географски елемент; док код државних застава (свака држава не поседује државну заставу, већ користи националне...) свака трећа има јасније или мало мање јасан уочљив елемент географског садржаја.

Када посматрамо редослед боја на заставама, не зависно од њиховог садржаја, уочавамо правилно распоређене облике географске средине: уочавамо небо изнад мора, небо изнад житних поља, путеве, сазвежђа, звезде... боје, најпре, остављају најјачи и први утисак, да ли ће нешто доћи до изражаја зависиће од интензитета боје. Елементе које фаворизују народи и државе уочићемо према нијансираним бојама нпр. златна боја на Немачкој застави појачава значај аграра и рудног богатства; светлије плаве пруге на застави Аргентине истичу чистоту народа и лепоту копна (бела) док објашњавају да је тло Аргентине на средини између неба и мора. До изражаја долазе и логични распореди по значају садржаја: Сунце и вода пре путева и руда, народ пре индустрије, државне границе пре грађевина... поред такве истинске хијерархије истиче се и значај који народ придаје појединим географским садржајима: води, планинским венцима, рудама итд. Битно је истаћи да сам измењен облик геометријских тела даје асоцијацију на одређени географски садржај нпр. таласасте линије представљају мора, троуглови у троуглу острва итд.

Смисао географских садржаја на знамењима

Говорећи о географским елементима, тачније, њиховој употреби на заставама и у државно-политичке сврхе, заправо говоримо о смислу постојања застава и националних ентитета и идентитета. Коришћење ових елемената у први план ставља посебност појединих делова света али не само то; питајући се шта говори једна заставка препуна географских посебности ми се питамо који је то народ који живи на тим острвима или која то нација пролива крв за своје постојање или пак који то људи толико воле своју слободу.

Смисао географских садржаја употребљаваних на заставама широм света има филозофски, дубљи значај. Основно значење се коси са разумевањем једне заставе; смисао долази као закључак на основу премиса које су дате живом сликом предела или других садржаја. Најзначајнија функција географских елемената на једној застави јесте истицање посебности нације и саме државе, истицање национализма и лепота које нема, можда, ни једна друга земља и ни једна друга нација. Географским садржајем народ се идентификује са сликом и представом која је дата на платну. Прости приказ географских елемената, дакле, увек прати дубљи смисао и значење.

Неопходно је да дете у основним и средњим школама зна да нацрта своју заставу, она мора да буде проста да је дете у другом разреду пра-

вилно обоји и прецизно илуструје. Већ тада почиње препознавање географске средине и већ тада застава представља поистовећивање народа и средине. Значај тежње да се човек веже за одређени простор у први план истиче застава која у том смислу има идеју правног документа. Пример заставе јесте визуелни пример државне границе! Докле се простиру боје једне заставе толико се простиру границе државе. У пракси је то представљено на овај начин: на уласку у Републику Србију, Републику Српску, прво што нас дочека јесте државна застава, на пропутовању кроз српске земље успутно ћемо уочавати и државне и националне заставе. Тамо где ове боје престају престаје простирање једног националног идентитета (генерално увек је тако).

Основни проблем у препознавању смисла географских садржаја на застави настаје када се не схвати представа. Када се на приказано приђе само са једне стране, када све схватимо као схематски приказ географског простора дате државе, што јесте један од основних значења и смисла заставе али не и једини. Не ретко су прикази компликовани као и политички или неки други односи, што се најјасније види у честој измени садржаја заставе.

Врсте географских елемената које су приказиване на заставама света

Географски елементи на заставама јесу прикази свих географских садржаја свеукупне природне и друштвене географске средине. Они обухватају неколико група према којима и вршимо поделу застава са геоелементима: *елементи природне средине*, *елементи друштвене средине* и *елементи симболичке геосвести*, која је најсложенија група геоелемената. Елементи природне средине који су у вишевековној употреби у вексилологији јесу: океани, мора, језера, реке, острва, мореузи, равнице, планине, руде, животиње, биљке... (Shaw, 1999). Ови елементи приказани су на различите начине, наравно прилагођени на националном нивоу и према историјско-националној свести. Овој групи застава припадају многе подгрупе које ћемо само напоменути:

Заставе природне средине, на којима је приказана природа читаве државе (нпр. Украјина: плаво небо над степским, житним пољима). *Заставе доминирајућих целина*, на којима су приказани само поједини елементи рељефа (нпр. Чешка: троугао стоји зарад три географске целине од којих је након 1918. године формирана држава- Моравска, Словачка и Бохемија, али и за планинске венце: Татре, Матре и Фатре које је некадашња држава обухватала). *Приказне/истичуће заставе*, које истичу поједине делове природних целина на такав начин на који ми схватамо да је она нпр. острвска земља, земља планинских врхова... (нпр. Кирибати: као некадашња колонија УК, задржала је боје Краљевине али је истакла свој начин живота, усамље-

ност у океану...). Елементи друштвене средине које вексилологија употребљава јесу различити. Како се мењала друштвена средина тако су се мењали елементи који су приказивани на самим заставама.

Глобално светско друштво је пролазило кроз разичите друштвене промене, кроз многобројне индустријске револуције, што се одражавало на целокупну људску делатност самим тим и свакодневицу која је представљена и симболима. Симболи појединих времена јесу и заставе тих периода које су будно пратиле комешања и промена. Три се науке развијају током ратова а то су: медицина, географија и вештина ратовања. У оквиру географије сврставамо и вексилологију. Промене на вексилолошком плану указују не само на зарађене стране већ често приказују новоформиране идеологије и наказне творевине људског друштва у целини. Како је укупно друштво не само за социологију исцрпна тема а заставе као симболи тих друштава прате промене то је логично да се елементи друштвене средине не могу предвидети (њихове промене) али се садашње и прошло стање може разумети. Ова група има многобројне подгрупе те ћемо се позабавити најинтересантнијим.

Елементи који су у употреби су многобројни и тешко би их било набројати, с тога, у глобалном обухвату то су: политички системи, уређења државна, преовлађујуће идеологије, специфичности људске архитектуре, националне боје, боје савеза, читавих група народа (пан Афричке боје), елементи поистовећивања итд. Због њихове бројности бавићемо се искључиво државним заставама.

Идеолошке заставе, осликавају стање друштва, јер имају смисао само код земаља које су скоро промениле своје идеологије и код оних народа који дату идеологију примењује више деценија. У овој групи бројне су подгрупе, па ћемо поједине само навести: комунистичка група тзв. привредна група застава- које најчешће приказују пут ка неком бољем сутра, поставе неку радничку девизу или неко оруђе. У тој подгрупи чести су симболи Сунце- као приказ бољег сутра обасјава неки пут- који објашњава пут којим се иде индустрија или нека привреда- способност земље итд. Оно што ову групу застава издваја од симболике јесте често понављање истих слика (нпр. Вијетнам: црвена је крв која је проливена за уједињење севера и југа и комунизам, жута петокрака као устаљени али неодговарајући симбол комунизма и јединства). *Заставе глобалних покрета*, које приказују тежње великих, разноликих група народа, независно од њиховог: порекла, религије, неке друге припадности. Оне су најчешће репрезент читавих делова света (нпр. Гана: јесте прави репрезент пан-афричког јединства. Прва је земља која је од једне слободне земље Африке преузела боје- Етиопије. Црвена- крв бораца за слободу који су за идеале погинули; жута- богатство минералима и златом (за време одласка Британаца, била је позната као златна обала); зелена- богатство шума; црна звезда је ознака

слободног народа тог дела Африке. Уједно то су пан-афричке боје симбол тог покрета.). *Религиозна знамења*, јесу заставе искључивости, иако тај назив избегавају светски стручњаци. То су често најинтересантније заставе али одбојност је значајна. Неке од земаља које су прихватиле овакве заставе успеле су да их прилагоде народу и суверену, иако је искључиво религија приказана. Поједине земље које истичу овакве симболе и јесу искључиве поводом религије док друге само траже да се тај начин живота поштује, опет неке друге траже неке друге озбиљније мере (нпр. Бутан: или *Druk Yil*, што у преводу значи земља змајева. Према предањима тога народа између највиших планина света често су се чуле грмљавине које су објашњаване (религиозно) риком змајева, међутим друк на буквалном преводу значи гром, што опет има другу инспирацију заставе. Оно што је јединствено јесте представа змајем народа и две боје заставе. Боје су подељене дијагонално једна има идеју будизма- наранџаста, док је жута боја суверена коју је он сам изабрао а да подсећа на будизам). Елементи симболичке геосвести су најчешћа група застава у коју не ретко потпадају све напред наведене групе. Међутим разлика је у томе што су ове групе застава у потпуности симболичке и окренуте будућем, тренутно нестварном идеалу, при томе приказујући лепоту предела своје земље. Земља је приказана апстрактно, јединствено и идеја је самог народа. Боје се често преплићу са националним бојама док је симболика увек једно- своја земља.

Заставе географских приказа средине, како претходне подгрупе приказују народе, режиме, религију, што јесте део социо-географске стварности тако ова подгрупа приказује саму друштвену средину, са једног савременог аспекта. Како ова група задире дубоко у свест народа и открива њихове тежње и историју то је најкомпликованија за разумети (нпр. Нигер: као некадашња колонијална сила која је окупирао ову земљу, узимају триколор. Траке представљају физичко-географске целине: наранџаста- Сахару, која обухвата север територије; зелена- травнате целине југа; бела- реку Нигер која тече између две целине; наранџасти диск- симбол је Сунца. Симбол је приказана земљина површина али боје су симбол бораца за слободу тога периода. Такође је национална боја предака Нигера наранџаста).

Заставе космичких идеја и богатстава, јесу можда и најинтересантније заставе света. Често приказују надљудске и фантастичне замисли при чему се истиче рељеф и одлике земље. Космички садржај је приказан звездама, планетама, сазвежђима одајући тачан положај земље (нпр. Науру: застава острвске државе је приказана плавом бојом океана. Дванаестокрака звезда приказује дванаест племена и симбол је фосфата, док је жута линија симбол екватора који одређује прецизан положај острва.).

Закључак

У свим држава света данас се користи око две хиљаде застава, од којих свака друга има барем по један јасно уочљив географски елемент (ако директно нису приказани онда се у симболичком смислу јасно истичу). Географски елементи су многобројни, почевши од геометријских фигура које приказују облик државе и фигура који приказују број народа, преко облика који симболишу богатство земље или специфичне облике рељефа.

Најзначајнија функција географских елемената на једној застави јесте истицање посебности нације и саме државе, истицање национализма и лепота које нема, можда, ни једна друга земља и ни једна друга нација. Географским садржајем народ се идентификује са сликом и представом која је дата на платну. Прости приказ географских елемената, дакле, увек прати дубљи смисао и значење.

Заставе садрже најчешће основне географске информације о земљама, физичко-географске (океани, мора, језера, реке, острва, мореузи, равнице, планине, руде, животиње, биљке и др.) и друштвено-географске. Посебно је захвална примена застава у проучавању друштвених промена једне земље, нпр. промене политичко-државног уређења. Такође, значај заставе јесте визуелно обележје простирања државне територије – тамо где престају боје одређене заставе, престаје простирање једног националног идентитета (генерално увек је тако).

Зато, када се бавимо географијом и историјом одређене земље или пак њеним друштвеним и државним уређењем, корисно је на почетку користити знања вексикологије. У том смислу, вексикологију, у најмању руку, можемо дефинисати као помоћну географску науку.

Литература

- Ивановић, М. (2009). *Географски елементи на заставама држава света*.
Лазић, С. (1895). *Србин од Србина*. Штампарија К. Албрехта. Загреб.
Милићевић, М. (1995). *Грб Србије – развој кроз историју*. Службени гласник, Београд.
Smith, Dr W. (1980). *Flags and arms across the World*. McGraw-Hill Book Company, UK.
Shaw, C. (1999). *Flags*. Harper Collins Publishers (UK).
Heady, S. (2001). *Pocket Guide to Flags*. London: Greenwich Editions.
Znamierowski, A. (2001). *The World encyclopedia of Flags*. London: Hermes House.

Слика 1. - прве заставе са хришћанским крстом,
Извор: Znamierowski, Alfred, "The World encyclopedia of Flags", Hermes House,
London 2001

Слика 2. - Украјина, Чешка и Кирибати (с лева на десно), извор- World Flags Database

Слика 3. - Вијетнам, Гана и Бутан (с лева на десно), извор - World Flags Database

Слика 4. - Нигер, сателитски снимак Нигера, Науру (с лева на десно),

Драгана Станојевић¹

КАКО БИТИ УСПЕШАН НАСТАВНИК ГЕОГРАФИЈЕ

Извод: Улога наставника у процесу васпитања и образовања ученика је огроман и одговоран задатак којем треба озбиљно приступити. За успех у том послу потребан је стални рад на себи, својој личности и знању. У овом раду представљене су основне одлике које један наставник треба да поседује како би се могао назвати успешним.

Кључне речи: наставник географије, успешан наставник, одлике доброг наставника

Abstract: To be a teacher in a process of education of pupils is a big and responsible task which needs a serious approach. Success in this profession requires constantly work on oneself, own personality and knowledge. This work shows basic characteristics that one teacher must have in order to call himself a successful teacher.

Key words: successful teacher, teacher of geography, features of a good teacher

Увод

Образовање и васпитање, као две стране јединственог процеса едукације, значајни су фактори који опредељују будућност младих људи. Школа је друга породица која у великој мери формира карактер детета (Илић, 2007). Из тог разлога бити успешан наставник је најважнија, обавезна и нимало лака улога. У овом тексту покушаћемо, на основу синтезе две књиге (Гордон Томас "Како бити успешан наставник" и Илић Станко "Како постати добар наставник"), објаснити шта је све потребно да би се један наставник назвао успешним. Које методичке елементе и што је још битније које људске вредности треба да поседује. Које су то главне и посебне одлике доброг наставника, његова улога као васпитача, преносиоца знања и оцењивача. Овде се не мисли само на наставника географије, већ на све педагошке раднике свих школа и нивоа образовања, јер принципи успешног наставника важе за све подједнако.

Текст који следи може послужити тек стасалим наставницима или професорима, а уједно и као подсетник за оне који су можда заборавили шта значи бити успешан наставник.

¹ Драгана Станојевић, сарадник у настави, Географски факултет Универзитета у Београду.

Главне одлике доброг наставника (географије)

Оно што нарочито истиче доброг наставника јесте његова моћ утицања на своје ученике. То је специфична способност психолошке природе, од изузетног значаја у процесу едукације. Главни фактор његовог утицаја је убедљивост или *персуазија*². Та убедљивост се огледа у тврдњама које наставник или професор систематски и на занимљив начин преноси ученицима (Илић, 2007). Моћ утицаја је непосредно повезана са карактером. То је збир изразитих психолошких црта (доброта, поштење, искреност, свесност, одговорност) које одликују личност отпорну на морална и остала искушења (Илић, 2007). Утисак који на ученике остави наставник од првог дана упознавања формира утицај или персуазију која га прати до краја његовог радног века. Изграђивање доброг карактера и здраве личности код ученика основни је циљ сваког наставника. Моћ којом он утиче на ученика проистиче из његовог карактера и његовог знања. Без знања нема моћи (Илић, 2007). Посебно значајна одлика доброг наставника огледа се у томе што он уме и жели да слуша када му се ученик обрати по било каквом питању. Тиме им указује поверење. Поверење је кључ који отвара врата позитивног утицаја, а особе са позитивним утицајем повећавају вредност живота других људи (Илић, 2007). Дobar и успешан наставник ученике образује васпитавајући их речима и својим понашањем.

Посебне одлике доброг наставника (географије)

Већина књига које се баве подучавањем наставника и професора наводи да за децу различитих узраста треба примењивати различите технике, стратегије и методе. Потпуно је тачно да је подучавање основаца различито од подучавања студената и да се те разлике морају узети у обзир приликом њиховог образовања, али основни и најважнији људски однос између наставника и ученика остаје увек исти (Гордон, 2003). Тако се посебне особине успешног наставника управо односе на одређене особине, правила и принципе понашања према ученицима. То је на један специфичан начин описано у књизи Станка Илића ("Како бити добар наставник") па ћемо зато на овај поднаслов одговорити изношењем Илићевих ставки јер оне у потпуности, директно, кратко и јасно одговарају на тему. Посебне одлике доброг наставника:

- На његовом часу атмосфера је срдачна и забавна. ("Забавом испуњена атмосфера може да доведе до велике креативности" - Dr. Jeannette

² Персуазија – део функционисања система, нпр. у школама или политичким установама

Vos). Поучава ученике самодисциплини и самомотивацији. ("Награда је најмоћније мотивацијско оруђе и највећа помоћ у учењу" -Gael Lindenfield).

- Његов метод рада садржи разноврсност, изненађење, маштовитост. ("Ум није посуда коју треба напунити, већ ватра коју треба запалити" -Plutarh).

- Ниједан ученик не бежи са његових часова. Они се ту осећају пријатно. ("Методе које плене емоције ученика чине да они желе да остану у школи" – Gordon Dryden).

- Сваки његов наставни час је једно искуство учења. ("Задатак учитеља више није да буде извор информација" – Dr. Jannette Vos).

- Своју вештину подучавања претвара у умеће ученика да сами себе подучавају. ("Они који знају подучавати, подучавају. Они који не знају подучавати, предају" – David Perry).

- Добро познаје свој предмет, емпатичан је, комуникативан, интерактиван, познаје музику, уметност. ("Прошла су времена уског професионалног образовања" – Gordon Dryden).

- Ученике не поучава у границама школе, већ користи цео свет као учионицу. ("Ниједна промена у образовању неће бити успешна уколико главни нагласак не ставља на образовање и трајно усавршавање наставника" – Dr. Jeannette Vos).

- Охрабрује ученике да му постављају питања која их занимају. ("Важно је да никада не престанете да постављате питања" – Albert Einstein).

- Ако нешто не зна, признаје ученицима да не зна. Обећава да ће им на следећем часу одговорити. ("Није срамота не знати, већ не хтети знати" – Aristotel).

- Не наређује ученицима шта морају да науче. Он их мотивише да уче. ("Мало људи успе да постигне нешто за шта нису веровали да би то могли да постигну" – Scott Thorpe).

- Никада неће рећи ученику ти си лењ, ти си безобразан, ти не умеш да размишљаш! ("Деци је потребна љубав, посебно онда када је не заслужују" – Harold S. Herbert).

- Ниједног ученика не упоређује са другим ученицима ни у добром ни у лошем смислу. У пријатељској форми саветује ученике да избегавају пороке. Они настају из незнања. ("Јер оно што потпуно пређе у навику неће се више сматрати за непријатно" – Aristotel).

- Подстиче ученике на успех похвалом, наградом, саветима. ("Грешка коју ниједно дете никада није исправило јесте она за коју је било најстроже кажњено" – Cezare Vecarria).

- Ученицима улива самопоуздање. ("Самопоуздање је први неопходан реквизит за сваки велики подухват" - Samuel Johnson).

- Саветује ученике да буду увек оптимисти. ("Нема ничег жалоснијег од младог песимисте" – Mark Twain).

- Саветује ученике да увек говоре истину. ("Лаж само тада има смисла ако се истина доживљава као нешто опасно" – Alfred Adler).
- Сарађује са родитељима својих ученика. Поучава их како да утичу на своју децу. Ученицима говори о моралним вредностима у понашању и развоју личности. ("Човеково понашање проистиче из његовог мишљења" – Alfred Adler).
- Код ученика развија осећање личне одговорности. ("Деца психолошки јачају кроз искуство излажења на крај са тешкоћама" – Gael Lindenfield). Код ученика подстиче радозналост. ("Немам никакав посебан дар. Само сам страствено радознао" – Albert Einstein).

Успешан наставник географије

Како постати и бити успешан наставник било ког предмета па и географије има јединствену и универзалну формулу примењиву за све који се баве овом делатношћу. Све претходно изнесене и описане целине представљају неке од најбитнијих елемената којих се сваки наставник треба придржавати ако жели бити успешан. Једини прави доказ његове успешности јесу ученици и њихов однос према наставнику. Бити успешан наставник географије подразумева да та особа првенствено воли своје звање и посао, да добро познаје своју науку и да се непрестано усавршава, да је формирана, одговорна и разумна личност и пре свега добар човек који ће увек бити спреман да изађе ученицима у сусрет да их саслуша и помогне. Непрестан рад на себи и усавршавање, критичко размишљање и отвореност ка иновацијама увек доводи до позитивних резултата. Могао би се у пар речи описати добар односно успешан наставник географије, а то је: добар човек и методичар, добар педагог и познавалац своје науке. Поред ових универзалних особина које сваки наставник треба да поседује постоје и оне посебне које су везане за сам предмет односно науку коју наставник презентује. Тако наставник географије у складу са његовим предметом треба да буде иновативан и занимљив, да користи што више наставних средстава, фотографија, примера и рада на терену или у лабораторији јер то географија захтева и омогућава.

Како ученици замишљају успешног наставника (географије)

Ученици и њихов успех јесу огледало рада и успешности наставника. У дидактичком троуглу ученик је на врху док су наставник и наставни садржај у основи троугла. Један исти предмет у неким школама може бити најомиљенији, а у другим најомраженији. Закључено је да тамо где је професор одређеног предмета омиљен као наставник, омиљен је и његов предмет и обрнуто. Ево резултата једног истраживања које је започео Ј.

Ђорђевић, а допунила Нагулић. Примењујући серије упитника и тестова испитивали су ученике с обзиром на следећих 5 аспеката:

1. наставник као предавач
2. наставник као оцењивач
3. с обзиром на однос према ученику
4. с обзиром на опште људске особине
5. с обзиром на физички изглед

Доброг наставника као предавача одликује: Јасан разговетан глас, добра дикција, добро и занимљиво објашњава градиво, градиво из свог предмета повезује са градивом из других дисциплина, повезује предмет који предаје са праксом, усавршава се у струци, отворено признаје грешке које направи, користи разноврсне методе, довољно утврђује градиво.

Добар наставник као оцењивач има следеће особине: Објективно оцењује, пружа довољно времена за припрему и размишљање, подпитањима помаже одговоре, оцењује сваки одговор, образлаже дату оцену, не кажњава slabим оценама.

С обзиром на однос према ученику, добар наставник има следеће особине: Воли ученике, има поверење у ученика, ученици имају поверење у њега, има једнак однос према свим ученицима, ствара расположење за рад, стрпљиво саслуша ученика, посебно ради са слабијим ученицима.

С обзиром на опште људске особине, добар наставник има следеће особине: Отворено признаје грешке које направи, приступачан, одговоран у раду, савремен, искрен, самокритичан, реалан.

С обзиром на физички изглед битно је да наставник буде уредан у облачењу.

Лош наставник има следеће особине: Неуредан, не реагује док ученик одговара, крије оцене, кажњава slabим оценама, љубимце блаже оцењује, чита из књиге, не може да заинтересује за предмет, склон је да вређа ученике. Није нађена никаква разлика када су у питању пол и године наставника (Ђорђевић, 1984).

Анкета јасно указује на основне и најбитније одлике које наставник треба да поседује. Оне се тичу целокупне наставникове личности који се исказује као успешан ако је добар методичар, психолог, педагог, предавач и добар човек, искрен и правичан. Наставник који испуни наведена очекивања ученика може бити сигуран да је на правом путу ка звању успешног наставника.

Закључак

Свака генерација ученика имала је свог доброг наставника који им је остао у трајном сећању. Таквог наставника одликује његова способност да

разуме своје ученике, да им увек приђе као пријатељ, да им помогне при суочавању са неким проблемом (Илић, 2007). Понашање доброг наставника се огледа у тројаком виду: у односу на своје ученике, у односу на своје колеге и у односу на друштвену средину у којој живи. Ове три стране његовог понашања треба посматрати као целину. Од младих људских бића он ствара добро едуковане и одговорне личности, са својим колегама сарађује на најбољи начин, пре свега у корист ученика, а његово понашање у друштвеној средини запажа се као пример човека достојног поштовања, јер активно доприноси развоју културе у њој. Када задобијете поверење ваших ученика пут до успеха биће отворен (Илић, 2007). Бити добар наставник значи направити равнотежу између разума и емоција, изеђу методичко-педагошких принципа и својих личних тежњи. Добар или успешан наставник (географије) се не рађа већ се постаје и то искључиво радом на себи.

Литература

- Илић, С. (2007). *Како постати добар наставник*. Београд: Draslar partner.
- Секуловић, В. (1988). *Методика наставе географије*. Београд: IRO Научна књига.
- Гордон, Т. (2003). *Како бити успешан наставник*. Београд: Креативни центар.
- Рудић, В. (1998). *Методика наставе географије*. Београд: Географски факултет.
- Ђорђевић, Д. (1984). *Педагошка психологија*. Горњи Милановац: Дечије новине.
- Скрипта из педагогије*. Београд: ПМФ

Dragana Stanojević

TO BE A GOOD TEACHER

Summary

Pupils, theirs behavior and knowledge are the most competent proof of teacher success. Good teachers always stays in memory of pupils and make influence to theirs personality, attitude toward future job, life and understandings. Title of a good teacher need to be deserved whit correct, sincerely, positive and full of love attitude toward pupils and profession. To be a good teacher means to make balance between sense and emotions, between methodical and pedagogical principles and personal aspirations. Good or successful teacher (of geography) can not be born then become exclusively whit hard work.

Милутин Тадић¹

ХУМОР У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

У претходна два броја глобуса објављени су чланци „Цртани хумор у настави географије” (Глобус 32, стр. 147–152) и „Стрип у настави географије” (Глобус 33, стр. 207–214). Чланке сам писао, не као добар познавалац те гране уметности, него једноставно као неко ко хумор сматра ефикасним педагошким средством. Судајући по коментарима читалаца „Глобуса”, чланци су добро прихваћени код наставника географије, што ме је подстакло да напишем и трећи чланак, овог пута о могућности примене у настави географије хумора из литературе (или „литерарног хумора”, како се може условно назвати), и теškoћама са којима се могу срести поборници примене хумора у настави географије.

Битно је нагласити да се овим чланком не заокружује прича о примени хумора у настави географије. Напротив, њиме се тек отвара занимљива тема којом би се код нас тек требало систематски позабавити. (На пример, била би то занимљива тема за мастер рад)

Литерарни хумор у настави географије

Читајући књиге у слободном времену већина нас, наставника географије, повремено застане и на папирићу прибележи број стране на којој се налази одељак директно или индиректно везан за географију и њој сродне науке. Мени су најзанимљивији духовити описи или објашњења природних појава, које сам редовно користио у уџбеничкој литератури, а посебно као један од приређивача географских читанки за пети, шести и седми разред основне школе (издања Завода за уџбенике у Београду, после 2002. године).

Спискови коришћених књига у те три читанке, посматрани заједно, представљају једини потпунији списак *географске лектуре* на српском језику. Издвојимо ли са тог списка само књижевна дела (романе, путописе, приповетке, песме) тај списак се знатно сужава, а када се усредсредимо само на оне са духовитим садржајем, остаје мали број наслова. Уколико се ограничимо само на српске писце, на неку другу прилику остају чекати хумореске Антона Павловича Чехова (1860–1904), путописи Зуке Цумхура (1920–1989)² и путописне цртице Пере Златара (*Откључани глобус*)³, и

¹ Проф. др Милутин Тадић, Географски факултет Универзитета у Београду

² Некролог једној царшији, Писма из Азије, Путовање бијелом лађом, Ходољубља, Писма из Африке и Европе

„књига спада на два слова” – на дела Бранислава Нушића (1864–1938) и Бранка Ћопића (1915–1984).

Бранислав Нушић и настава географије

У „Аутобиографији” Нушић је највише писао о својим гимназијском школовању, и то редом, по предметима и професорима. Прича о географији пуна је цртица које се могу корисно употребити на часовима географије данас. На пример, први одељак те приче.

Као књиге за изучавање географије служе корисно бедекери и ред возње на железницама. Сви они који су пропустили да овај предмет савладају у школи служе се овим корисним књигама, из којих се могу сазнати не само границе држава, величине градова, брда, река, но и многа друга корисна знања. Тако, на пример, из тих се књига могу сазнати цене фијакерске возње, цене хотела, па чак и то где су граничне царинарнице, како би путник могао за времена склонити предмет који има намеру да шверцује. Сва та знања, међутим, недостају географији коју учимо у гимназији.

Али, да се човек може правилно користити овим лепим књигама, ваља му изнети из гимназије бар она прва, основна знања, која ће му служити као основа за разумевање појединих појава. У та основна знања спада, на пример, то: да реке увек теку од извора ка утоку своје; да је Земља удаљена од Месеца толико исто колико је Месец удаљен од Земље; да су планине увек више но долине; да језера, била она плитка или дубока, морају са свих страна бити опкољена земљом, и многа друга корисна знања.

Наведени одељак, прочитан пред ученицима на уводном часу сваке школске године, пружа могућност да се отвори занимљива расправа о томе шта је географија, односно – *шта географија није*. У петом разреду час ће успети ако након расправе ученици у Уџбенику⁴ прочитају текст „Шта географија није” (стр. 10), као и текст „Увод у географију” на стр. 7 Географске читанке. У шестом разреду, ту улогу имаће текст „Шта је географија у зашто се учи?” на стр. 8–13 Географске читанке.

Нушићева аутобиографска прича о настави географије и наставнику географије садржи одељке који се највише тичу математичке географије: облик и величина Земље, глобус, ротација Земље (смена дана и ноћи),

³ Књига Откључани глобус издата је први пут 1982. године („Младост”, Загреб). После рата, поново је издата 2005. у Загребу („Знање”) и 2008. у Београду (ЗУНС). Ради се о духовитим путописним цртицама које је угледни југословенски новинар записивао на својим путовањима.

⁴ Све странице назначене у овом чланку односе се на уџбенике географије и географске читанке чији су коаутори Ситарница, Р. и Тадић, М. (издавач – Завод за уџбенике из Београда).

револуција Земље и Сунчев систем, помрачење Месеца. Све те одељаче наставник географије може лако преобликовати у скичеве које ће извести изабрани ученици (глумци) уз помоћ целог одељења, без икаквих посебних помагала и кулиса, јер, све је већ ту: учионица, табла, катедра, глобус, ученици у клупама. Када све организује, наставник може за себе евентуално да резервише само улогу суфлера.

Показаћемо то на примеру сценарија скича у коме Нушићев професор географије објашњава основну последицу Земљине ротације. (Сценарио незнатно одступа од оригиналног текста.)

Смена дана и ноћи

Лица: ПРОФЕСОР ГЕОГРАФИЈЕ (глуми га ученик), СРЕТО (мора бити добровољац!), УЧЕНИЦА

ПРИПОВЕДАЧ: Професор је у недостатку глобуса употребљавао главу једнога нашега друга, некога Сретена Јовића, који је одиста био тако глават да је представљао прави покретни глобус. Ево како би отпочео лекцију којом би, рецимо, хтео да нам објасни дан и ноћ.

ПРОФЕСОР: Изађи Сreto овамо! Изађи и стани овде крај прозора да те дохвати сунце.

СРЕТО: (*Излази из треће клупе и стане крај прозора.*)

ПРОФЕСОР: Е, видиш, кад овако десни образ окренеш сунцу, онда ти је цела ова половина главе осветљена а ова друга није. Је ли? Е, сад окрени леви образ сунцу и, ето, сад је ова друга страна осветљена а она није.

УЧЕНИЦА (*из клупе*): Господине професоре, шта је са географским половима, да ли се они обрћу?

ПРОФЕСОР: Не, полови су једине тачке које не учествују у ротацији. (*Упире кажипрст у теме Срете-глобуса*). Ево овде, видиш? Ту је вечита зима, никад ништа не цвета, све је изумрло, а, ако има чега, то је закржљало. То су, уосталом, неиспитани простори. (*закреће Сретенову главу лево-десно*) Ја сам ти, Сретене, још прошлог часа казао да ошишаш ту косу.

Највећи урнебес ће, наравно, изазвати скич о Сунчевом систему: „Окреће се Живко у месту, окреће се грешни Сретен око себе и око Живка, окрећем се ја око себе и око Сретена и с њим заједно оптрчавам Живка...”

Бранко Ћопић и настава географије

У делима Бранка Ћопића може се пронаћи много духовитих одељака који се могу употребити у настави географије. У Географској читан-

ци за 6. разред налази се одломак „Где се улива Дунав” (стр. 81) из књиге „Орлови рано лете” која се налази у саставу лектире у истом разреду, док је на стр. 15 исте Читанке одељак који је употребљив у настави било ког предмета. Овога пута издвојили смо један одломак из књиге „Не тугуј бронзана стражо”.

Грмеч – вулкан који грми

Ето ти, убио га лед, западне мене у вечерњој гимназији да за домаћи задатак из српскохрватског напишем реферат о природним љепотама наше земље.

[...] – Шта ћеш сад, кукавни Пепо! – мислим се ја. – Да препишем нешто из какве ботанике, ил’ ће још боље бити з неког земљописа, а? Имају ти баш тамо насликане разне љепоте, нека језера, вулкани и други објекти. Ето, на прилику, да се напише нешто о вулкану: како се дими, па риче, грми, а?

Узнем ти ја књигу – хоћу ли, нећу ли! – дај да слажем како на Грмечу има један вулкан, па кад ли тај затутњи и загуди, а? Хоће ли повјеровати наставница, бог ти је видио? Просто ћу да напишем: зато се и зове Грмеч што у њему грми вулкан.

Мислим тако, мислим, па ми истом паде на ум: а шта ће бити ако се формира нека комисија па мене браћа укебају да сам измислио вулкан? Бруке моје добога! не иде, Пепо, не иде, мора се другачије окретати. Наставницима географије увек се препоручује повезивање наставе географије са локалном средином, и зар може бити бољи текст за увођење ученика у проучавање локалне средине (њене географије, историје, ботанике и зоологије) од овог Ћопићевог?

Наредни пак одељак из исте књиге одлична је уводна илустрација за обраду равничарског Баната, или за наставну јединицу *Оријентација у простору*.

Оријентација у Банату

Како да се снађеш у овој тихој заравњеној пустињи поклопљеној небом кад се у њој поремете и изневјере те све дотадашње мјере и односи. Све се код човјека изгуби и напречац смањи, а простори око њега нарасту и поједу га као мрава. Идеш, идеш, а као да се с мјеста не мичеш, вичеш, а глас ти пада неумољиво и брзо као завитлан камен, дишеш, а једва осјећаш да си жив.

Губиш се тако, губиш и чилиш, а кад ти каква нужда дође, ипак се не би могао сакрити. Притужи тако Јовандеки да обави какву своју личну

потребу, па се мора заклонити иза неке краве јер га могу запазити чак из далеких њива у дну пашњака. Само, као за пакост, крава се миче у потрази за пашом, па се и Јовандека мора по три-четири пута премјештати, а све успут зловољно бобоњи:

Не дао бог, да ударе низ ове равнице какви Турци, не би им утекао на најбржем парипу. Не би, вала, ни на моторциклу.

Па да, дедер се ти сакриј! Једног дана осванула на Јовандекиној кући угљеном нацртана крава, а крај ње чучи човјек. Ето ти, зна се ко је то, иако крава личи на рогато коњче, а човјек је, већ не питај – као срп с главом и шубаром. Видјели га, дакле, лопови.

Богме ће ми платити овај мајчин живописац! – пријетио је старац. – Насликаћу ја њему на стражњици живу ватру.

Опоменут оном безобразном цртаријом, Јовандека се сљедећег дана склони подубоко у кукурузе, али како се тамо подуже намјештао и окретао, он се по свршеном послу крену баш на супротну страну од пашњака. Врљао је и пробијао се кроз густу шуму обрана кукуруза, све док му не би јасно да је залутао. И наљути се и препаде. Ето ти сад! Дај боже, да до ноћи избасам.

Три дана није било Јовандеке натраг у село, одредише већ и новог говедара, а четвртог јутра стиже у Бурсаћево, у милицију допис из Румуније да представник наше власти дође на гранични прелаз ради примопредаје сеоског говедара који је, лутајући, забуном прешао границу и ухваћен од стране једне румунске патроле која је била у засједи ради коњокрадица. У друштву милиционера Јовандека стиже у село, љутит и замукао. Избечи се на обрадованог Веселицу и опсова и Банат и драге кукурузе.

– Објесим ти овакву земљу: пођеш да се олакшаш па погодиш у другу државу! [...] Е-ех, света наша Босно: чучиш из трна, а видиш три среза пред собом.

Човек лако залута када изгуби из вида оријентире, и то не мора бити у прашуми, пустињи или веллеграду (како то обично бива у романима за децу), залутати се може и у кукурузима.

Одбрана хумора, или – Рецензенти и хумор у настави географије

Рецензенти уџбеника и приручника из географије бирају се из редова наставника географије, саветника за географију и универзитетских наставника. Сви они су, углавном, добри стручњаци и добронамерни људи који добро познају своју улогу: рецензент је само један у низу људи различитих струка (аутори, уредник за географију издавача, лектор, коректор, ликовни и графички уредник, дизајнер, одговорна лица у Заводу за унапређење наставе, анкетирани наставници географије и др.) чији је заједнич-

ки циљ стварање доброг уџбеника или приручника из географије. Сви су они равноправни чланови једног тима. Међутим, деси се понекад да се неко од рецензената, не схвативши најбоље своју улогу, постави у улогу цензора. Навешћу један поучан пример, не помињући имена.

Географска читанка за 5. разред својевремено је добила позитивне оцена рецензената из редова наставника географије, саветника и методичара. Од њихових рецензија разликовало се мишљење познатог географа, путописца, који је поставио питање да ли је Нушићу место у Географској читанци, и уједно довео у сумњу смисао за хумор ученика 5. разреда, једанаестогодишњака. Ево шта је писало у његовом извештају.

На страницама читанке пет пута је цитиран Бранислав Нушић, који се комедиографски подсмева наставницима, ученицима и школи. Иза наслова (страница 10) је карикатура Б. Нушића, а на крају текста његова фотографија. Све је то пре наслова о Хумболту, оснивачу физичке географије, што није логично. Одељак о космосу почиње цитатом из дела Бранислава Нушића, који се односи на професора географије који је имао „доста тешку руку и да се врло радо њоме служио... али кад би се дочепао неба и небеских предмета, тако би се размлатарао рукама и тако би нас ни за шта ошамарио да нам је изгледало као да се на небу међу планетама дешавају катастрофалне ствари”. Цитат је, непримерен географској читанци за ученике који имају 11 година. Одељци о картографији и кретањима Земље почињу цитатима Бранислава Нушића, те ученици могу стећи утисак да је он велики картограф и географ.

Ауторима су драгоцене примедбе рецензената: ако су оправдане, усвајају их, а ако пак аутори уоче да рецензент из неког разлога није у праву (неспоразум, некомпетентност, необјективност), спорна питања се решавају у коректној расправи или, ако је рецензент избегава, одговор му се шаље писменим путем, посредством уредника. Ево како је у поменутом случају гласио одговор.

У Читанци се налазе и одељци из Нушићеве „Аутобиографије”. У тој књизи Нушић на шаљив начин говори о свим гимназијским предметима и професорима, а не само о географији и професору географије, с тим да се никако не може рећи да им се Нушић „подсмева”, како каже извештач.

Нушићев хумор није негативан.⁵ Ученици 5. разреда, једанаестогодишњаци, већ су довољно зрели да препознају дубљи сатирични став пишеца према непедagoшким и застарелим методама у школама Нушићевог

⁵ Пример негативног хумора о наставницима географије може се наћи, на пример, код М. Капора: „Сироти професори географије, који никада у животу нису путовали изван свог града, причали су нам о великим мостовима у Лондону...” Код Нушића нигде не налазимо такву врсту хумора.

времена. Такође, они су довољно бистри да не помисле да је Бранислав Нушић „велики географ и картограф” (како пише извештач) – па они су се са Нушићем „срели” још у 4. разреду основне школе на часовима српског језика, у склопу лектуре (видети одговарајући наставни програм).

Одељци из Нушићеве „Аутобиографије” дати су у уводном делу Читанке. Улога увода, као што је свима познато, јесте да придобије читаоце. Рецензенти и извештачи могу да критикују ауторе али морају поштовати њихово право да сами изаберу начин на који ће прићи теми и заинтересовати ученике.

И на крају, нема баш никаквог значења то што се име Александра Хумболта помиње после Нушићевог – редослед којим су личности поменуће у Географској читанци, као и у већини књига, не указује аутоматски и на њихов значај.

У свакој критици, критичар открива и сам себе. Тобоже забринут за једанаестогодишњаке, рецензент, заправо, понижава њихово достојанство третирајући их недораслим да схвате Нушићев хумор. Наредна хумореска просто као да је написана да би илустровала такву врсту забринутости.

Географска хумореска ⁶

АУТОР – УРЕДНИКУ:

Поштовани уредниче, у прилогу шаљем нови прилог који сам за Географску читанку преузео са Интернета. То је прича о студентским данима Нилса Бора, касније добитника Нобелове награде за физику. Уместо да задатак који му је поставио професор реши на очекивани и уобичајени начин, Бор је понудио пет другачијих, оригиналних и духовитих решења.

Текст је поучан: показује ученицима да се и иза најједноставнијих задатака могу крити различита неочекивана решења, као и да озбиљно бављење науком може бити врло забавно и узбудљиво.

Барометарска метода за одређивање висине (одговори довитљивог студента)

Ваздушни притисак се смањује са повећањем надморске висине. Знајући законитост његовог смањења, можемо одредити релативну висина неке планине: потребно је само барометром истовремено измерити ваздушне притиске у њеном подножју и на врху. У наредној анегдоти се говори

⁶ Аутор хумореске није наведен – ако „живот пише романе”, зашто не би писао и хумореске?

како је професор поставио студенту задатак у том смислу: *Показати како је могуће одредити висину неке високе зграде помоћу барометра*. Уместо очекиваног, уследило је неколико сасвим оригиналних решења.

1. Можете однети барометар на врх зграде, везати га за дугачак конопца, спустити га до тротоара, а затим га поново подићи. Измерите дужину канапа. Дужина канапа је висина зграде.
2. Однесите барометар на врх зграде и нагните се преко ивице крова. Испустите барометар, а штоперицом мерите време док не тресне о тротоар. Тада, користећи формулу за одређивање времена слободног пада (ако је знате), израчунајте висину зграде
3. Можете, на пример, можете изнети барометар напоље, под претпоставком да је сунчан дан, измерити висину барометра, затим дужину његове сенке, дужину сенке зграде, и онда обичном пропорцијом, помоћу Талесове теореме, израчунати висину зграде!
4. У овом методу, узмете барометар са собом и почнете да се пењете уз степенице. Претходно, на зиду повучете црту да означите дужину барометра. Затим, како се пењете, маркирате стално дужину барометра. Тако ћете добити висину зграде у јединицама дужине барометра!

На крају, постоје и многи други начини да решите проблем. Вероватно најбољи начин је, да понесете барометар у приземље и да покуцате на врата портира зграде. Када вам портир отвори врата, ви треба само да кажете: „Господине портиру, ово је диван барометар! Ако ми кажете колика је висина зграде, поклониху вам га.”

Професор је на крају питао студента да ли заиста не зна уобичајан начин решење овог задатка. Признао ми је да га зна, али је рекао да је сит асистената и предавача на факултету који покушавају да му наметну свој начин мишљења.

(Прича није измишљена. Студент се звао Нилс Бор, касније добитник Нобелове награде за физику.)

УРЕДНИК – АУТОРУ:

Поштовани колега, обавештавам Вас да прилог који сте послали неће бити уврштен у Географску читанку 5 јер су против тога били рецензенти. Најдиректнија је била колегиница која ради у настави, магистар географских наука, чије Вам оцену шаљем у прилогу.

Сматрам да је овај текст непримерен не само за овај узраст него уопштено није овог узраста а ни старије. Нарочито тачка два. Она може довести до катастрофалних последица. Рискантно је да се дете нагиње преко ивице крова, прати пут и мери време падања барометра. Сматрам да једино овај текст треба изоставити како не би дошло до нежељених последица.

АУТОР – УРЕДНИКУ:

Поштовани уреднице, све сам поново два пута прочитао: моје писмо, причу о оригиналним духовитим досеткама Нилса Бора, и рецензију у којој поштована колегиница Н. Н. изражава забринутост да поменути текст не изазове „нежељене последице”. (Никада на такво нешто нисам помислио, тј. никада о деци нисам имао такву слику.) После првобитне неверице, слатко сам се насмејао: све скупа веома ме подсећа на Чеховљеве приче као што су „Писмо ученом суседу” или „Помрачење Месеца”.

Закључак

Овај је чланак, заправо, требао бити први (пре чланака о примени цртаног хумора и стрипова) па је у њему нужно поновити и опште констатације из прва два чланка.

- Смешно почива на супротности између реалног и апстрактног, и када се уочи тај несклад – зачује се смех.

- Комично је све што је смешно, па и оно што изазива смех без икаквог циља (лакрдија), док је хумор највиши облик комике.

- Хумор је шала иза које се крије озбиљност – почиње смехом а завршава се озбиљношћу.

- Хумор у настави почива на урођеној потреби људи, посебно деце, за забавом – деца су увек спремна за игру и шалу.

- Употреба хумора у настави географије погодна је због комплексности предмета истраживања. Безброј занимљивих тема нуде и науке чија се основна знања предају у склопу физичке географије (астрономија, геологија, метеорологија).

- Хумор треба користити с мером, заједно са осталим педагошким средствима. Да се не би постигао супротан ефекат, хумор мора бити једноставан, сажет и лако схватљив (примерен узрасту ученика).

- Хумор у настави географије користи се у настави географији за мотивацију, као илустрација одређених појава, научних метода или целих наставних јединица, као и за развијање активности ученика.

Зато, немојмо се устручавати да повремено користимо цртани или литерарни хумор као наставно средство, с мером, наравно. Деца прихватају хумор и игру без наговарања. Духовит одломак из књижевног дела или одговарајући квадрат цртаног хумора пробудиће њихово интересовање и створити позитивно расположење на часу. А, као што сви који радимо у настави добро знамо, када наставна јединица добро отпочне, уз добро расположење ученика и наставника, успех часа (успех у учењу) је загарантован.

Литература

- Ситарица, Р., Тадић, М. (2008). *Географија 5 – уџбеник географије за пети разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ситарица, Р., Тадић, М. (2009). *Географска читанка за 5. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ситарица, Р., Тадић, М. (2007). *Географска читанка за 6. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Тадић, М. (2007). Цртани хумор у настави географије. *Глобус*, XXXVIII (32), 147–152.
- Тадић, М. (2007). Стрип у настави географије. *Глобус*, XXXIX (33), 207–214.

Александар Петровић¹
Бранка Петровић²

„ЖИВИ” СУНЧАНИ ЧАСОВНИК О.Ш. „БАНОВИЋ СТРАХИЊА”

Извод: Сунчане часовнике има неколико школа у Србији али они и даље представљају ретко наставно средство. Сви постојећи часовници су вертикални, а само у О.Ш. „Бановић Страхиња” постоји хоризонтални или *аналематски часовник*. Часовник је донација Географског факултета Универзитета у Београду, дарованог у склопу прославе Међународне године астрономије. Предност овог часовника лежи у томе што је гномон (бацач сенке) сам ученик, тако да представља изврсно наставно средство. Око конструкције и употребе аналематског сунчаног часовника може да буде ангажован велики број наставника из различитих предмета (географије, математике, физике, ликовног васпитања, као и наставници разредне наставе). Очигледна настава на аналематском часовнику гарантује наставнику активну учешће ученика и њихово добро расположење на часу.

Кључне речи: Сунчани часовник, аналематски часовник, међународна година астрономије, активна настава

Abstract: Sundial has several schools in Serbia, but they still represent a rare means of teaching. All existing clocks are vertical, and only in elementary school "Banovic Strahinja" there is a horizontal or analematic clock. The clock was donated Geography University of Belgrade, and that was a gift as a part of the celebration of International Year of Astronomy. The advantage of this clock is that the gnomon (shadow launcher) is a student himself, so that is an excellent teaching tool. In this project of the construction and use of solar analematic clock can be hired many teachers from different subjects (geography, mathematics, physics, art education, and teachers of primary school). The obvious lessons to analematic clock guarantees teacher active participation of pupils.

Key words: Sundial, analematic clock, the international year of astronomy, active teaching

¹ Мр Александар Петровић, Универзитет у Београду – Географски факултет

² Бранка Петровић, дипл. географ, ОШ “Бановић Страхиња”, Београд

Увод

Неколико школа у Србији има свој сунчани часовник (О. Ш. „Лаза Лазаревић” у Шапцу, О. Ш. „Жикица Јовановић – Шпанац и „Андрија Рашо” у Ваљево, О. Ш. „Соња Маринковић” и Гимназија у Зрењанину, средњошколски центар у месту Штрпце на крајњем југу Србије, и др.) Све су то зидни сунчани часовници код којих је ученик ипак само пасивни посматрач. За разлику од њих, аналематски сунчани часовник анимира ученика, и то је његова главна предност. Ученици просто не могу одолети искушењу да се поставе у улогу живог гномона и према сопственој сенци одреде дневни час.

Слика 1. – Када ученик стане на одговарајући месечни подеок датумске скале, правац његове сенке показује дневни час

Укључујући се у *Међународну годину астрономије*, Географски факултет је поклонио је О.Ш. „Бановић Страхиња” на Бановом брду *аналематски* сунчани часовник, први тог начина конструкције у Србији (сл. 1). Идеја је потекла од Бранке Петровић и мр Александра Петровића који су заједно са проф. др Милутином Тадићем (прорачун) и Драганом Смиљковићем (дизајн), уз помоћ ученика ове школе, 8. октобра 2009. године у дворишту осликали сунчани часовник.

Аналематски сунчани часовник у О.Ш. „Бановић Страхиња”

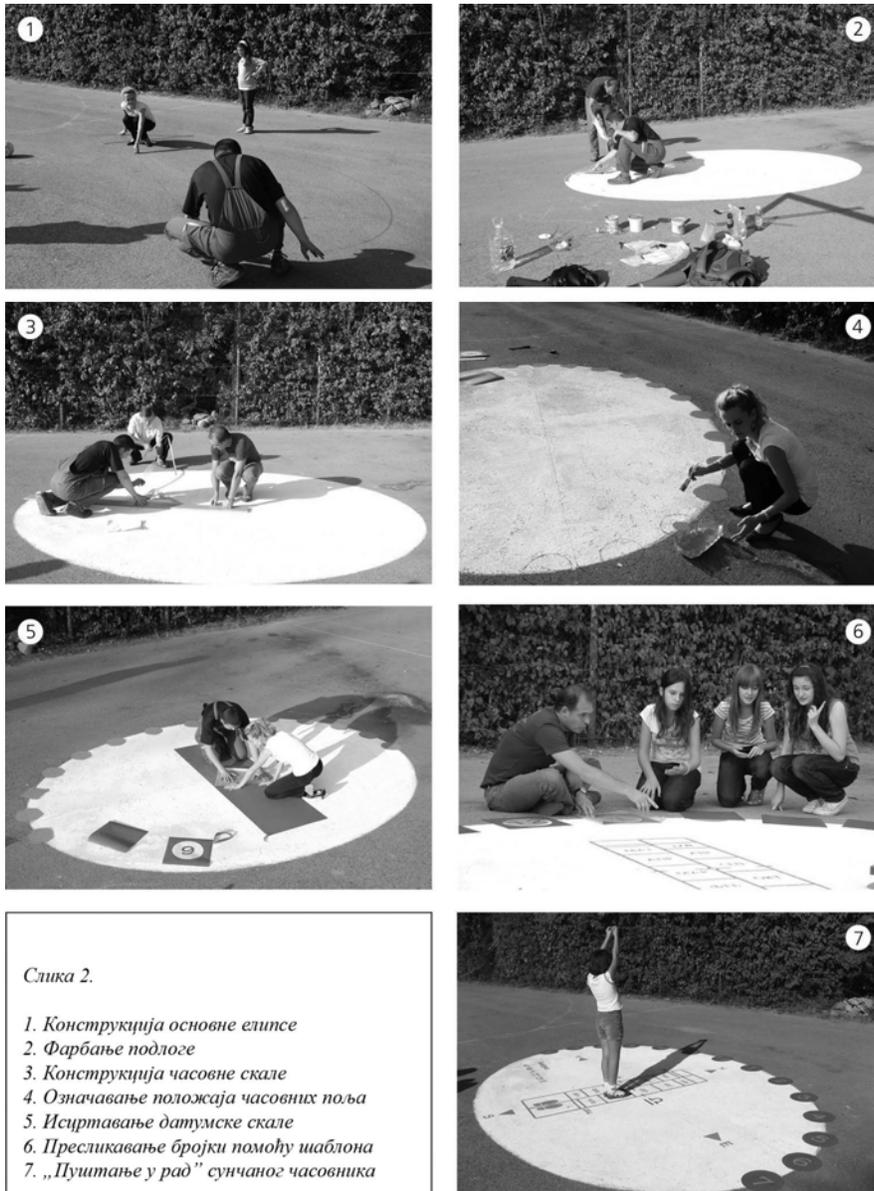
Аналематски сунчани часовник представља тип хоризонталног сунчаног часовника који је први пут конструисан у 17. веку. Обзиром да се привидне дневне путање сунца померају током године, дневни часови се не могу читавати према правцу сенке вертикалног штапа (гномона), па су се конструктори досетили да направе сунчани часовник код кога ће се померати бацач сенке. У складу с тим, улогу бацача сенке доделили су самом мериоцу. Мерилац тако добија активну улогу и постаје саставни део часовника.

Основу сунчаног часовника О.Ш. „Бановић Страхиња” чини елипса (сл. 2–1) чија величина зависи од жељене дужине сенке и географске ширине места на коме се часовник конструише. С обзиром на то да се дужина и правац сенке мењају у зависности од висине сунца над хоризонтом и деклинације сунца, у центру елипсе се налази скала са секторима за сваки месец (сл. 2–6). Када по сунчаном времену, мерилац, ученик, стане на одговарајући сектор (зависно од датума), правац његове сенке показује дневни час (сл. 2–7). Бројчаник сунчаног часовника учртан је за летње време које важи у летњој половини године (од последње недеље марта до последње недеље октобра).

Примена аналематског часовника у активној настави

Око аналематског сунчаног часовника могу се окупити учитељи и наставници разних предмета (географије, математике, физике, ликовног васпитања), прво у појединим фазама израде часовника, а касније у заједничком извођењу наставе на готовом часовнику. Наставник географије, наставник математике и учитељ разредне наставе могу неке од часова одржати у школском дворишту, са ученицима који су окупљени око аналематског сунчаног часовника. Наставник математике може разјаснити појмове као што су *права*, *нормала*, *симетрала*, *правоугли троугао*, *катета*, *хипотенуза*, *угао*, *прави угао*, *круг* и *елипса*. Учитељ разредне наставе може да изведе комплетну наставну јединицу оријентација у простору, обухвативши појмове као што су *стране света*, *исток*, *запад*, *север*, *југ*, *компас*, *подне*, *подневачка линија*, а наставник географије, осим поменутих, и следеће појмове: *оријентација (временска и просторна)*, *небеска оса*, *небеска сфера*, *Земљина ротациона оса*, *привидно кретање сунца*, *географске координате (географска ширина, географска дужина)*, *географски азимут*, *право сунчево време*, *право сунчево подне*, *средње сунчево време*, *временско изједначење*, *часовни системи*, *појасно време*, *локално време* и *летње време*.

Очигледна настава на аналематском часовнику гарантује наставнику активно учешће ученика и њихово добро расположење на часу.

Слика 2.

1. Конструкција основне елипсе
2. Фарбање подлоге
3. Конструкција часовне скале
4. Означавање положаја часовних поља
5. Исцртавање датумске скале
6. Прсликавање бројки помоћу шаблона
7. „Пуштање у рад” сунчаног часовника

Слика 2. – Пример једног активног часа ученика другог разреда основне школе

Разред: Други

Наставна јединица: Сналажење у околини

Тип часа: Обрада нове наставне јединице и утврђивање старог градива

Циљ часа: Стицање знања и вештина потребних за сналажење у околини и повезивање са стеченим знањима о праћењу промена у природи и карактеристикама Сунчеве светлости

Оперативни задаци часа:

- *образовни:* Стицање знања и вештина потребних за сналажење у околини
- *функционални:* Развијање вештине оријентације у простору
- *васпитни:* Подстицање истраживачког духа и самосталности при учењу

Наставни облици рада: Фронтални, индивидуални и практични облик рада

Наставне методе: Метод разговора, демонстративна метода

Наставна средства: Аналематски сунчани часовник

Ток часа:

Уводно део: Обновити претходно стечено знање о карактеристикама сенке и зависности њене дужине од кретања сунца током дана. Сходно актуелном годишњем добу могуће је урадити и повезивање са наставном јединицом *Пратим промене у природи* (јесен, зима, пролеће или лето). Затражити од ученика да се сете у које је годишње доба сунце било најниже. Поставити једног ученика као гномон сунчаног часовника. Погледати колико је сати. Упитати разред шта би се дешавало са његовом сенком у исто толико часова али у различитим годишњим добима. Подпитањима помоћи ученицима да дођу до одговора.

Главни део: Поставите другог ученика као гномон. Сенка ученика је увек супротна од правца сунца. Ако сунце излази на истоку, где ће падати сенка ученика? Шта је са сенком у подне? На којој је страни света сунце тада а коју страну показује сенка? Када сунце залази оно је на западу. Коју страну света тада показује сенка? Аналематски сунчани часовник има означене стране света. Поставите једног по једног ученика и нека се оријентишу користећи обележене стране света. Која рука показује коју страну света? На коју страну ученици гледају а која је иза њихових леђа? Помозите ученицима стиховима песме:

Испред нас је север,
југ нам леђа гледа
са десне се сунце рађа,
а са леве седа.

Завршни део: На крају часа направити још један круг са свим ученицима у

улози гномона и затражите од њих да вам кажу колико је сати. Ово ће послужити као добар увод за обраду наставне јединице *Колико је сати*.

Литература:

Маринковић, С. и Марковић С. (2007). *Свет око нас, за други разред основне школе*. Креативни центар, Београд
Тадић, М. (2004). *Сунчани часовници*. Завод за уџбенике. Београд

Наташа Станић¹

„СВЕСТ О УНИВЕРЗУМУ” У СРБИЈИ

Визија и циљеви Међународне године астрономије (МГА), под паролом „НА ТЕБИ ЈЕ ДА ОТКРИЈЕШ СВЕМИР“ представљени су на годишњој скупштини Српског географског друштва новембра 2007. године, непосредно после Светског конгреса посвећеног популаризацији астрономије (октобар 2007, Атина, Грчка), са идејом да се у наредном периоду (2010 – 2015) у мрежу астрономских пројеката на националном и међународном нивоу укључују удружења и организације из области образовања, науке и културе. Уједињене нације (на 62. Генералној скупштини, 20. децембра 2007) званично проглашавају (на предлог Италије као чланице УН, Међународне астрономске уније и UNESCO-а) МГА и она убрзо почиње глобално да се обележава у више од 140 земаља широм света. Светском прославом астрономије и њеног доприноса друштву и култури обележава се 400 година од првих астрономских посматрања којима је Галилео Галилеј потврдио хелиоцентрични систем света (Галилео Галилеј 1564-1642. године, открио је четири Јупитерова сателита, Венерине мене (попут Месечевих), пеге на Сунцу, планине и кратере на Месецу и звездани састав Млечног Пута (тзв. „Кумове сламе“) и својим открићима обележио почетак ере модерне астрономије који историчари науке називају *телескопском ером*).

Визија и циљеви Међународне године астрономије 2009

Циљеви: Подржавање и унапређивање формалног и неформалног образовања у школама, научним центрима, планетаријумима и музејима; Развијање научне свести код широке публике путем популаризације научних резултата у астрономији и географији, развијање критичког мишљења и самог процеса истраживања;

Промовисање универзалних знања из фундаменталних наука уз усхићење које собом носе астрономија и искуство посматрања ноћног неба;

Јачање астрономских заједница у земљама у развоју путем иницирања и стимулисања међународне сарадње;

¹ Мр Наташа Станић, Предавач у Планетаријуму Астрономско друштво „Руђер Бошковић“, Координатор пројекта „Свест о Универзуму за Србију“, председник (2007-2008) и потпредседник (2009) Националног организационог одбора за Међународну годину астрономије 2009 за Србију.

Демистификација науке и научника представљањем занимљивих научних каријера – стимулисање повећања броја студената у области природних наука;

Унапређивање равноправности међу половима на свим нивоима научног образовања и истраживања;

Очување и заштита светског културног и природног наслеђа тамног неба и историјски значајних астрономских локалитета (опсерваторија, планетаријума, археоастрономских локалитета итд.) и

Стварање нових и јачање постојећих мрежа у друштву (образовно-научних, аматерских и професионалних мрежа као што су астрономи аматери, професионални астрономи, популаризатори, наставници и професори географије, математике, физике и астрономије).

Кроз сопствену мрежу сарадника и чланова Српско географско друштво, као једно од најстаријих културно-просветних ентитета на Балкану, веома је значајан фактор у борби за повећање нивоа научне свести и знања о космичком окружењу наше планете.

Визија МГА2009 је да укаже на велики значај који астрономија има за свакодневни живот људи, да помогне људским бићима да проучавајући небо поново открију своје место у Универзуму - вођени космичком инспирацијом – било у области научног истраживања и образовања, било у уметности. Научна знања доприносе технолошком развоју, али и развоју праведнијег и мирнодопскијег друштва на Планети.

Активности МГА2009 су планиране на локалном, регионалном и међународном нивоу у оквиру глобалних пројеката, специјалних програма и манифестација. Формирани су национални организациони одбори који би требало да функционишу током 2009, али и неколико година након 2009, како би ојачали размену знања и искустава међу свим астрономима (аматерима и професионалцима) и љубитељима астрономије.

Пројекат „Свест о Универзуму – за Србију“ - резултати 2007-2009. г.

Програм „Universe Awareness - UNAWЕ“, „Свест о Универзуму - СВЕУ“, биће међународна активност намењена деци старијој од четири године и усмерена на њихово инспирисање лепотом и грандиозношћу Универзума. СВЕУ ће обогатити дечији ум, пробудиће њихову научну радозналост и стимулисаће интернационализам и толеранцију. Игре, песме, ручни радови, цртежи и њихова жива размена путем Интернета осмишљени су у сарадњи са СВЕУ удружењима широм света. СВЕУ програми омогућиће размену идеја и материјала путем умрежавања и интердисциплинарних радионица – они ће бити извор маште, узбуђења и забаве инспирисане свемиром за децу широм света. Како овај мултидисципли-

нарни пројекат има за циљ да на једном месту окупи сараднике из области образовања (професоре, наставнике), културе (библиотекаре, дечије организације, писце, глумце, сликаре и друге уметнике) и науке (професионалне географе, физичаре, математичаре и астрономе), са посебном радошћу се очекује укључење читаоца „Глобуса“ у неке од иницијатива за унапређење формалног и неформалног образовања у области астрономије и других природних наука. У оквиру СВЕУ пројекта у Србији осмишљено је пет пројеката на националном нивоу, добијене су две велике донације водећих међународних организација и формирана је почетна мрежа сарадника за коју се очекује да ће у наредном периоду (2010 – 2015) дати значајан допринос покренутим иницијативама². За потребе овог прилога, пројекти ће бити само укратко описани:

1. „Пируета и Млечни Пут“ – је књига за децу (узраста 4-104 године) у којој се сликовито и на једноставан начин представљају структура, састав и величина Универзума (уз мали речник астрономских појмова и квиз за читаоце). Написана је на основу искуства стеченог током вишегодишњег рада (у Планетаријуму) са ученицима основних, средњих школа и предшколских установа. Објављивање ове књиге очекује се почетком 2010. године.

2. „Први мобилни планетаријум за Србију“³ – има за циљ да путем планетаријумских пројекција и научно-популарних филмова у малом, покретном „звезданом биоскопу“ омогући сваком детету у Србији да упозна звездано небо, небеска тела и процесе у свемиру. По угледу на добро познат систем рада са децом у развијеним земљама (попут програма „*No child left behind*“ у С.А.Д.) основни циљ је био да се набави савремена планетаријумска технологија са малом покретном куполом на надувавање (“*inflatable dome*”) која би деци (и уз њих, публици свих узраста) у Србији дочарала сву лепоту астрономије као науке и астрономских истраживања (космичка ера, снимци телескопа на Земљи и у орбити). Пројекција тзв. дигиталних планетаријума омогућава приказ више од 100000 звезда и свих расположивих података о њима, планета Сунчевог система уз најновије снимке детаља са њихових површина или сателита. Једном речју, путујући научни центар био би својеврстан прозор у свемир за генерације које долазе. Само у оквиру овог пројекта могли би да буду испуњени готово сви циљеви МГА у Србији, међу којима је посебно важан циљ *подизање нивоа научне свести* код публике свих узрас-

² Једна од иницијатива реализована је током Београдског астрономског викенда, јуна 2009. године, када је одржана астрономско-ликовна радионица за најмлађе узрасте на платоу испред Народне опсерваторије.

³ Пројекат је написан почетком 2008, мада се идеја о модернизацији рада београдског планетаријума јавила као конкретна иницијатива после првог учешћа на XVII светском конгресу планетаријума у Валенсији (Шпанија) 2004. године.

та, нарочито ученика основних и средњих школа. Уз подршку Националне канцеларије UNESCO-а за Србију и Друштва астронома Србије (на националном нивоу) овај пројекат је учествовао на конкурсу UNESCO-а за донације поводом МГА2009 и добио донацију од 24500 USD. Куповина и увоз „Првог мобилног планетаријума у Србији“, за коју је надлежно Друштво астронома Србије, требало би да буду реализовани крајем 2009. године.

Слика 1. – Милица Живановић: „На теби је да откријеш свемир”,
уље на платну 200x300 cm

3. Перформанс „Балон, чаша воде и мобилни телефон“ – активност за децу свих узраста, образовно-забавног карактера може се изводити у свим приликама и у свакој учионици у виду радионица интерактивног карактера. У овим радионицама спајају се експеримент, уметност и игра, а учесници се упознају са структуром, саставом и величином Универзума. Перформанс као савремени вид комуникације предавача и публике, на овај начин би могао да допринесе неформалном образовању и популаризацији астрономије. Први пут је изведен на Европском конгресу за популаризацију физике у Женеви (Швајцарска), априла 2009. године. Премијера у Србији била је на астрономском кампу „Летенка 2009“, на Фрушкој Гори, јула 2009, а убрзо су уследили и перформанси у Дому омладине (70 учесника) у Београду (у оквиру уметничке изложбе сликарке Милице Живадиновић „Тетрактис и космичка хармонија“) септембра 2009, и у Барајеву (октобра 2009, поводом дечије недеље, у организацији „Пријатеља деце Барајева“, у

основној школи „Кнез Сима Марковић“, 190 учесника). Могуће је организовати гостовање овог перформанса у свим заинтересованим културно-образовним институцијама. Учесницима се представља програм *Google Earth* са апликацијама *Google Sky*, *Google Moon* и *Google Mars*.

4. Ликовно-литерарни конкурс „НА ТЕБИ ЈЕ ДА ОТКРИЈЕШ СВЕМИР“ – У сарадњи са Радио Београдом и емисијом Програма за младе „Корак ка науци“, пројекат „Свет о Универзуму“ и Национални организациони одбор МГА2009 за Србију позивају ученике и професоре основних школа и предшколских установа да пишу, цртају и сликају понесени космичком инспирацијом. Откривање бескрајне лепоте унутрашњег универзума први је корак ка откривању тајни небеских тела – од Сунчевог система до далеких галаксија. Радови ће учествовати у међународној размени и биће постављени на сајту пројекта који ће бити активиран почетком 2010. године. Најбоље приче, песме и ликовни радови у више категорија (према узрасту) биће награђени малим телескопима и вредним књигама. Рок за слање радова продужен је до краја међународне године астрономије, 2009. Радове слати електронском поштом на stanic.natasa@gmail.com.

5. „Сто ГАЛИЛЕОСКОПА за Србију“ - На иницијативу пројекта „Свест о Универзуму“ Национални организациони одбор МГА2009 за Србију учествовао је на међународном конкурс за донацију великог броја малих ручних телескопа (тзв. *галилеоскопа*) сличних Галилејевом телескопу. Србија је добила донацију од 100 *галилеоскопа* који ће бити подељени награђеним учесницима ликовно-литерарног конкурса „На теби је да откријеш свемир“ и установама које су учествовале у МГА пројектима.

Шта су глобални пројекти и како се укључити у активности МГА 2009/2010

100 сати астрономије – организовање астрономских посматрања за широку публику на трговима, астрономским камповима, летњим школама и другим друштвеним манифестацијама, координатор: Јанко Мравик, астроном аматер, Бачка Паланка (e-mail: mravicster@gmail.com).

Галилеоскопи – масовна доступност једноставном типу телескопа (сличном Галилејевом телескопу којим је открио Јупитерове сателите, Венерине мене, кратере и планине на Месецу, пеге на Сунцу и милионе звезда у беличастој траци Млечног Пута) који ће сами направити или набавити путем ове мреже. Координатор: Горан Павичић, предавач у Планетаријуму, Београд (goran.pavicic@gmail.com).

Космички дневник – речју и сликом (у свим медијима – блог, ТВ, радио, дневна штампа) представља живот астронома - њихову породицу, каријеру, пријатеље и хоби, са посебним освртом на сам научни рад и изазов истраживања. Адреса блога

је <http://kosmickidnevnik.blogspot.com>. Координатор: др Милан Ћирковић, научни саветник, Астрономска опсерваторија у Београду (mcirkovic@aob.bg.ac.rs).

Портал Универзума – сајт за популаризацију астрономије, најновије вести из свемира, предавања, догађаје, астрономске кампове и друге манифестације. Адреса портала је www.astronomija.co.rs. Координатор: Александар Зоркић, покретач и уредник Астрономског магазина, Нови Сад (zorkic@gmail.com).

Она је астроном – подстицање ученица основних и средњих школа да се баве астрономијом, представљање занимљивих биографија жена-астронома. Адреса блога: <http://ona-je-astronom.blogspot.com>. Координатор: др Тијана Продановић, доцент Природно-математичког факултета, Нови Сад (prodanvc@if.ns.ac.rs).

Свест о тамном небу – Иницијатива за очување светског културног и природног наслеђа – тамног ноћног неба и очување историјских астрономских локалитета од значаја на националном и интернационалном нивоу. Координатор: Никола Божић, руководилац програма за астрономију, Истраживачка станица Петница, Ваљево (bozien@petnica.rs).

Астрономска и светска баштина – промовисање достигнућа у науци путем идентификовања грађевина, локалитета и предела који су кроз људску историју на било који начин били повезани са посматрањем неба и астрономијом. Координатор: др Зорица Цветковић, научни сарадник, Астрономска опсерваторија у Београду (zcvetkovic@aob.bg.ac.rs).

Програм обуке „Галилеанских учитеља“ – оспособљавање и усавршавање наставног кадра у области астрономије путем радионица, семинара и интернет алата. Координатор др Слободан Нинковић, научни саветник, Астрономска опсерваторија у Београду (sninkovic@aob.bg.ac.rs).

Свест о Универзуму - инспирисање деце (старије од четири године) лепотом и грандиозношћу универзума са циљем да се обогати дечији ум, пробуди научна радозналост, интернационализам и толеранција. Координатор: мр Наташа Станић, предавач у Планетаријуму, Народна опсерваторија и Планетаријум Астрономског друштва „Руђер Бошковић“, Београд (stanic.natasa@gmail.com).

Небо виђено очима Земље – изложбе космичких снимака који носе у себи очаравајућу и инспиративну моћ планиране су у многим музејима, јавним галеријама, шопинг центрима, шеталиштима и парковима широм света. Координатор: др Драгана Илић, доцент Катедре за астрономију, Математички факултет, Београд (dilic@matf.bg.ac.rs).

Глобални развој астрономије – усавршавање и развој астрономије на три поља: професионалном (академски, научно-истраживачки рад), јавном (медијски наступи, популаризација астрономије и аматерске организације) и образовном пољу (школски системи и неформалне образовне иницијативе). Координатор: др Олга Атанацковић, ванредни професор Катедре за астрономију, Математички факултет, Београд (olga@matf.bg.ac.rs).

Како се укључити у пројекте: Имате занимљиву идеју? – Проучите области делатности глобалних пројеката и изаберите један (или неколико њих) у оквиру којих бисте координатору (координаторима) пројекта предложили реализацију своје идеје, почетак сарадње, начине реализације, финансирања или формирање мреже сарадника (донатора, организација итд.).

Обрен Гњато¹
Милимир Лојовић²

ПРИРОДНОГЕОГРАФСКЕ ВРИЈЕДНОСТИ ЗЕЛЕНГОРЕ КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА РАЗВОЈ ЕКО И АВАНТУРИСТИЧКОГ ТУРИЗМА

Извод: Планина Зеленгора је у саставу националног парка "Сутјеска". Овај национални парк проглашен је 1962. г. због бојних садржаја: дубоких ријечних долина, високих планина, са врховима и преко 2000 m, планинских голети, ледничких облика рељефа, планинских (ледничких) језера, квалитетних листопадних и четинарских шума, деградираних вегетације, планинских ливада и пашњака и сл. У парку живи разноврсна дивљач (висока, ниска, перната, гмизавци).

Кључне речи: Сутјеска, Зеленгора, екотуризам, авантуристички туризам, Република Српска.

Abstract: Mountain Zelengora is part of the national park "Sutjeska". This Park of nature proclaimed in 1962. g. due to combat content: deep river valleys, high mountains with peaks over 2000 m, the mountain of waste land, glacial relief forms, the mountain (glacial) lakes, high quality deciduous and coniferous forests, degraded vegetation, mountain meadows and pastures. In the park live various wild animals (high, low, fine-feathered, reptils).

Key words: Sutjeska, Zelengora, ecotourism, adventure tourism, Republik Srpska

Увод

Скупштина БиХ је 1962. године донијела Закон о проглашењу националног парка Сутјеска са сједиштем на Тјентишту. Основни циљ оснивања Националног парка је заштита бројних споменика, природних љепота и знаменитости, а посебно прашумског резервата Перућице. Природни пејзаж Националног парка "Сутјеска" саткан је од бројних садржаја: дубоких ријечних долина, високих планина, са врховима и преко 2000 m, планинских голети, ледничких облика рељефа, планинских (ледничких) језера, квалитетних листопадних и четинарских шума, деградираних вегетације, планинских ливада и пашњака и сл. У парку живи разноврсна дивљач (висока, ниска, перната, гмизавци).

Зеленгора, планина у југоисточном дијелу Републике Српске, саставни је дио Националног парка Сутјеска. Простире се између 43°18' и 43°29' с.г.ш. и 18°21' и 18°46' и.г.д. Пружа се правцем сјеверозапад-југоисток. Дужина планинског била износи око 32 km, а површина ком-

¹ Проф. др Обрен Гњато, Висока школа за туризам и хотелијерство, Требиње

² Проф. др Милимир Лојовић, Висока школа за туризам и хотелијерство, Требиње

плекса 150-160 km². Туристичке вриједности Зеленгоре су изузетне. Томе доприноси Национални парк "Сутјеска", који обухвата подручје Тјентишта, природни резерват Перућицу (1.291 ha), планине Маглић (2.836 m), Волујак, Вучево и Зеленгору. Уже подручје Националног парка „Сутјеска“ простире се на територији општине Фоча (9.975,64 ha), Гацка (7.274,36 ha) у укупној површини 17.250 ha, а шире на територијама општине Фоча (22.187 ha), Гацка (7.309 ha) и Калиновика (24.206 ha), површине 53.702 ha. Подручје Парка је испресјецано дубоким кањонима Сутјеске, Хрчавке, Јабушнице, а окружују га кањони Пиве, Таре и Дрине.

Посебне зоне туристичке понуде у комплексу Зеленгоре су ледничка (циркна) језера: Орловачко, Црно и Бијело језеро, Доње и Горње Баре. У саставу Парка, сем Тјентишта, најпосјећенијег дијела Парка, те заштићеног природног резервата "Перућица" (1.291 ha) су и поменута језера. У ширем подручју су позната језера Штиринско, Котланичко, Бориловачко (Југово), са којима газдује Ловиште `Зеленгора` и Трновачко језеро у граничном појасу са сусједном Црном Гором. Углавном, то су зоне љетњег одмора и рекреације, излетничког и камп туризма, са могућностима ловног и риболовног туризма. Туристичке вриједности поменутих локалитета пружају шансу развоја различитих видова туризма, нарочито рекреативног, здравственог, ловног, излетничког, еко-, авантуристичког. Неки од њих пружају шансу стационарном, а неки транзитном туризму.

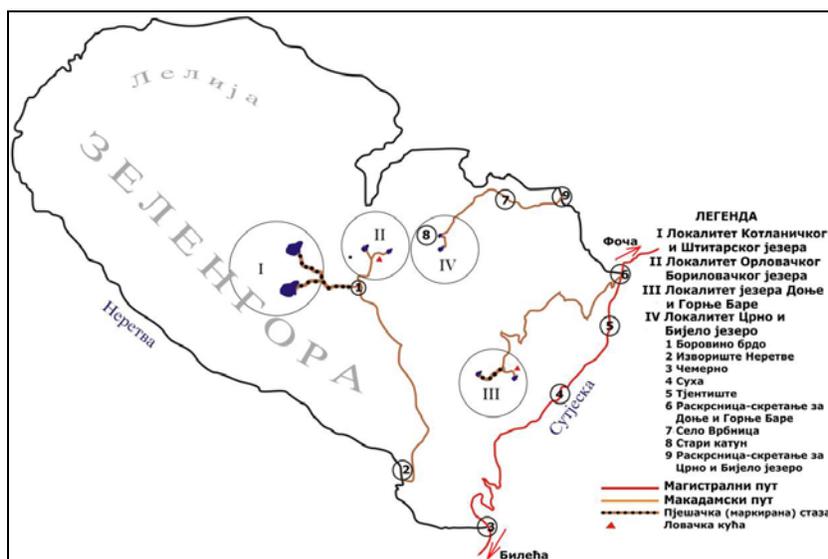
Национални парк "Сутјеска" је члан ЕУРОПАРК-а, а у категоријацији IUCN (одјела УН за заштиту природе) сврстан је у II категорију. Поред изузетно богатог природног наслијеђа, у Парку се налазе бројни спомени новије историје. Сем спомен-комплекса Битке на Сутјесци, у Парку су остаци средњовјековних градова Тођевац и Вратар, више некропола и стећака из средњег вијека. Туристички су интересантна љетња сточарска насеља „катуни“ на Зеленгори и околним планинама које могу бити алтернативни објекти туристичке понуде у сфери еко и авантуристичког туризма (Маглић, Волујак, Лебршник...).

Географски и туристичко географски положај

Масив Зеленгоре релативно добро је омеђен ријечним долинама Неретве и Сутјеске. У ужем значењу Зеленгора подразумјева њен централни и југоисточни дио, а чини га пространа висораван оивичена Вучијим брдима и висовима Брегоч (2.014 m), Велика Кошута (1.872 m), Планик (1.796 m), Рађевине (1.202 m), Угљешин врх (1.859 m), Бушљина глава (1.689 m), Орловац (1.962 m), Видеж (1.864 m), Стог (1.821 m), Дрхтар (1.970 m), Тодор (1.949 m), Јагорије (1.778 m), Муњац (1.895 m). У оквиру дефинисаног простора налази се девет глацијалних језера (Котланичко,

Штиринско, Горње Баре, Доње Баре, Црно језеро, Бијело језеро, Орловачко језеро, Бориловачко језеро и Кладополско језеро) и једно катунско насеље.

Географске одлике дефинисаног простора, посебно природногеографске, у први план истичу њене туристичкогеографске вриједности, а предиспонирају различите видове туризма специфичних потреба и захтјева. Укупне туристичке вриједности наглашавају значај антропогених садржаја у оквиру планинског масива. Мисли се на планинске катуне, сезонска сточарска насеља, те посебно на антропогене садржаје у обухвату Националног парка «Сутјеска». Развој туризма и валоризација укупних туристичких вриједности Зеленгоре у непосредној је вези са њеним саобраћајногеографским положајем и факторима развоја који подразумевају опште услове развоја туризма (економски, социјални, културни, политички..).

Сл. 1. - Туристички локалитети Зеленгоре

Укупне туристичке вриједности Зеленгоре, посебно културно-историјски значај Сутјеске и Тјентишта, имајући у виду инфраструктурне садржаје локалитета од значаја за квалитетан стационарни туризам и туристичку понуду, имајући у виду тековине живљења у заједничкој држави (бившој Југославији) дуге деведесет година, имајући у виду разумљиве везе међу народима бивше државе и потребу одржавања традиционалних веза и сл, простор Тјентишта чине туристичком дестинацијом од посебног интереса за бројне посјетиоце са различитих простора бивше Југославије.

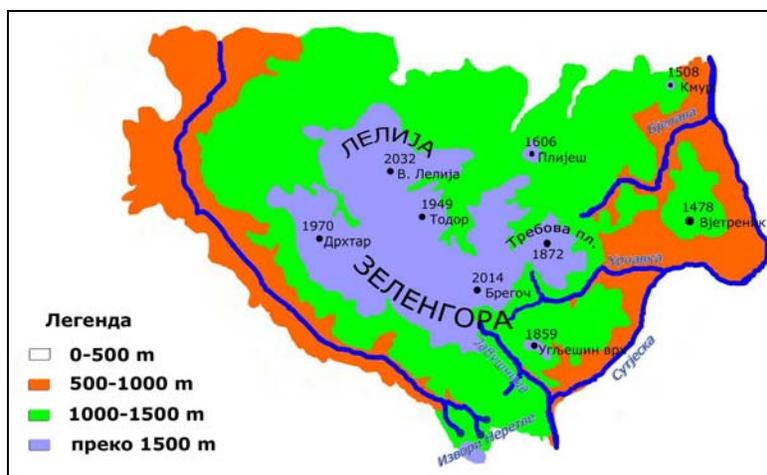
Природне туристичке вриједности и туристичке посебности Зеленгоре

Сем поменутих природних туристичких вриједности Зеленгоре, укључујући и њене пејсажне вриједности („питоме“ долине, шумски комплекси, планинске масиве, глацијална језера), пажњу туристичких посјетилаца привлаче:

- Глацијална језера -"горске очи", расута у субалпинском и горском појасу (Горње и Доње Баре, Котланичко, Штиринско, Орловачко (Бориловачко), Црно и Бијело језеро.
- Кањон Сутјеске са притокама (Јабушница, Клобучарица, Хрчавка, Суха и Перућица)
- Пространа висораван Зеленгоре оивичена доминантним врховима Брегоч (2.014m), В. Кошута (1.872 m), Планик (1.796 m), Рађевина (1.202 m), Угљешин врх (1.859 m), Бушљина глава (1.689 m), Орловац (1.962 m), Видеж (1.864 m), Стог (1.821 m), Дрхтар (1.970 m), Тодор (1.949 m), Јагорије (1.778 m), Муњац (1.895 m)...
- Карактеристичне фитоценозе у којима живи велики број тзв. васкуларних биљака (преко двије хиљаде), мноштво заштићених и ендемичних врста, велики број јестивих гљива и др. У оквиру животињског свијета заступљене су скоро све врсте динарског планинског подручја. Специфичност представља велики број различитих врста птица, преко 150. Ловни туризма одвија се на ловишту површине преко 53.000 ha, којег посјећују ловци из Републике и регионалног окружења.
- Карактеристична орнитофауна: орлови крсташи, сури орао, головрати суп, јастреб. Такође, уочљива је повећана популација гаврана и присутност ноћних грабљивица: сова ушара, сова буљина...

Геолошка грађа и рељеф. Простор Зеленгоре сврстава се у географску област **површи и брда**. Ова морфолошка цјелина захвата високи дио источне Херцеговине и већи дио западног дијела Црне Горе. Површи и брда састоје се из врло дебеле серије тријаских и јурских кречњака, који леже на палеозојским и верфенским шкриљцима. Планине су простране висоравни, на којима се издижу оштри гребени са зупчастим врховима. Између планина су дубоки ријечни кањони. Висоравни и кањонске долине су доминантни облици рељефа у регији површи и брда. Сем њих, туристичку вриједност имају планински гребени, зупчasti врхови, окомите литице, циркови, моренски бедеми, бунарасте вртаче, шкрапе... Богатство форми рељефа, углавном површинских, на релативно малом простору последица је сложене геолошке грађе, доминантно кречњачко-доломитске и верфенске, велике енергије рељефа и специфичних ерозивних процеса. На подручју Зеленгоре налазе се карактеристичне форме глацијалног рељефа

– циркови. Углавном су окренути према сјеверу и на приближно су истим надморским висинама. На висоравни Зеленгоре издижу се врхови преко 2000 m: Лелија (2.032 m) и Брегоч (2.015 m) и Козје брдо (2.014 m), а око 20 су између 1800-2000 m. У масиву Зеленгоре, између високих гребена налазе се кањони Хрчавке, Јабушнице, Сутјеске и пространи циркови под Стогом, под Клеком, цирк Горње језеро на Барама, цирк Бијело језеро итд. И у овом дијелу масива Зеленгоре, у грађи повлатних слојева, учествују вододрживе насlage шкриљаца, из којих избијају бројни извори чисте, бистре и хладне воде.

Сл. 2. - Хипсометријска карта Зеленгоре

Као посљедица локалне, плеистоцене глацијације, на Зеленгори налазимо девет планинских језера, "горске очи", смјештених у некадашњим ледничким цирковима, на надморској висини изнад 1500 m. То су: Доње Баре, Горње Баре, Бијело језеро, Црно језеро, Орловачко језеро, Бориловачко језеро, Котланичко језеро, Штиринско језеро и Кладополско језеро. Данас, имају изузетну еколошку, биоценолошку и туристичкогеографску вриједност. На пространим пашњацима Зеленгоре налазимо разноврсно планинско биље: енџијана, звончица, арника, архис (салеп), маргарита, маћухица, чемерика, кадуља, пелин и многе друге. Велике површине прекривене су ливадама, међу којим су највеће: Урдени до, Коњске воде и Пода. Између пашњака су комплекси високих шума, почев од заједница букве и јавора до јеле, оморике и бијелог бора. На оштрим стијенама Хусад планине и мјесту Соколине налазимо и Панчићеву оморику.

Крашка зараван Зеленгоре је гола а крашким процесом јако разорена. У рељефу се посебно уочавају бројне вртаче и стрми одсјеци. Вртаче су љети испуњене сњезницима. Окомите литице, вртаче и клековина поједине дијелове планинског масива Зеленгоре чине слабо проходним.

Комплексу Зеленгоре припада и кањон Сутјеске, који ову планину одваја од Волујака. Посебну морфолошку и туристичку вриједност представља кањон Просјеченица, који уствари представља попречни расјед. Поглед на овај кањон је величанствен. Између Волујака и Зеленгоре кањон је најдубљи и најдужи. Долина је сасвим уска и у Вратару износи 15 m, а корито ријеке Сутјеске има ширину 3-4 m. У самој Просјеченици корито ријеке је на висини 730 m до 670 m, и усјечено је у кречњаку, а ријека обилује брзацима. Изнад корита ријеке дижу се стрме стране, грађене од тријаских кречњака и доломита, а достижу висину и до 1200 m. Стране кањона су голе и обрасле ријетким четинарима.

Кањон у Вратару спада међу најатрактивније у Европи, а долина Сутјеске посебно је интересантна до ушћа Сухе, чија дужина не прелази 4 km. Сутјеска наставља од Сухе према Тјентишту, у дужини од 3,5 km. На странама кањона виде се точила и жљебови, а испод њих се јављају сипарски конуси.

Долина Јабушнице је предиспонирана расједом, дуж кога су навуцени тријаски кречњаци Товарнице преко горњокредног флиша. Дном долине тече Јабушница (1.517 m, 1.151 m и 857 m), чије корито се поклапа са границом кречњака и флиша, па је морфологија лијеве и десне обале различита. На скоро вертикалним падинама срећу се урвинска огледала, настала на мјесту обуршавања блокова. Релативно блага десна страна кањона је брежуљкаста и јаругаста. Стрма падина наставља од врхова Муњац (1.892 m) и Врањача (1.867 m) до корита ријеке (1.151 m); огромном стрмом јаругом од врха до дна падине тече поток. Дужина кањона износи око 9 km. Кањонска долина Јабушнице има изузетне туристичко-географске вриједности.

Кањон Хрчавке је највећа притока Сутјеске. Њена долина дубоко залази у гребене Зеленгоре. Од извора, до Трескавца, Хрчавка се одликује врло атрактивном клисурастом долином, а у рејону Трескавца добија кањонски изглед, има велики пад, каскаде и водопаде. Трескавац (1.805 m) је састављен од тријаских кречњака и његове стране су стрме и вертикално се спуштају у корито Хрчавке, која тече на надморској висини од 900 m до 700 m. Окомите и голе литице Трескавца чине лијеву страну кањона. Испод вертикалних литица, грађених углавном од кречњака, је корито Хрчавке издубљено у магматским стијенама. На десној страни кањона до Озрена (1.405 m) и Милинклада (1.001 m), се слијевају слабији потоци у виду слапова, каскада и водопада до корита Хрчавке.

Климатска туристичка обиљежја условљена су утицајима медитеранске и континенталне климе. Добро су изражена два годишња доба, љето и зима. Прољеће и јесен трају кратко и имају прелазна обиљежја. У односу на котлине, на планинама су љета краћа и свјежија, погодна за боравак, активан одмор и организацију различитих видова туризма: здравственог, излетничког, рекреативног, спортског, ловног, риболовног и сл. Зиме, на укупном простору планинско-котлинске области су дуге, оштре и најчешће са доста снијега, што пружа могућност развоја зимског туризма и зимских спортова. У котлинама, током зиме, али и током јесени па често и током прољећа, честе су магле, што отежава саобраћај, а са биоклиматског аспекта су неповољне. У простору планинско-котлинске климе заступљено је неколико климатских подтипова: умјерено-континентална, планинска и жупна. Највиши дијелови имају обиљежја изразито планинске или алпске климе. Њене специфичности преферирају љетно туристичко вредновање, кад до изражаја долазе умјерено топли дани и умјерено свјеже ноћи, појачана инсолација, честе промјене времена, праћене љетњим пљусковима и уопште временским непогодама. Већи дио простора, комплекса Зеленгоре, има умјерену климу, посебно у топлијем дијелу године, док је хладнији са обиљежјем праве планинске климе. Елементе жупне климе срећемо у локалитету Тјентиште, а индикатори ове климе су одређене биљне (аграрне) културе. Но, жупност је веома кратка и припада релативно кратком прољећу.

Сукобљавање ваздушних маса различитих физичких својстава изнад масива Зеленгоре, изазива честе промјене времена, што у свим годишњим добима доводи до излучивања кишних или снијежних падавина (Михић Љ. 1978. с. 80). Средња јануарска температура ваздуха је -2°C , у подножју и -8°C у највишим дијеловима планине. Средња јулска температура у подножју планине је 14°C , а у вишим дијеловима 8°C . Средња годишња амплитуда је 17 до 19°C . Максималне средње мјесечне температуре на Зеленгори, Волујаку, Маглићу, Биочу и Вучеву су од $6,2^{\circ}\text{C}$ до 19°C . Велике су разлике између средњих мјесечних температура ваздуха у јулу и августу и апсолутног максимума. Апсолутне максималне температуре на Зеленгори, Волујаку, Маглићу, Биочу и Вучеву достижу и до $34,2^{\circ}\text{C}$.

Када су температуре ваздуха у приморским мјестима 40°C , за то вријеме на планинама Националног парка «Сутјеска» врућине се и не осјећају. Ваздух је чист, свјеж и без спарине. Највећи пораст температуре ваздуха је од априла до маја, креће се од 4 до 5°C мјесечно, а највеће опадање температуре ваздуха је од октобра до децембра $4,2$ до $5,7^{\circ}\text{C}$ мјесечно.

Инсолација се на подручју планина Парка, мјери на Метеоролошкој станици Чемерно. Док са висином температура ваздуха опада, инсолација расте. Ултрављубичасти зраци су најпромјењивији дио спектра сунче-

ва зрачења. При издизању сунца изнад хоризонта од 15 до 60 угловних степени, интензитет ултраљубичастог зрачења се повећава за 20 пута, док се цјелокупно сунчево зрачење повећава за 20%. Интензитет ултраљубичастог зрачења се повећава са порастом висине на сваких 100 m за 3-4 %. Максимални број часова сучевог сјаја на Зеленгори, Волујаку, Маглићу, Биочу и Вучеву је у јулу и августу и износи 305 до 204,9 а дневно од 9,8 до 6,6 часова, а минимални број часова у новембру и децембру и износи од 92,8 до 41,2 или дневно 3,0 до 1,3 часа. Укупна годишња количина сунчева сјаја је од 2.140 до 1.604,7 часова, или просјечно дневно од 5,8 до 4,4 часа.

Ултраљубичасти зраци дјелују на микрофлору. Они смањују активност микроорганизама, а неке уништавају. Дјелују и бактерицидно. Број бактерија у 1m³ ваздуха креће се од 5.100 у јуну до 23.100 у децембру. Ултраљубичасти зраци, до одређене јачине, повољно дјелују на људски организам, повећавају му отпорност према инфективним болестима, побољшавају регенерацију ткива. Повећава се број црвених крвних зрнаца и количина хемоглобина. Сунце дјелује на неуровегетативни систем. Сунчање на планини има стимулативно дејство на физиолошке процесе.

Анализом садржаја влаге у ваздуху, и одређивањем релативне влажности, за планинске просторе комплекса Зеленгоре, а и околних планина, дошло се до показатеља који упућују на нешто повишену влажност у топлијем дијелу године, која се креће од 65 до 80% у љетним, па до 80 или чак преко 90% у зимским мјесецима. Средња годишња релативна влажност на овим планинама је од 71% до 87,2%. Ваздух са релативном влажном до 55% сматра се сухим, са влагом од 55 до 75% умјерено влажним, а преко 75% влажним, односно врло влажним када је релативна влага преко 85%. За нормалан рад плућа релативна влага ваздуха треба да је 55-75%. Ако је влага већа, знојење и испаравање је отежано, ремети се правилно регулисање тјелесне топлоте и јавља се неугодан осјећај спарине. При различитим комбинацијама вјетра, температуре и влажности, добија се физиолошки осјећај топлоте и пријатности.

Облачност утиче на топлотни режим и трајање инсолације. Облаци, зависно од дебљине, упијају 40-50% директне сунчеве радијације. Љети је дневна облачност најмања ујутру, највећа је у подне. Зими је јутро тмурно и магловито, у поподневним часовима претежно ведро.

Минимална облачност на Зеленгори, Волујаку, Маглићу и Вучеву је у августу и износи од 2,9 до 5,4. Максимална облачност је у новембру и децембру, износи од 6,7 до 7,8. Средња годишња облачност је од 5,2 до 6,6. У планинском дијелу облачност је равномјерније распоређена по мјесецима, с тим што је изразитији минимум у августу, него максимум у новембру. На овим планинама минимална облачност је у току љета, а мак-

симална у току јесени. Максималан број ведрих дана је у августу, од 8,6 до 13,9, а минималан у мају, новембру и децембру од 0,1 до 3,7 дана.

Падавине су један од елемената који имају битан утицај на климу. Индекс континенталности плувиометријског режима се креће између 53%, односно 55% континенталних, 47%, односно 45% медитеранских утицаја. На Зеленгори и околним планинама, на надморској висини од 500 до 2.388 m, минималне средње мјесечне количине падавина излучују се у јулу и августу, од 48 до 105 mm, максимална количина падавина излучује се у октобру, новембру и децембру, од 108 mm до 277 mm мјесечно. Средња годишња количина падавина је од 811 до 2.143 mm. Сњежне падавине у простору Зеленгоре, нарочито изнад 1000 m, су обиле и задржавају се у појединим депресијама и до касно у љето. Период без снијега је веома кратак, углавном јун, јул и прва половина септембра, кад се на овим просторима одвија активан боравак повремених сточара и туриста излетника, авантуриста, риболоваца, планинара и сл.

Вјетар је важан елемент климе. Доноси ваздушне масе карактеристичних својстава, утиче на њихову измјену. Посебно утиче на температуру, влажност, облачност, те на појаву и карактер падавина. Бура доноси суво и хладно или прохладно вријеме у топлијем, а снијег у хладнијем дијелу године. Овај вјетар смањује релативну влажност. Југо дува у јесењим, зимским и прољећним мјесецима, од Јадранског мора ка унутрашњости. Доноси најчешће облачно и кишовито вријеме.

Хидрографска туристичка обиљежја. Појавни хидролошки облици су извори и врела, стални и повремени токови и планинска језера.

Извори и врела питке, бистре и хладне воде, а која спадају у најпознатије на Зеленгори су: Добра вода у Доњим Барама; Добра вода на Јаворку; Получак на Лучким колибама; Врело код Црног језера, чија је максимална температура износи 4,5°C; Јаблан врело код Бориловца; Херцегово врело под Калелијом; Златац код Котланичког језера; Краљево врело испод Црног врха; Студено врело у Кладову пољу; Јаворак испод Лелије; Јаблан врело - код катуна Буков До. Ови извори и врела налазе се на надморској висини од 1500 до 1800 m.

На Зеленгори се налазе и извори потока Котач на Горњим Барама; извори Дубоког потока; извори Хрчавке; извори Врбничке ријеке у Требави; извори Отеше - испод Видежа; извори Џафер потока - испод Калелије; два мања извора, изнад Котланичког језера, која су имали температуру воде мјерену у септембру 2007. године од 4,5°C и 4,8°C.

Ријечна долина Сутјеске изгрђена је од флишних стијена и верфенских шкриљаца. Богата је изворима квалитетне воде. Дно депресије Чемерна, као и котлина Тјентишта одликује се великим бројем сталних извора. На Чемерну се издан налази на дубини 14-16 m, а у котлини Тјен-

тиште издан лежи на дубини 6-8 m. Температура воде извора Чемерно износи 6-8°C, а извора у Тјентишту од 7-11°C.

Контактни извори избијају на додиру кречњачких и вододрживих стијена верфенских шкриљаца и флиша. По издашности знатно су јачи од нормалних извора, али су малобројни. Температура воде љети је на Чемерну 5-8°C, а на Тјентишту 8-12°C. Ови извори за вријеме максималне издашности се колоидно муте. Максимална издашност је крајем априла, а минимална почетком септембра.

Крашки извори налазе се у кречњаку. У близини притока ријеке Сутјеске избијају кратки извори, чија максимална издашност није већа од 25 l/sek. Таква врела се јављају у кањону Просјеченице. Најиздашније врело на Чемерну је Добра вода, из којег у прољеће истиче 1m³/sek, са температуром воде од 5°C. У кањону Сухе, најиздашније је врело Сушког потока, које у вријеме највише суше даје 15 l/sek, са температуром воде 10°C. Сва кратка врела се замућују у прољеће и јесен.

Изворишта потока и ријека окружују врхови високих планина. У изворишту, ријеке теку уским стјеновитим токовима, брзацима и скакавцима, градећи букове и слапове. У средњем току раван ријечне долине постаје пространија и корито шире. Долине су у горњим токовима дубоке и кањонасте, а у доњим плитке и насељене. У потоцима и ријекама не може се купати због ниских температура воде. Температуре воде, у наведеним токовима, крећу се од 4 до 12°C.

Сутјеска је главни ток Зеленогори. Извире на надморској висини око 1.666 m. Ријека тече композитном долином (кањоном, котлинама, клисуром) и улијева се у Дрину, на 487 m надморске висине, између Бастаса и Космана - послје 34 km тока и укупним падом корита на уздужном профилу 1.179 m, или просјечно 34,6 m по 1 km тока, са укупном сливном површином 322,3 km. Слив има просјечну висину око 1.300 m. Густина ријечне мреже у сливу је 380 m/km². Максимални водостај Сутјеске јавља се у априлу (106 cm) и у новембру (107 cm). Минимални водостај је у августу (41 cm). Збир средњомјесечних водостаја, по годишњим добима, изгледали би: прољеће 285 cm, љето 139 cm, јесен 273 cm и зима 254 cm.³ Сутјеску одликују је ниске температуре, релативно велик пад и нарочито изражена бујичност. Ови параметри се одражавају на структуру рибље популације, гдје су искључиво салмонидне врсте риба. Доминирају поточна пастрмка и липљан. У Сутјес-

³ Апсолутно највиши водостај Сутјеске забиљежен је 1964. године - од 440 cm. Када је на Чемерну за 24 часа пало 351 mm падавина, а у Тјентишту 89,8 mm, а 1947. године забиљежен је апсолутно минимални проток од 1,5 m /sek, при водостају од 20 cm.

ци има око 30 kg рибе по једном ha водене површине. Искуства су показала да је Сутјеску потребно порибљавати, углавном у дијелу тока од ушћа Хрчавке узводно 15 км, са око 7.500 комада годишње, да би се обезбиједио раст популације и услови за спортски риболов.

Клобучарица је лијева притока Сутјеске. Има сливно подручје испод Пушине (1.460 m), Гредела (1.227 m) и Кљунца (1.332 m). Њени су извори на надморској висини око 1.280 m. Клобучарица се на 842 m надморске висине улијева у Сутјеску. На свом току од извора до ушћа у дужини од 5 km, има висинску разлику од 438 m или пад 87,6 m/km тока. Њена површина слива износи 13,5 km², а средњи годишњи проток на ушћу у Сутјеску 0,80 m³/sek.

Јабушница прима воду са сливног подручја Зеленгоре, окружена је врховима Товарнице (1.858 m), Јаворак (1.714 m), Брегоч (2.015 m), Боровно брдо (1.835 m), Дубрава (1.828 m), Клек (1.896 m). Поред бројних извора од 1.706 m надморске висине, она прима воду из главних извора Вите баре и Црвених локава, распоређених на јужним обронцима Клека и Кланца. Јабушница на свом току, од извора (1.706 m) до ушћа (839 m), у дужини од 11,5 km, има висинску разлику од 867 m или пад 75,4 m/km тока. Њена површина слива износи 33,6 km², а средњи годишњи проток на ушћу у Сутјеску 1,76 m³/sek.

Хрчавка је највећа притока Сутјеске. Њена долина налази се у масиву Зеленгоре. Она извире на 1.570 m надморске висине између планинских гребена Планика (1.795 m), Љубина фоба (1.815 m), Орловаче (1.960 m), и Козје стране (2.014 m). Хрчавка на свом току, од извора (1.570 m) до ушћа (530 m), у дужини од 13,5 km, има висинску разлику од 1.030 m или пад 76,3 m/km тока. Површина слива износи 53,9 km², а средњи годишњи проток на ушћу 2,40 m³/sek.

Планинска језера ледничког поријекла, позната као “горске очи”, насладе се изван главних комуникација, приступ им је отежан, изузев планинарима, авантуристима и заљубљеницима природе. Окружена су четинарском шумом, имају чисту, бистру и хладну воду, богата су рибом и представљају омиљена мјеста излетника, планинара, риболоваца... Највећи број ових језера припада групи тзв. цирковних језера, смјештених у некадашњим ледничким цирковима по чему су и добила име. Налазимо их на Зеленгори и Трескавици. Релативно већа ледничка језера смјештена су у ледничким валовима, у тзв. терминалним басенима, гдје су чеоне морене након топљења леда преградиле валове и створиле услове за њихов настајак. Овој врсти језера припада Трновачко на Волујаку.

Ледничка језера Зеленгоре су на великим надморским висинама. Окружена су планинским гребенима, а њихове стрме стране, често са са стрмим литицама, спуштају се до самог језера. Најчешће, као природне

ријеткости, стављена су под заштиту државе. Зими дебљина леда која покрива планинска језера Зеленгоре износи и до 80 cm. У љетним мјесецима, у овим језерима, вода се загрије и до 22°C, што омогућује и купање. У простору Зеленгоре, по пространству, највеће је Штиринско, најдубље је Котланичко, а најљепша су Црно и Орловачко језеро.

Орловачко језеро, припада групи цирковних језера. Налази се у централном масиву Зеленгоре, на висини од око 1.500 m н.в. До језера се најлакше долази са Чемерна, макадамским путем дужине око 50 km. Језеро се налази у кречњачком терену, окружују га живописне ливаде и брежуљци изнад којих се уздижу падине Зеленгоре. Површина језера је 21.100 m², димензија 390 x 100 m и релативно је плитко. Његова запремина је 54.250 m³. Провидност му је до 3,6 m, а љетне температуре воде око 16°C. Релативно је богато пастрмком. Воду добија од падавина и отопљеног снијега, површинским дотоком или преко слабијих извора по ободу. Језеро је најпосјећеније током љетних мјесеци, кад на њему бораве камп туристи, планинари, излетници, рибари, ловци...

Табела 1. - Природна језера Зеленгоре

Назив језера	Надм. висина (m)	Дубина	Површина у ha
Доње баре	1550	4,1	2,80
Горње баре	1600	3	2,00
Бијело језеро	1500	3	0,72
Црно језеро	1450	4	1,08
Орловачко језеро	1500	4,5	2,45
Котланичко језеро	1514	10	3,20
Штиринско језеро	1677	2,5	8,00
Кладопољско језеро	1350	-	-
Трновачко језеро*	1517	9,2	18,50
Укупно	-	-	38,75

*Трновачко језеро не припада Зеленгори али је дио туристичке понуде НП „Сутјеска“

Бориловачко језеро (или Југово језеро), налази се западно од Орловачког, на удаљености од око 4 km. Настало је преграђивањем тока повремениог потока. Површина му је скоро идентична Орловачком, пориблијено је пастрмком, служи спортском риболову, или као зона одмора и рекреације током љета.

Сл. 3. - Бориловачко језе-
ро

Сл. 4. - Језеро Доње Баре

Сл. 5. - Котланичко језеро

Сл. 6. - Језеро Горње Баре

Сл. 7. - Бијело језеро

Сл. 8. - Трновачко језеро

Сл. 9. - Штиринско језеро

Сл. 10. - Орловачко језеро

Сл. 11. - Доње Баре, поглед на Волујак

Сл. 12. - Доње Баре, поглед на Маглић и Перућицу

Сл. 13. - Црно језеро

Сл. 14. - Прашума Перућица - резерват

Сл. 15. - Село Врбница, пут за Црно јез.

Сл. 16. - Сутјеска, богата пастрмком (Перућица)

Штиринско језеро је највеће на Зеленгори. Налази се на надморској висини од преко 1.670 m Смјешетено је испод сјевероисточних огранака Думошке планине, између висова Клек (1.810 m) и Осредак (1.832 m). Има облик деформисане елипсе. Дугачко је 600, широко до 350 m, а дубоко до

4,5 m. Површина Штиринског језера је 134.280 m², провидност воде износи око 3 m, а љетна температура воде се креће око 15°C. Како се налази у карстној депресији, губи воду подземним отицањем, љети испаравањем, а храни се падавинским водама, слабијим изворима и мањим потоцима.

Котланичко језеро налази се у карстном простору, кречњачкој ували, на 4 km јужно од Штиринског језера, на 1.514 m н.в. Језеро је крушкастог облика, дужине 480 m, ширине 340 m и дубине до 11 m. Окружено је врховима Думош (1.879 m), Прутац (1.813 m), Клек (1.810 m) и Зимовица (1.738 m). У јужном дијелу језера, испод стијена понире текућа вода у карстну јаму, а по казивању старосједилаца, та се вода јавља у виду извора 5 km јужно, у мјесту Придворица. Површина језера износи 72.400 m², провидност се креће до 6 m, а температура воде, током јула, достиже 16°C. Током љетних мјесеци ово језеро је мета заљубљеника природе, планинара, страствених риболоваца и камп туриста. Ниво језера током године је уједначен. Зимом се леди. Одликује се малом амплитудом водостаја и стабилном обалом. Храни се падавинским водама, слабијим изворима, кратким и slabим потоцима. Воду губи испаравањем и у понорима.

Језеро Доње Баре налази су у сјевероисточној подгорини Товарнице, на 1.500 m н.в. Дужина језера износи 250 m, ширина 130 m, а дубина до 4 m. Провидност му је мала, до 2,5 m. Површина језера износи 23.000 m². Љетна температура воде се креће око 16°C. У зимском дијелу године језеро је залеђено. На сјевероисточној страни језера налазе се планинске ливаде, у чијим су удубљењима мање баре богате барском флором. Језеро prima изворску воду са више страна. До језера се стиже путем од Тјентишта дужине 20 km, од којег је око 4 km асфалтни а остатак макадамски пут. У његовој непосредној близини, западно 2 km ваздушне линије, налази се језеро Горње Баре.

Језеро Горње Баре налази се на источним падинама Угљешина врха (1.858 m), планинског масива Товарнице, између врхова Добре (1.795m), Планинице (1.772m), Мале и Велике Сиљевице (1.710 m и 1.720 m). Налази се на надморској висини од 1.550 m. Већи дио језера обрастао је барском флором. Дужина језера је 140 m, ширина 95 m и дубина 2 m. Површина језера Горње Баре износи 9.150 m², што омогућује акумулацију само 6.600 m³ воде. За око 50 m је више у односу на језеро Доње Баре. У вегетационом периоду, због мале дубине и нешто јачег загријавања, већи дио језера је обрастао барском вегетацијом.

У масиву Зеленгоре, испод Врбничких Колиба (1.662 m), на око 1.450 m н.в. налазе се два мања језера, **Црно језеро** (дуго 170 m, широко до 90 m и дубоко до 3 m), а јужно од њега, удаљено око 1 km, површински још мање **Бијело језеро**. Оба језера имају бистру и хладну воду, чија тем-

пература у јулу достиже 15°C, што одговара условима живота језерске пастрмке. Црно језеро има облик елипсе. У непосредној околини језера расте бујна букова, смрчева и јелова шума, чинећи простор изузетно привлачним. Црно језеро је дуго 170, широко 90 и дубоко до 3 m. Одликује се малом површином (10.110 m²) и запремином (15.000 m³). Храње га водом слабији извори и падавине. Воду губи језерском отоком и испаравањем. Температура воде оба језера одговара условима станишта пастрмке. Језера су обрасла густом црногорицом, па се с правом називају горске очи. Од посебног су интереса за исонске заљубљенике нетакнуте природе, као и за истраживаче разних профила.

Трновачко језеро налази се у ширем простору Националног парка „Сутјеска“. Административно-територијално припада Црној Гори. Смјештено је на 1.517 m н.в, у југозападној подгорини Маглића. Окружено је са више врхова преко 2.300 m н.в. Трновачко језеро не припада комплексу Зеленгоре али је у сфери интереса туристичких посјетилаца који долазе на Тјентиште, па је саставни дио организоване туристичке понуде туристичких организација које нуде пакет аранжмане Националног парка „Сутјеска“. Површина језера је релативно велика и износи око 400.000 m², дужина 825 m, ширина до 480 m, а дубина око 9 m. Лјетне температуре воде крећу се око 19 °C, па је релативно погодно и за купање. У ободном дијелу језера налазе се стални и повременни извори, од посебног значаја за његове посјетиоце. Непосредну околину језера чине планинске ливаде, изнад којих су густе четинарске шуме, а изнад њих пашњаци са катунима сточара. Током лјета, на овом језеру бораве кампери, заљубљеници природе, истраживачи, али и ловци и риболовци на племениту дивљач и квалитетну језерску рибу, углавном пастрмку. Најбољи прилаз језеру је са Тјентишта, шумским путем преко Драгош Седла и Пријевора, а затим уском стазом до језера, која се прелази за око два сата умјерено напорног пјешачења.

Педолошке одлике. Зеленгоре чине различите врсте тла: литосол, калкомелонсол, рендзине на доломитима, рендзине на моренама, дистрични камбисол, еутрични камбисол, бруниподзоли и флувисоли, које су утицале на различите форме фито и укупних биоценоза, што доприноси диверзификацији природних пејсажа (ландшафта), те вишеструким могућностима вредновања природних система. У геолошкој прошлости, у дилувијуму, на високим Динарским планинама, па и на Зеленгори, постојали су глечери (локална глацијација). У постгласијалној фази, у процесу отопљавања, на различитим висинама, остајали су моренски материјали. Различитим механичким, хемијским а дјелимично и биолошким процесима примарне форме моренског материјала дјелимично су измијењене а на њима се развио слаб педолошки слој који омогућује живот деградираној вегетацији.

Флора. Прелазни карактер климе подручја Зеленгоре одговара мјешовитом саставу шумских биљних заједница, распоређених у четири висинска појаса: **брдском**, са шумама букве и састојинама црног граба, **горском**, са шумама букве, јеле и смрче, **предпланинском**, са шумама букве и смрче и **планинском** са клековином бора. Међу стеноендемичним врстама овог простора од посебног значаја су: *Edraianthus Sutjesko Lakusic*, *Daphne malyana Blecic*, *Carum velenovskiy Rohlena*.

Захватајући источне дијелове комплекса Зеленгоре простире се Национални парк Сутјеска, у оквиру којег се налази најљепши и највреднији природни резерват **прашума Перућица**. Обухвата цијело сливно подручје истоимене ријеке, са површином од 1.400 ha и убраја се у највеће очуване прашумске резервате у Европи. Перућица је окружена планинама Маглићем, Волујаком и Сњежницом. Као строги природни резерват (са првим режимом заштите), заштићен је њен горњи дио површине (786,4 ha), изнад водопада Скакавац. Сјеверну границу резервата, чини саобраћајница од превоја Драгош седла, извора Јаворка, на улазу у Црвене прљаге и даље до врха Маглића. Са врха Маглића, јужна граница резервата води на Пријевор, па гребеном, односно пјешачком стазом на Туњемир. Западна граница пружа се од Туњемира старим коњским путем на ливаде (Орнице, Присоје, Зечији Драгош) и на Драгош седло. Овом површином обухваћено је језгро прашуме, које је сачувано од дјеловања човјека (осим повремених боравка ловаца, сакупљача биља и гљива, што не ремети изглед и структуру прашуме).

У оквиру овог природног резервата заштићене су, поред шумских заједница букве, јеле и смрче, мање заступљене субалпске букве, чисте или са планинским јавором, субалпске смрче, вегетације клековина бора (бора кривуља) и планинске траве. Од наведених шумских заједница најзначајнији објекат заштите представља појас клековине бора, који има посебно значење у вегетацијској слици високих динарских планина, на којима се због раније интезивне испаше и крчења, уочава највећи степен уништености. Велики дио флоре Зеленгоре и Парка заштићен је, или је предвиђен за заштиту, као посебно добро природне знаменитости и ријеткости. У оквиру овог природног резервата заштићене су, поред шумских заједница букве, јеле и смрче, мање заступљене субалпске букве, чисте или са планинским јавором, субалпске смрче, вегетација клековина бора (бора кривуља) и планинске траве. Од наведених шумских заједница најзначајнији објекат заштите представља појас клековине бора, који има посебно значење у вегетацијској слици високих динарских планина, на којима се због раније интезивне испаше и крчења, уочава највећи степен уништености.

Прашума Перућица је 1952. године проглашена строго заштићеним резерватом, у којем се могу вршити научна истраживања и посјете

едукативног карактера. Између кањона ријека Перућице, Сутјеске и Сухе, налази се водопад Скакавац. Љепотом и висином (75 m) сврстава се у један од најљепших у Републици Српској. У централном дијелу прашуме, у кањону Перућице, могу се наћи импозантни примјерци букве, јеле и смрче, јединствени у Европи. Многа стабла достижу висину и преко 50 m, док процјењено богатство дрвне масе по ha износи преко 1. 000 m³. Специфичност прашуме чине поједина стабла смрче чија висина износи и до 63 m, а њихов пречник до 165 cm.

На бази досадашњих истраживања, у простору Националног парка „Сутјеска“, па и укупном простору Зеленгоре, утврђено је присуство од 155 дрвенастих (12 врста четинара и 143 врсте лишћара) и знатан број зељастих врста, те преко 40 биљних заједница. Флористичко богатство чини основ екосистема Зеленгоре, у којем су изражене посебности, у складу с модификацијским факторима.

Фауна Зеленгоре је богата врстама. Ловишта су орјентисана на вањски појас Националног парка и остала подручја изван резервата. Централни дијелови Парка чине простор «строгих» норми резервата, у којима се дивљач узгаја и штити. Комплекс Зеленгоре има све карактеристике високо планинског ловишта у којем егзистирају различите врсте дивљачи: дивокоза, медвјед, дивља свиња, вук, лисица, јазавац, куна бјелица, куна златица, видра, тетријаб велики, љештарка, голуб гривњаш. У оквиру орнитофауне посебно мјесто и значај имају: орао крсташ, сури орао, головати суп и јастреб. У високо планинској зони уочљива је и повећана популација гаврана и присутност ноћних грабљивица: сове ушаре, сове буљине. Најатрактивнија дивљач Парка је дивокоза. Иако бројно стање донекле задовољава, трофејна вриједност није на оном нивоу који услови ловишта омогућавају. Наведено се односи и на срнећу и на пернату дивљач. Велики тетријаб у последњих неколико година постаје све рјеђа врста у поменутих ловиштима.

Вредновање екосистема

Еколошки системи су цјелине настале интеграцијом физичких, хемијских и биолошких система планете Земље. Тренутно ниво спознаје еколошких система, свестрано сагледаних у њиховој структури, динамици, продукцији, степену деградације и могућности њиховог унапређења, обезбјеђује квалитетне основе на којима су издиференцирани простори Парка

и његово уже окружење и по први пут сачињена карта еко-система, која је постала основ за дефинисање режима заштите у овом подручју.⁴

Екосистем планинских рудина на карбонатима обухвата највише планинске врхове Маглића, Волујака и Зеленгоре и остварује континуирани појас између 2.000 и 2.386 m над морем. Диференцира се на алпски и субалпски појас, од којих је први природног-климатогеног, а други најчешће секундарног-антропогеног поријекла.

Екосистем клековине бора на поменутом простору изграђује појас између 1.650 и 2.000 m над морем најчешће, дижући се на заклоњенијим стаништима и до 2.200 m и спуштајући се низ усочишта и до 1.450 m над морем. Екосистем тамних четинарских шума заузима широк појас у сјеверо-источном дијелу Парка, на сјеверним експозицијама Маглића и Вучеву. Најчешће се јавља на надморским висинама између 1.500-1.700 m. Екосистем букових шума заузима највећи простор на подручју Парка и његовој околини. Јавља се на вертикалном профилу између 700 и 1.700 m над морем и диференцира се на четири подпојаса:

- подпојасни екосистем субалпских буково-јаворових шума који је распрострањен на цијелом простору Парка и подручју Зеленгоре, изузев сјеверних експозиција Маглића и Вучева;
- подпојасни екосистем буково-јелових шума који данас представља најпродуктивнији, најочуванији, најсложенији и за човјека најинтересантнији екосистем, коме у највећој мјери припада и прашума Перућица;
- подпојасни екосистем монтаних шума мезијске букве, који се на овим просторима диференцира у односу на хидротермички режим у двије добро разграничене јединице-монтане мезофилне шуме мезијске букве и монтане термофилне шуме мезијске букве;
- Екосистем храстових шума захвата подножје планинског масива око ријеке Сутјеске и диференцира се по основу еко климе и геолошко-педолошких фактора у три добро разграничене цјелине мезофилне храстово-грабове шуме, монтане шуме китњака, термофилне шуме и шикаре цера, медунца и бјелограбића.

Антропогени екосистеми Парка су најмлађе творевине овог простора, које су настале трансформацијом природних-климатогених екосистема. Секундарни антропогени екосистеми на овом подручју су представљени субалпским, горским и брдским ливадама и пашњацима, који представљају основу за развој сточарства. Терцијарни антропогени екосистеми

⁴ Група научника са Природно-математичког факултета у Сарајеву на челу са проф. др Лакушић Радомиром, у склопу плана просторног уређења Националног парка Сутјеска, направила је карту еко-система овог простора.

у оквиру Парка и ужој околини су под утицајем заштите овог простора у ишчезавању, те их налазимо само око путева и историјских споменика. Ова вегетација је веома богата љековитим биљем.

Закључак

Атрактивност туристичких ресурса Зеленгоре задовољава најразличитије прохтјеве заљубљеника нетакнуте природе. Садржаји Националног парка «Сутјеска», као природни тако и антропогени пружају шансу и стационарном и транзитном туризму. У том комплексу могући су бројни видови туризма: излетнички, спортски (риболовни, ловни, припреме спортиста...), здравствени, културни, манифестациони, научни, конгресни и сл. Шири простор Парка, односно укупан масив Зеленгоре, пружају шансу екстремним захтјевима туриста, што доприноси развоју авантуристичког, планинског, излетничког, различитих видова спортског и сличних облика туризма.

Туризам посебних захтјева, авантуристички, еко-, ловни, планински и сл., оријентисан на валоризацију природних вриједности Зеленгоре, подразумева специјалне услуге туристичких дјелатника: организацију боравка у природи (камповање), изнајмљивање неопходне опреме, водичку службу, службу помоћи и сл.

На подручју НП Сутјеска од 2000. године у функцији су хотел "Младост" са смјештајним капацитетом од 300 кревета и ресторанима "Језеро" и "База". Сем њих у функцији је и највећи отворени базен у Европи (површина 15.500 m², запремина 31.100 m³ воде, дубина је од 1,25 до 2,75 m, вријеме пражњења 13 сати), те спортски објекти и игралишта. Наведени капацитети лоцирани су у омладинском центру.

На подручју Парка и околног простора налазе се четири ловачке куће (на локалитетима Бара, Зеленгоре, Богуновца и Добрих вода) и најмање село у бившој Југославији - Суха (свега двије куће), што чини рецептивни оквир туристичкој понуди.

С обзиром на садржаје туристичке понуде, њихов просторни размјештај, приступачност и дефиницију организованог туристичког производа, на Зеленгори издвајамо четири туристичка локалитета: I Котланичко и Штиринско језеро; II Орловачко и Бориловачко језеро; III Језера Горње и Доње Баре; IV Црно и Бијело језеро

Литература

- Гњато Р., **Република Српска – географске детерминанте интегралног и регионалног развоја**, Зборник радова симпозијума Ресурси Републике Српске, Бања Лука, 1995
- Михић Љ., **"Сутјеска – културно историјски споменици и центри за рекреацију"**, Игитро Универзал, Тузла, 1978.
- Трубела Ф., Миладиновић М., **Преглед геолошке грађе ширег подручја Тјентишта и Сутјеске**, у едицији АНБиХ, Основне природне карактеристике, флора и вегетација Националног парка Сутјеска, Сарајево, 1969.
- Манушева Л., **Резултати педолошких испитивања на подручју НП Сутјеска**, у едицији АНБиХ, Основне природне карактеристике, флора и вегетација Националног парка Сутјеска, Сарајево, 1969.
- Милосављевић Р., **О клими сливног подручја ријеке Сутјеске**, у едицији АНБиХ, Основне природне карактеристике, флора и вегетација Националног парка Сутјеска, Сарајево, 1969.
- Фукарек П., **Досадашња флористичка и вегетацијска истраживања на подручју НП Сутјеска и Денрофлора НП Сутјеска**, у едицији АНБиХ, Основне природне карактеристике, флора и вегетација Националног парка Сутјеска, Сарајево, 1969.
- Шилић Ч., Фукарек П., **Национални парк Сутјеска - програм уређења и просторне организације**, у издању Урбанистичког завода БиХ, Сарајево, 1969.
- Љешевић А.М., **Животна средина – теорија и методологија истраживања**, четврто издање, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2005
- Зубчевић О., **Неке хидрографске одлике простора слива ријеке Сутјеске**, у едицији АНБиХ, Основне природне карактеристике, флора и вегетација Националног парка Сутјеска, Сарајево, 1969.
- Реџић С., **Екоклиматске карактеристике Националног парка Сутјеска**, Друштво еколога Босне и Херцеговине, Билтен ср. А, Вол. 4, Сарајево, 1987.
- Просторни план Републике Српске 1996 – 2015. година**, Етапни план 1996 – 2001. година, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука, 1996.
- Просторни план Републике Српске до 2015. године**, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука, 2008.
- Документација Републичког хидрометеоролошког завода РС**, 1986-1990.
- Метеоролошки годишњаци, 1961-1985.

Obren Gnjato
Milimir Lojović

**NATURAL GEOGRAPHIC VALUES OF ZELENGORA AS A POTENTIAL
FOR DEVELOPMENT OF ECO AND ADVENTURE TOURISM**

Summary

The attractiveness of tourist resources of Zelengora meet various demands of untouched nature lovers. The National Park "Sutjeska" provide opportunity for stationary and transit tourism. In this complex are numerous possible types of tourism: excursion, sports (fishing, hunting, preparing athletes...), health, cultural, events, scientific, convention, etc.. The broad area of the park, and the total range of Zelengora, offer the chance to extreme demands of tourists, which contributes to the development of adventure, mountain, excursions, different kinds of sports and other forms of tourism.

Драган Ђ. Обрадовић¹

БАНАТ – ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Извод: Банат у ужем смислу (српски Банат) је североисточна регија Србије. У раду су обрађене географске основе за развој туризма са посебним освртом на физичко-географске карактеристике, културно-историјско наслеђе, становништво и насеља, а анализирани су и материјална основа за развој туризма, као и досадашњи туристички промет. На крају су издвојени могући облици туристичких кретања на простору Баната, који показују да ова регија има природне и културно-историјске вредности значајне за развој туризма.

Кључне речи: Банат, географија, туристички ресурси, туризам

Abstract: Banat in narrow sense (or Serbian Banat) is northwest region in Serbia. This article considers geographical basis for tourist development, particularly the physical-geographical characteristics, cultural-historical heritage, population and settlements. Additionally, the article analyze material basis for tourist development as well as touristic flows. At the end, we suggest possible patterns of tourist flows in Banat.

Key words: Банат, географија, туристички ресурси, туризам

Увод

Банат је историјско-географска област у југоисточном делу Панонске низије, између река Мориша на северу, Тисе на западу, Дунава на југу и Јужних Карпата (Трансилванских алпа) на истоку. Административно је подељен границама трију држава - Румуније, Србије и Мађарске. Од 28.526 km² укупне површине, највећи део ове географске регије је у Румунији, 18.966 km² (66,5%), Србији припада 9.276 km² (32,5%), док је најмањи део од 284 km² (1%) банатске територије у Мађарској (Group of authors, 1997).

Банат у ужем смислу (српски Банат) је североисточна регија Србије и источна регија Војводине. Од укупне површине Баната у Србији (9276 km²), површина војвођанског дела у административним оквирима износи 8909 km² (96%), а мањи део од 367 km² (4%) административно припада граду Београду. Простор Баната чини 41,3 % територије АП Војводине и 10,5 % Републике Србије.

На северу, Банат се граничи са Мађарском од уласка реке Тисе на територију Србије до села Рабе, где је и српско-мађарско-румунска тромеђа. Граница (19 km) је делом и речна и копнена, јер на дужини од 4,4 km река

¹ Мр Драган Обрадовић, дипл. туризмолог, Географски факултет, Београд

Тиса одваја Мађарску и Србију (Банат). Веза са Мађарском одвија се друмским саобраћајем Кикинда – Чока - Нови Кнежевац – Сегедин преко међународног граничног прелаза Ђала. Са Мађарском постоји и речна веза преко Тисе (Кањижа – Сегедин), а у току је обнова пруге Сегедин - Банатско Аранђелово – Мокрин - Кикинда и поновно успостављање железничке везе Баната са Мађарском. Граница између Баната и Румуније протеже се 275 km од села Рабе до ушћа Нере у Дунав. Гранични прелази за међународни друмски саобраћај са Румунијом су Калуђерово, Ватин и Српска Црња, док су Вршац и Кикинда гранични прелази за железнички саобраћај.

Саобраћајна повезаност

Најважнија *друмска саобраћајница* ове регије је међународни магистрални пут Е-70 који повезује земље западне и средње Европе са земљама источне и југоисточне Европе. На територији Баната овај међународни пут повезује Београд – Панчево – Вршац са граничним прелазом Ватин (и Темишваром) у дужини од 100 km. Важна саобраћајница је и магистрални транзитни пут М-7 који повезује Илок (Хрватска) – Нови Сад – Зрењанин са граничним прелазом Српска Црња ка Румунији (Темишвар), а кроз Банат пролази у дужини од 75 km. Магистрални пут М-24 (Суботица – Сента – Чока – Кикинда – Зрењанин – Ковачица – Панчево – Ковин – Смедерево) повезује северни (Чока) са јужним делом Баната (Ковин) и представља најдужу друмску саобраћајницу ове регије (210 km) познату као “Банатска магистрала”. Остале магистралне саобраћајнице Баната су Београд – Зрењанин (74 km), Нови Бечеј – Кикинда – Наково (50 km) и Зрењанин – Вршац – Бела Црква – гранични прелаз Калуђерово (140 km). Укупна дужина путева 2004 km (2007), а 1870 km (93 %) је савремени коловоз.

Железнички саобраћај има дугу традицију (прва уска пруга 1856.г.). Прва пруга нормалног колосека на територији данашње Србије и Војводине изграђена је у Банату 1857. године, од садашње мађарске границе преко Банатског Аранђелова, Мокрина и Кикинде до румунске границе (54 km), као деоница тадашње аустроугарске пруге Будимпешта – Сегедин – Кикинда – Темишвар – Оршава - Букурешт. Најважније железничке саобраћајнице данашњег Баната су међународне пруге Београд – Панчево – Вршац – Темишвар (Букурешт) и Суботица – Сента – Чока – Ново Милошево – Кикинда – Темишвар, као и магистрална пруга Београд – Панчево – Ковачица – Зрењанин – Нови Бечеј – Кикинда. Значајне пруге Баната су и Зрењанин – Орловат – Нови Сад и Зрењанин – Сечањ – Планиште – Вршац – Бела Црква. Укупна дужина железничких пруга у српском делу Банату била је 1910. године 720 km, а 2008. године свега 475 km са 58 железничких станица.

Природно–географски положај Баната обезбеђује повољне услове за развој **речног и каналског саобраћаја**, који се претежно обавља на Дунаву, Тиси, Тамишу и Бегеју, као и на пловним банатским каналима система Дунав–Тиса–Дунав (508 km). Тиса је пловна по целој дужини од 164 km, којом пролази кроз нашу земљу, тј. Банат и Бачку. Бегејом, од ушћа у Тису па до Зрењанина (на дужини од 31 km) могу пловити бродови носивости 1350 t, док узводно до Темишвара могу пловити бродови носивости 670 t. Укупна дужина пловног пута на Бегеју износи 75 km. Тамиш је каналисан ток на дужини од 3 km, од ушћа у Дунав па до луке у Панчеву. На том сектору могу пловити бродови носивости 1350 t, а узводно при средњем водостају, мањи бродови до Опова (39 km). Укупна дужина банатских пловних путева износи 626 km, са 10 пристаништа опште намене. Највеће пристаниште у Банату и Војводини је Панчево, на ушћу Тамиша у Дунав. Дobar географски и пловно–саобраћајни положај имају и пристаништа у Новом Бечеју и Зрењанину.

Ваздушни саобраћај у Банату присутан је са мањим бројем малих спортских аеродрома и нешто већим аеродромом «Ечка» у Зрењанину. Најзначајнији је секундарни аеродром у Вршцу, где се налази и Пилотска академија ЈАТ-а, који организује једном годишње велики аеро–митинг, као и краће туристичке летове малим школским авионима.

Физичко-географске карактеристике

Релјеф Баната је највећим делом низијски, једино у југоисточном делу ову монотоност ремете Банатска пешчара и Вршачке планине, чији Гудурички врх од 641m представља највишу тачку у Војводини. Најнижи тачка Баната, Војводине и Панонске низије је 66 m надморске висине на ушћу Нере у Дунав, код Банатске Паланке. Што се тиче грађе банатског тла, у дубини се налазе морски, над њима језерски седименти, а повлату чине квартарни речни наноси (шљунак, песак и муљ) и еолске творевине (лес и песак). Најстарије стене су дубоко потонули палеозојски шкриљци старог панонског копна (Давидовић, Р., Миљковић, Ј., Ристановић, Б. 2003).

Важније низијске геоморфолошке целине у Банату су: *лесне заравни* (Банатска и Тамишка), *лесне терасе* (новокнежевачка, зрењанинска, новобечејска и панчевачка), *депресије* (итебејска, алибунарска, иланцанска, вршачка) и *алувијалне равни* река (Дунава, Тисе, Тамиша, Бегеја, Караша и Нере). Висински истакнутији облици рељефа и најважнији геоморфолошки туристички мотиви у Банату су: *Вршачке планине* и *Банатска (Делиблатска) пешчара*. (Давидовић, Р., Миљковић, Ј., Ристановић, Б. 2003).

Вршачке планине се налазе у југоисточном Банату и пружају се у правцу исток – запад у дужини од око 18 km.(у нашој земљи око 14 km).

Већи део припада Србији (122 km²), а крајњи источни део је у суседној Румунији. Вршачке планине захватају површину од око 170 km², са четири истакнута врха: Вршачка кула (399 m), Доњи Вршишор (463 m), Вршачки врх (488 m) и Гудурички врх (641 m) који је највиша тачка Војводине. У подножју планина, на брежуљкастим теренима, пружају се плантажни виногради и воћњаци (Gruа аутога, 2008).

Банатска (Делиблатска) пешчара је јединствена геоморфолошка целина у јужном Банату непоновљиве природне вредности. Ова највећа област континенталних пескова у Европи («Европска Сахара»), простире се у облику елипсе правцем југоисток–северозапад на површини од 348 km². Према различитим ауторима дугачка је од 35 km до чак 60 km, широка од 15 km до 25 km, а на локалитету Загајичко брдо достиже висину од 250m. Пешчара има изразити дински рељеф са интерколинским депресијама и издувинама које одговарају правцу дувања кошаве, основног агенса њеног постанка. Од првог пошумљавања 1818. године па до данас, Банатска пешчара је највећим делом под вегетацијом, коју претежно чине багрем, бор, липа, храст и ливадске траве. Она се одликује и посебно богатом и специфичном флором са око 890 врста, од којих су многе заштићене као веома ретке и вредне врсте, затим карактеристичном аутохтоном шумском и степском вегетацијом, која је нестала са других станишта Панонске низије, као и са богатом фауном, чије су многе врсте посебно заштићене. Због својих најважнијих природних вредности и карактеристика Банатска пешчара је 1965. године проглашена за Специјални природни резерват и заштићена у циљу спречавања штетних поремећаја у природној средини и одржавања стабилности песка и вегетације (Gruа аутога, 2008).

Клима Баната припада умерено-континенталном типу, иако има континенталнију климу него што би требало да има по свом географском положају. Континентална клима се одликује веома топлим летима са недовољно влаге, док су зиме доста дуге и оштре. Јесени и пролећа су умерено топла и кратка. Средње годишње *температуре ваздуха* у Банату расту од запада према истоку, односно од севера према југу. Од градова Баната најхладнија је Кикинда, са средњом годишњом температуром од 10,9°C, а најтоплији је Вршац са просечном годишњом температуром од 11,9°C. Степско–континентално поднебље Баната карактеришу и веће амплитуде током године. Тако летње температуре достижу и до 44°C, а зимске се понекад спуштају и до – 33 °C. (Лазих, Ј. и Павић, Д. 2003).

Ветрови у Банату су најјачи у зимском периоду. Кошава је најчешћи и најизразитији ветар ове регије, углавном југоисточног, а нешто ређе и јужног правца дувања. Најјаче дува у југоисточном Банату, где њени поједини налети достижу и брзине и до 150 km/h. Најчешће дува 2-3 дана, 7 дана, ређе 2-3 недеље, а изузетно, може да дува и по 27 дана.

Кошава је током јесени, зиме и пролећа доминантан ветар у Банату, а само су лети од ње чешћи ветрови из западног квадранта који доносе са Атлантског океана влажне ваздушне масе из којих се излучују краткотрајни али обилни пљускови.

Влажност ваздуха је важан климатски елеменат који условљава кондензацију водене паре, односно формирање магле и облака, а исто тако, и излучивање кише, снега и других падавина. Као показатељ влажности ваздуха служи његова релативна влажност која означава степен zasiћености ваздуха воденом паром. Вредности релативне влажности ваздуха су веће у хладнијем периоду године (јесен 76%, зима 86%), док су мање у топлијем делу године (пролеће 72%, лето 68%).

Падавине су у Банату неравномерно распоређене. Поједини делови примају годишње само 500-600 mm падавина. Количина падавина се повећава од севера (где се излучи годишње испод 600 mm падавина) ка југу и у југоисточном делу регије који примају просечно око 700 mm падавина годишње. Најмање падавина се излучи зими, а највише у рано лето, па је јуни најкишовитији месец у току целе године. Честа појава у летњим месецима су пљускови, док се у ободним деловима Баната јавља град који може нанети велике штете биљним културама (Лазих, Л. и Павић, Д. 2003).

Воде Баната се деле на подземне и површинске. Подземне су фреатске, артешке и дубинске термо-минералне. После Другог светског рата у Банату су вршена многобројна дубока бушења ради проналазка нафте, али су се често појављивале топле и хладне минералне воде, које су научно испитиване ради искоришћавања у балнеолошке, спортско-рекреативне и енергетске сврхе. Површинске воде у Банату сачињавају реке, канали, језера, баре и мочваре. Две природне границе Баната, Дунав и Тиса, уједно су и највећи и најзначајнији водени токови у равници. За њима следе Тамиш, Бегеј, Брзава, Караш, Нера, и Златица или Аранка (Богдановић, Ж. и Марковић, С. 2005).

Дунав (2783,4 km), је велика међународна река која протиче кроз десет европских земаља, а добија воду са територије чак 17 држава (817000 km²). Од 1992. године је део трансевропског пловног система Рајна-Мајна-Дунав дужине 3505 km (коридор 7), који дијагонално спаја северозапад и југоисток Европе, Северно са Црним морем. Дунав кроз нашу земљу протиче дужином од 588 km. Улогу природне границе Баната има од његовог састава са Тисом, код Новог Сланкамена, па до састава са Нером, у дужини од 140 km. Корито Дунава је, између ушћа Тисе и Саве, просечне ширине 600-700 m, Саве и Велике Мораве 800-1000 m, а низводно до ушћа Нере 1000-1200 m. Дубине реке на сектору Баната крећу се од 1,8-18 m, зависно од водостаја, брзине воде, ширине и облика речног корита. Изградњом ХЕ «Ђердап 1» 1972. године, створено је Ђердапско

језеро и подигнут ниво реке, а загат се осећа узводно до Старог Сланкамена. Дунав има веома високу средњу годишњу температуру воде од 12,3°C. Највише температуре речне воде су у јулу и износе 22,4°C, а најниже у јануару 1,6°C (Гавриловић, Љ. и Дукић, Д.2002).

Дунав је типична равничарска река која у свом кориту прави рукавце и многобројне аде-речна острва, који са приобалним шумама пријају разноврсне могућности за спортско-рекреативне активности, риболовни и наутички туризам. Познати излетнички локалитети на банатском делу Дунава су: Бела Стена код Панчева, Старо село и Ушће код Иванова, Castrum Cave код Ковина, Слатина код Дубовца и Стара Паланка код Банатске Паланке.

Тиса (966 km) је највећа притока Дунава и међународна река која тече кроз пет држава (Украјину, Румунију, Словачку, Мађарску и Србију), са површином слива од 157220 km². Извире у Украјини на североисточним Карпатима, а у Србију (Банат) улази код села Ђала и тече 164 km до ушћа у Дунав низводно од Титела. Због честог изливања и плављења алувијалне равни, у 18. веку је извршена регулација Тисе пресецањем 112 меандара, чиме је скраћен њен ток и поплаве постале много ређе, али нису у потпуности отклоњене. Ширина речног корита доњег тока Тисе се креће од 200 m код Новог Бечеја до 250 m код Титела. Дубина реке износи од 2,8 m при ниском водостају, до 18 m при високом. Изградњом велике бетонске бране на 63 речном km код Новог Бечеја, створено је вештачко језеро површине 18 km² и запремине 51 милион m³, којим су осетно побољшани услови пловидбе на нашем делу реке све до Сегедина. Тиса је пловна целом дужином тока кроз нашу земљу, а изградњом пловног канала Дунав – Тиса од Будимпеште до Солнока (125 km) још више ће се повећати њен пловидбени значај. Средње месечне температуре воде у летњем периоду прелазе 21°C што са малом брзином тока веома погодује излетничко-рекреативним туристичким кретањима, а нарочито наутичком и риболовном туризму (Гавриловић, Љ. и Дукић, Д.2002). На банатској обали Тисе уређена су излетишта, шеталишта и мања купалишта, а најпознатија су Бисерно острво код Новог Бечеја, Бабатово код Елемира и зрењанинско излетиште код жабаљског моста недалеко од Арадца.

Тамиш (359 km) је река средњег и југозападног Баната, која извире у Румунији на планини Семеник, а улива се у Дунав код Панчева. Кроз нашу земљу протиче у дужини од 118 km, где има мали пад, малу брзину, низак степен самопречишћавања и меандарски ток. Између Ченте и Баранде Тамиш се пробија кроз дунавски рит, где је наследио стари дунавски ток и по њему тече све до ушћа у Дунав. Тамиш је са Дунавом спојен 1934. године каналом Карашац (7 km) на 43. речном километру у атару Ченте. Међутим, највећи утицај на измену водног режима Тамиша имали су одвођење вода из слива Брзаве у Дунав 1967. године, када је изграђен канал ДТД у

југоисточном Банату, као и изградња три уставе (код Томашевца, Опова и Панчева) и четврте на Карашцу код Ченте, неколико година касније. Код Ботоша Тамиш се укључује у канал Нови Бечеј – Банатска Паланка (ДТД) у дужини од 1,5 km, а одатле до ушћа у Дунав, на дужини око 85 km, не има ни једну притоку (Богдановић, Ж. и Марковић, С. 2005). Тамиш има богат и разноврстан рибљи фонд па је риболов веома развијен, а повећана загађеност воде ограничава развој других видова речног туризма.

Бегеј (244 km) је највећа лева притока Тисе у нашој земљи. Извире у румунским Крашовским планинама (Појана Руска) и протиче средишњим делом Баната 168,5 km у Румунији, а 75,5 km у Србији. Састоји се од два крака: Старог Бегеја (природни водоток каналисан у другој половини 19. века), и Пловног (Бегејског канала) који се спајају код насеља Клек образујући Бегеј, који се улива у Тису наспрам Титела. Ограничавајући фактор развоју туризма на нашем делу оба водотока је велика загађеност воде.

Брзава (180 km) извире испод Семеника у Румунији и пре изградње канала ДТД до 1967. године кроз нашу земљу је текла у дужини од 32,5 km уливајући се код Ботоша као најзначајнија притока Тамиша. Изградњом канала река је скраћена за 15 km и сада се улива код Банатске Дубице у Дунав. Брзава је регулисана још у 19. веку, тако да је њен слив из Тамиша одведен у Дунав. Брзава је регулисана још у 19. веку, тако да је њено корито прилично безбедно (Богдановић, Ж. и Марковић, С. 2005).

Караш (128 km) је лева притока Дунава у југоисточном Банату. Извире на југозападној страни планине Семеник у Румунији и после 60 km тока кроз нашу земљу, улива се у Дунав узводно од Банатске Паланке. Регулација доњег тока Караша извршена је у склопу Ходросистема Дунав–Тиса–Дунав, тако што је 1972. године каналисано корито реке од Јасенова до ушћа, чиме су осигуране велике површине пољопривредног земљишта од честих поплава. Караш је богат рибљим фондом, а окружен је приобалним ритским шумама са разноврсним животињским светом, те представља туристички мотив за излетничко-рекреативна, ловна и риболовна туристичка кретања.

Нера (137 km) извире у Румунији, испод планине Семеник, а кроз нашу земљу тече 22 km као гранична река све до ушћа у Дунав низводно од Банатске Паланке. На том сектору гради меандре, рачва се у рукавце, оставља мртваје и има велики пад. Нера се одликује неуједначеним протицајем и плитким коритом. Од радова на заштити од Нере, до сада је изграђен насип на десној (нашој) обали од ушћа до Врачевог Гаја ради заштите приобаља од високих вода изазваних успором ХЕ «Бердап». Планирана је и изградња пловног канала од ушћа до Врачевог Гаја за масовнији транспорт квалитетног грађевинског материјала који се већ дужи низ година експлоатише у доњем току Нере,

Златица (75,8 km) долази у банатску равницу из Румуније, источно од села Врбице, а код Падеја се улива у Тису. То је једина већа притока Тисе на територији северног Баната. Каналисањем и изградњом насипа Златица или Аранка је упућена правилнијем отицању. Њен ток у Румунији је 42 km, а у нашој земљи 33,8 km. Од 1960-1971. године корито реке узводно од ушћа, у дужини од 10 km, знатно је продубљено и проширено, чиме је Златица преко Кикиндског канала повезана са главним системом канала Дунав – Тиса – Дунав (Богдановић, Ж. и Марковић, С. 2005).

Хидросистем Дунав-Тиса-Дунав, грађен од 1957. до 1977. године, је највећи хидротехнички комплекс у ванруском делу Европе и спада међу највеће хидросистеме у свету. Мрежа основних (278 km од чега је 148 km у Банату) и бочних канала у укупној дужини од 929 km, пресеца бачку (421 km) и банатску (508 km) равницу, чиме канали преко Тисе спајају ток Дунава. Најмања ширина канала у Банату је 18 m код Потпорња, а дубина воде је 3,5 - 5,5 m, што омогућује пловидбу бродова до 1350 тона носивости. Хидросистем ДТД обухвата и 28 устава, седам црпних станица, 15 бродских преводница и брану на Тиси код Бечеја, као највећи хидрообјекат. Овим подухватом створени су услови за вишеструко искоришћавање природних богатства не само у пољопривреди (наводњавање и одводњавање), већ и рибарству и туризму (Гавриловић, Љ. и Дукић, Д. 2002).

На територији Баната постоји већи број мањих *природних и вештачких језера*. Она чине хидрогеографску мрежу посебно богатом, разноврсном и интересантном. Најзначајнија су Русанда, Ечанска и Белоцркванска језера.

Језеро Русанда се налази западно од Меленаца, а јужно од истоимене бање. Представља напуштени меандар Тисе, потковичастог облика површине 4 km² и дубине од 0,5-1,5 m. Вода језера садржи натријум, сулфат, хлор, карбонат и калцијум, а салинитет јој достиже од 40% до 60%. На појачан салинитет воде утичу извори житког блата, које спада међу најлековитија блата у свету, које користи бања Русанда у балнеотерапији.

Ечанска језера се налазе у непосредној близини Зрењанина, код насеља Ечка. Изградњом језера, канала и њиховим опремањем, рибарско газдинство "Ечка" постало је један од највећих рибњака у Европи. Многобројна језера Ечке простиру се на алувијалној равни Тисе и Бегеја и захваћају површину од 2157 ha. Бело језеро је највеће са површином од 540 ha, а следе језера Коча (344 ha), Мика (340 ha), Јоца (535 ha), Брана и друга (Обрадовић, Ђ. Д. 1998).

Белоцркванска језера су комплекс од седам мањих вештачких језера у југоисточном Банату на периферији Беле Цркве, са обе стране пута према Ковину. Настала су оголићавањем издани у некадашњим депресијама у којима је експлоатисан шљунак, којег је наталожила река Нера, па су различите величине и дубине. Одликују се готово праволинијским оба-

лама под травнатом вегетацијом, веома бистром водом плавозеленкасте боје, па се језера често називају «бисери Баната». Температура језерске воде омогућава купање од средине јуна до средине септембра, а у туристичке сврхе, за сада, највише се користе Градско и Врачевгајско језеро (Обрадовић, Ђ. Д. 2001).

Банат је у прошлости био синоним непожељних превлажних мочварних површина, а данашње *баре* и *мочварне површине* које нису исушене малих су површина. Највећи број их је у напуштеним меандрима поред Тисе, Бегеја и Тамиша, а најзначајнији су Специјални резервати природе Стари Бегеј - Царска бара и Слано Копово.

Специјални резервати природе «*Стари Бегеј – Царска бара*» простире се источно од насеља Бело Блато на територији општине Зрењанин. Представља станицу птица мочварица јер је регистровано 260 врста птица, од којих су неке праве реткости европске фауне. Због свог изузетног значаја, као природна реткост, део комплекса Царске баре (Војтина млака) стављен је под апсолутну заштиту државе 1955. године. Од 1986. године заштићено је подручје од 1328 ha и стављено у ранг регионалног парка (Стари Бегеј), а у квиру те површине издвојено је подручје од 447 ha на које је заштита успостављена у категорији строгог природног резервата (Царска бара). Уредбом Владе Републике Србије из 1994. године овај мочварни комплекс је заштићен као Специјални резерват природе «Стари Бегеј – Царска бара», а од 1996. године је и на списку мочварних подручја од међународног значаја по Рамсарској Конвенцији (Обрадовић, Ђ. Д. 2000).

Специјални резервати природе «*Слано Копово*» налази се у северо-западном делу Баната, 5 km североисточно од Новог Бечеја. Представља једну од последњих очуваних бара на слатинама Војводине, а чине га слано језеро као палеомеандар Тисе и слатинасто земљиште око њега на заштићеној површини од 976,44 ha. Уредбом Владе Републике Србије из 2001. године овај мочварни комплекс је заштићен као Специјални резерват природе «Слано Копово», а од 2004. године је и на списку мочварних подручја од међународног значаја по Рамсарској Конвенцији (Група аутора, 2007).

Педолошки покривач (земљиште), као основа *биљног и животињског света* Баната, представљају ритске црнице поред река, Тисе и Дунава, као и дуж румунске границе од Кикинде до Вршца. Чернозем се развио на лесу, слатине су око Тисе, Тамиша, Бегеја и Златице, а смонице и параподзоласте гајњаче око Вршца и Беле Цркве. Највећи значај и распрострањеност има плодни чернозем, који се сврстава у најквалитетнија земљишта Европе.

Биљни свет Баната се дели на три фитоценолошке целине: на шумску (шуме Вршачких планина, Банатске пешчаре и шуме алувијалних равни), на ливадску (по алувијалним равнима и депресијама источног

Баната) и на пашњачку (степске траве и биљне културе). Поред Дунава, Тисе, Тамиша, Бегеја и других речних токова су поплавне шуме и ливаде, а на обалама бара тршчаци и друга мочварна вегетација. Од биљних култура у Банату преовлађују житарице, индустријско и крмно биље.

Животињски свет Баната био је раније богатији и разноврснији, али променом животних услова, мелиорацијама и ширењем ареала човека дивљач је проређена, а неке врсте су исчезле (рис, дабар и многе птице). Према различитим еколошким условима фауна Баната се може поделити на животињски свет водених и мочварних предела, на фауну лесних и пешчарских предела и на живи свет Вршачких планина. На стаништима аутохтоних остатака тршчара, шевара, поплавних шума и речних ливада, у водотоцима и рибњацима и на контактаној зони са агросистемама живе шкољке и разни представници инсеката, а од риба шаран, сом, кечига, смуђ, црвенперка и друге. Живи свет водоземаца и гмизаваца представљају разне врсте жаба, гуштера и змија. Од птица заступљене су птице мочварнице, дупљарице, певачице и птице грабљивице, док од сисара у Банату живе јежеви, кртице, водене волухарице, бизамски пацови, лисице, обични степски творови, зечеви, дивље мачке, дивље свиње, јелени и срне, муфлони и др.

Становништво и насеља

У старом и средњем веку живели су, или се краће време задржавали у Банату, многи народи: Скордици, Дачани, Сармати, Римљани, Хуни, Гепиди, Авари и други. Током шестог века насељавају се Словени, са њима и стари Срби, а од 896. године и Мађари. Од свих ових народа задржали су се само Срби и Мађари, док су други отишли, или ишчезли процесом асимилације. Миграције становништва, стална иселјавања и усељавања карактеришу банатски простор. Ови процеси су нарочито били интензивни почев од 15. века, доласком Турака, а настављени су после њиховог протеривања почетком 18. века и даље током 19. века. У 20. веку миграције су изазване економским разлозима и последицама Првог и Другог светског рата. После распада СФРЈ бројно српско становништво из бивших република од 1990-1996. године долази у Банат, а њихов број је 45.720 званично регистрованих (Кицошев, С., Бубало-Живковић, М. и Ивков, А. 2005).

Према попису из 2002. године српски Банат је имао 688.453 становника са просечном густином насељености од 74 становника на 1 km², а од тога војвођански Банат је имао 616.202 становника, са просечном густином насељености од 69 становника на 1 km² и београдски Банат 72.251 становника, са просечном густином насељености од 185 становника на 1 km². Становништво војвођанског Баната је етнички веома хетерогено са

преко 20 етничких група. Најбријнији су *Срби* 435 577 (70,7 %), затим *Мађари* 62 890 (10,2 %), *Румуни* 26 932 (4,4 %), *Словаци* 17 969 (2,9 %), *Роми* 14 506 (2,4 %) и *Југословени* 11 551 (1,9 %). Национално неопредељених и непознатих је било 22.339 (3,6 %), а осталих 24 438 (4,0 %). Више од половине Банатског становништва (54,74%) чине староседеоци, а мањи део су досељеници. Војвођански Банат је административно подељен на три округа: Северно-банатски, Средње-банатски и Јужно-банатски округ са укупно 16 општина. У Северно-банатском округу су, поред бачких општина Аде, Кањиже и Сенте, и три банатске општине Кикинда, Нови Кнежевац и Чока са 93.809 становника. У Средње-Банатском округу има пет општина (Зрењанин, Житиште, Нова Црња, Нови Бечеј и Сечањ) са 208.456 становника, а у Јужно-банатском округу осам општина (Панчево, Вршац, Ковин, Бела Црква, Ковачица, Пландиште, Алибунар и Опово) са 313.937 становника. Београдски део Баната административно припада београдској општини Палилула са 72.251 становником. На територији српског Баната постоји 181 *насеље* и Београд-део, као банатски део насеља Београд, од којих 20 градских. Од градова (по попису из 2002. год.) највећи број становника имају Зрењанин – 79.773 и Панчево 77.087, затим следе Кикинда (41.935), Вршац (36.623) и Борча (35.150), који представљају највеће и најзначајније центре банатске регије. Остали важнији градови су Нови Бечеј (14 452), Ковин (14 250), Бела Црква (10 675), Нови Кнежевац (7581) и Ковачица (6764). За Банат су карактеристична велика сеоска насеља са већим бројем житеља, као што су: Падинска Скела (9836), Банатско Ново Село (7345), Долово (6835), Ново Милошево (6763) и Меленци (6737). Процес депопулације је захватио Банат у целини, а посебно његова мања сеоска насеља из којих млади одлазе, а остају старачка домаћинства и велики број празних кућа.

Културно-историјско наслеђе

Најстарија *археолошка налазишта* у Банату потичу из неолита. Сачувани су трагови старчевачке и винчанске културе у јужном, а потиске културе у северном Банату. Познати локалитети из овог периода су «Град» код Старчева, Ватин код Вршца, Ковин, Гај, Ботош, «Батка» код Стајићева и «Градиште» код Иђоша. Археолошка налазишта из металног доба су бројнија и значајнија. Археолошки материјал из раног бронзаног доба откривен код Мокрина познат је под именом «мокринска култура». На локалитетима Ватин, Дупљаја, Жидовар и Дубовац, у околини Вршца, пронађени су предмети од бронзе. У околини Зрењанина локалитети из металног доба су Мужља, «Батка», Елемир, Арадац и Клек. На прагу нове ере у Банату су живели Трачани, Илири, Скити, Јазиги, Келти и Сармати

који су оставили многа гробља и трагове својих станишта. После велике сеобе народа ове просторе насељавају Авари, Гепиди, Хуни и Словени који су оставили многобројне археолошке трагове. Археолошке вредности Баната туристима се презентују у градским музејима у Панчеву, Вршцу, Зрењанину и Кикинди (Група аутора, 2002).

Иако Банат има богату средњовековну историју, сачувано је мало **културно-историјских споменика** из тог доба – остаци катедрале Арача, остаци вршачког града (Вршачка кула), манастири Месић и Војловица. Најстарији средњовековни споменик у Банату је *Арача*, остатак романско готске катедрале, 12 км североисточно од Новог Бечеја. То је била импозантна тробродна романичка базилика, подигнута 1228. године, са три полукружне олтарске апсиде. Изграђена је од опеке, пешчара, тесаног камена и мермера, а данас су сачувани значајни остаци. Међутим, до Араче није изграђен асфалтни пут, па је приступ овом културно-историјском споменику отежан. Од некадашњег старог *вршачког града*, који се налазио на врху брда (399 m) изнад Вршца, сачувана је само «Кула» која, данас, представља својеврсни симбол града. Реална је претпоставка да су утврђење подигли Срби крајем 14. или почетком 15. века, а по народном предању тврђаву је сазидао Ђурађ Бранковић који је овде имао поседе. Тврђава је била опасана каменим зидовима, унутар којих су се налазиле зграде за њену посаду, док је заповедник становао у кули висине 19,80 m, ширине 13,80 m, дебљине зидова 2,5 m, покривеној пирамидалним кровом. Реставраторским радовима из 1970. године «Кули» је враћен некадашњи изглед (без крова) и она је адаптирана као видиковац са којег се пружа диван поглед на Вршац, Банатску пешчару и већи део јужног Баната (Група аутора, 2002).

Манастир Месић са црквом Светог Јована Крститеља налази се 8 km источно од Вршца у живописној долини истоименаг потока и насеља, на јужним падинама Вршачких планина. По народном предању, манастир је 1225. године основао хиландарски монах Арсеније Богдановић кога је Свети Сава произвео за првог игумана манастира Месића. Један запис из 18. века казује да је манастир подигнут (или обновљен) у доба деспота Јована Бранковића, крајем 15. века. Архитектура једнобродне манастирске цркве носи обележја рашке и моравске традиције, а унутрашњост је живописана 1743. године од стране зографа Димитрија, Петра и Јована. Поред цркве, саграђен је од 1841 – 1843. године велики манастирски конак са класичним одликама. Манастир Месић је значајан духовни центар у којем се чува збирка портрета његових некадашњих игумана, библиотека епископа Јована Јовановића – Шакабенте и део манастирске архиве велике историјске вредности за банатску епархију (Група аутора, 2002).

Средњовековни *манастир Војловица*, посвећен Светим арханђелима Михајлу и Гаврилу, налази се у индустријском делу Панчева у близини

ушћа Тамиша у Дунав. По народном предању, манастир је основао деспот Стефан Лазаревић, син кнеза Лазара 1405. године, а најстарији писани помен Војловице потиче из 1542. године. Црква манастира је једнобродна грађевина, грађена у духу рашког градитељства у неколико фаза. Постоје делови фреско-сликарства из 15. века, из друге половине 17, као и фрагменти живописа с краја 18. века, а иконостас је дело панчевачког сликара Аксентија из 1798. године. Тада је на јужној страни подигнут и велики конак, а током прве половине 19. века, дозидана је и друга припрата са високим барокним звоником. Од 1964. године манастир је окружен великим индустријским комплексом «Петрохемија», тако да је битно измењена његова околина. Иако је у периоду од 1981-1988. године извршена обнова и реконструкција манастира, он посетиоцима делује сабласно због великих индустријских постројења око њега (Гура аутога, 2002).

Осим црква манастира Војловице и Месића, најстарији православни храмови у Банату су у Ечки (1711), у Новом Бечеју (1742), у Зрењанину и Јаши Томићу (1746), у Кусићу (1747) и Јарковцу (1750). Најстарије римокатоличке цркве су у Зрењанину (1763), Старчеву (1778) и Банатском Карловцу (1806).

Најстарије *палате* су из 18. века у Вршцу: Градска кућа или Магистрат (1723) у класицистичком стилу са еркером, Двор епархије банатске (1760) и Стара апотека (1784) у барокном стилу, као и зграда "Два пиштоља" из друге половине 18. века. Из 19. века су: Жупанијска зграда у стилу необарока (1820) у Зрењанину, зграде Магистрата у Панчеву (1833), Великокикиндског диштрикта (1839) и Градске куће (1893) у Кикинди. Од индустријских објеката најстарија је зграда панчевачке Пиваре из 1722. године.

Изван градова Баната, у појединим сеоским насељима или на имањима велепоседника, грађени су *дворци – каштели* који данас имају значајну културно - историјску вредност, а најпознатији су: каштели у Ечки, Српској Црњи, Конаку, Хајдучици и Великом Средишту, дворци у Новом Кнежевцу, Новом Милошеву, Старом Лецу, и Влајковцу, као и летњиковцац «Соколац» код Новог Бечеја. Туристички су најпосећенији каштел у Ечки из 1820. године, који је претворен у хотел и каштел у Српској Црњи из 1943. године, који је претворен у хотел.

У Банату су рођени великани нашег *сликарства* Паја Јовановић, Урош Предић, Константин Данил, Ђура Јакшић, Стеван Алакшић, Зоран Петровић и други, као и веома познати сликари – наивци из Ковачице, Падине и Уздина. Значајно сликарско дело Паје Јовановића «Сеоба Срба» налази се у Народном музеју у Панчеву, а друга његова позната дела су у Саборној цркви и у Народном музеју у Вршцу. Урош Предић је израдио 34 иконе у Преображенској цркви у Панчеву, а неколико његових познатих слика налазе се у музејима у Панчеву и Зрењанину. Свом родном Орловату

оставио је неколико вредних дела у Православној цркви. Познати сликар из 19. века Константин Данил из Зрењанина, био је учитељ сликарства песнику Ђури Јакшићу, творац иконостаса у панчевачкој Успенској цркви и црквама у Јарковцу, Добрици и Уздину. Оставио је вредна уметничка дела, портрете, који се чувају у његовој родној кући и у музејима у Зрењанину и Панчеву. Ђура Јакшић, сликар и песник из Српске Црње, оставио је вредна сликарска дела која се чувају у његовој родној кући и у Народном музеју у Кикинди, а израдио је и 14 слика у иконостасу Православне цркве у свом родном месту. Познати сликар и иконописац Стеван Алексић израдио је фреске на зидовима и сводовима Преображенске цркве у Панчеву, као и царске двери, зидну орнаментику и икону «Распеће Христово» у Православној Ваведњској цркви у Зрењанину. Великом уметничком вредношћу одликују се бројни иконостаси, иконе, фреске, мозаици и других мање познатих уметника, који су током 18. и 19. века живели и стварали на простору Баната.

Значајна *уметничко-архитектонска остварења* својом величином, техничким решењима, спољним и унутрашњим изгледом привлаче пажњу посетилаца, а у таква убрајамо следеће објекте: панчевачки и ковински мост на Дунаву, мостове на Тиси код Титела, Жабља, Сенте и Новог Кнежевца, брану на Тиси код Новог Бечеја, мостове на Бегеју у Зрењанину, од којих је највреднији «Мали мост» из 1904. године, затим градски трг и хотел «Нарвик» у Кикинди, савремени вински подрум «Вршачки виногради» капацитета 2000 вагона, нова градска четврт «Хемоград» у Вршцу и др.

У Банату постоје три професионална *позоришта* (у Вршцу, Зрењанину и Кикинди), као и већи број аматерских, посебно у местима где живи румунска, мађарска и словачка национална мањина. Народно позориште «Стерија» у Вршцу, које је основано 1920. године, је најстарије професионално позориште у Банату. Добило је име по једном од најзначајнијих српских комедиографа, вршчанину, Јовану Стерији Поповићу, творцу познатих позоришних ликова Кир Јања, Фема, Алекса и др. Народно позориште «Тоша Јовановић» у Зрењанину, као професионално позориште почиње да ради од 1946. године у згради подигнутој 1839. године, са прелепом барокном салом, једном од најлепших у нашој земљи. Народно позориште у Кикинди је најмлађе професионално позориште у Банату, основано 1950. године. У већим местима Баната честе су театарске приредбе и смотре аматерских и професионалних позоришта, а најпознатији су «Стеријини дани» у Вршцу.

Етнографске вредности Баната представљају музички фолклор, народна ношња, народни обичаји и гастрономија народа и националних мањина који живе на овом простору, као и непокретни етнографски споменици као што су сувача, ветрењаче, воденице и салаши (Grupa autora, 2002).

Музички фолклор народа и националних мањина Баната је веома богат, што се може чути на многим фестивалима и смотрама, као што су: «Фестивал фолклорних традиција Војводине» и «Смотра аматерских уметничких група» које се одржавају у Вршцу, затим на «Музичким свечаностима», «Зрењанинском лету», «Фестивалу фолклора и песме румунске националности» и др. У Банату су познати тамбурашки оркестри («банде»), од Мокрина до Ковина, који свирају староградске и банатске песме, кола и бећарце, а представљају праву туристичку атракцију.

Банатске народне ношње данас можемо видети само на фестивалима народног фолклора, у Народним музејима у Зрењанину, Панчеву, Кикинди и Вршцу, као и у Етнографском музеју у Дебелачи.

Богата, разноврсна и специфична *гастрономија Баната* је значајан фактор његове туристичке понуде. Њена привлачност је у разноврсности јела српске, мађарске, румунске и словачке банатске кухиње, која се спремају од разног поврћа, меса, рибе и дивљачи, са употребом великих количина паприке и зачина. Уз добра јела користе се квалитетна вина из околине Вршца, Беле Цркве, Новог Бечеја и Чоке.

Од *непокретних етнографских споменика* у Банату је сачувана једна сувача – млин на коњски погон из 1899.године. Кикиндска сувача има и континентални значај, јер у Европи постоји само још једна, сарвашка сувача у југоисточној Мађарској. Сачуване су и ветрењаче код Меленаца, Кумана, Елемира и Новог Бечеја, али су веома запуштене и скоро у рушевинама. У југоисточном Банату на реци Нери сачуване су две воденице «кашикаре» у Кусићу и једна у Врачев Гају. У околини Ковина постоји једна «кашикара» (код Гаја) и две воденице «прекаје» (код Ковина и Мраморка). Салаше су објекти за становање и за привредне делатности, којих је највише било у северном делу Баната, али до данас су многи опустели, напуштени и разрушени, тако да их је сада веома мало.

Најстарији *музеј* у Банату је *Народни музеј у Вршцу*, основан 1882. године. Има шест одељења и то: археолошко, историјско, уметничко, етнолошко, природњачко и нумизматичко. У саставу музеја је и зграда «Апотека на степеницама» у којој је стална поставка «Сећање на Пају Јовановића» и легат сликара Зорана Поповића са 50 његових слика које је поклонио Вршцу. *Народни музеј у Зрењанину* (1906) има пет одељења: археолошко, природњачко, етнолошко, историјско и одељење историје уметности. Поседује значајну збирку уметничких слика од 17. до 20. века, познатих сликара Константина Данила, Ђуре Јакшића, Стевана Алексића, Паје Јовановића и Уроша Предића. Веома је значајна и збирка старог оружја, једна од богатих у Србији. *Народни музеј у Панчеву* (1923) има археолошко, етнолошко, историјско и уметничко одељење. Смештен је у импресивној згради Магистрата и чува изузетно вредне експонате, као што је слика «Сеоба Срба» Паје

Јовановића и више значајних слика Константина Данила, Уроша Предића, Зорана Петровића и др. *Народни музеј у Кикинди* (1946) има археолошко, етнолошко, историјско и одељење историје уметности. Смештен је у веле-лепној згради Великокикиндског диштрикта, а стална изложбена поставка приказује природу и живот човека у северном Банату. Сва четири музеја су комплексног типа и завичајног карактера.

Осим Народних музеја, у Банату има и мањих *спомен-музеја*, уређених у родним кућама познатих писаца и песника (Јована Стерије Поповића у Вршцу, Мирослава Мике Антића у Мокрину и Васка Попе у Гребенцу), песника и сликара Ђуре Јакшића у Српској Црњи, сликара Константина Данила у Зрењанину и научника Михајла Пупина у Идвору.

Од *ликовних галерија* у Банату најпознатија је галерија наивних сликара у Ковачици, основана 1955. године, са преко 400 слика Мартина Јонаша, Зузане Халупове и других познатих сликара наиваца. Познате су и галерије наиве у Падини и Уздину, које већ више од пола века привлаче бројне љубитеље уметности из целог света. Ковачица се сматра метрополном светске наиве. Од осталих галерија, значајније су: Савремена галерија у Ечки, галерија «Јован Поповић» у Опову и галерија «Тера» у Кикинди.

Материјална основа за развој туризма и туристички промет

Смештајни и угоститељски објекти својим квалитетом, структуром и квантитетом утичу на кретање туриста и дужину њиховог боравака у туристичким местима и на одређеним туристичким локалитетима. Смештајних и угоститељских објеката у Банату највише има у већим градовима и значајнијим туристичким локалитетима. Најзначајнији смештајни објекти су хотели «Вила Брег» и «Србија» у Вршцу, «Тамиш» у Панчеву, «Војводина» у Зрењанину, «Нарвик» у Кикинди, «Гиски цвет» у Новом Бечеју, «Каштел» у Ечки и др.

Туристичке агенције и туристичке организације имају велику улогу у интензивирању туристичких кретања у Банату и промовисању његових туристичких мотива. Веома је битно да туристичке агенције и туристичке организације имају стручне кадрове од којих и зависи туристичка валоризација природних и антропогених мотива Баната, као и формирање боље туристичке понуде током целе године.

Туристички промет се може сагледати на основу броја туриста, оствареном броју њихових ноћења и њиховом просечном боравку (таб. 1).

Могуће је издвојити три периода у развоју туризма у Банату: први од 1980. до 1986. године, са рапидним повећањем (преко 50%) броја домаћих туриста и duplo већим бројем њихових ноћења, с тим што се просечан боравак продужио за читав дан; други од 1986.-2000. године, када са непо-

вољном економско-политичком ситуацијом долази до драстичног смањења броја туриста и броја ноћења туриста, како домаћих тако и страних; и трећи од 2000.-2005. који показује поновни пораст укупног броја туриста и укупног броја ноћења туриста. Највећи туристички промет у Банату остварен је 1986. године када је било највише туриста (162.460) и највише њихових ноћења (474.559).

Табела 1. - Туристички промет у Банату

Год.	Број туриста			Ноћења туриста			Просечан боравак	
	Свега	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни	Дом.	Стр.
1980.	107.417	95.497	11.920	210.387	176.829	33.558	1,8	2,8
1986.	162.460	152.294	10.166	474.559	446.778	27.781	2,9	2,7
1990.	125.342	109.480	15.862	338.382	293.488	44.894	2,7	2,8
1995.	69.787	63.872	5.915	176.558	161.954	14.604	2,4	2,2
2000.	58.566	52.939	5.627	178.575	164.025	14.550	3,1	2,6
2005.	61.695	49.039	12.656	182.076	150.186	31.838	3,1	2,6

Извор: Општине у Србији, РЗС, 1980-2005.Београд.

Могући облици туризма на простору Баната

Транзитни туризам представља најстарији облик туристичких кретања на простору Баната. Транзитна кретања су најчешће везана за друмски саобраћај, са угоститељско-туристичким објектима и садржајима који могу у највећој мери да задовоље потребе транзитних туриста и да им омогуће краћи, или дужи боравак и разгледање градских знаменитости.

Градски туризам је масован и веома раширен вид туристичког промета. Старо језгро *Зрењанина* је значајна урбанистичка целина са грађевинама из 18. и 19. века: Успенска црква (1744) у стилу барока; Жупанијска зграда (1820) у стилу необарока; зграде Народног позоришта (прва половина 19. века) и музеја (1893) у стилу неоренесансе; Католичка црква (1868) у стилу неоромантизма; хотел "Војводина" (1886) у духу ренесансе и друге, историјски и уметнички значајне богомоље, куће и палате. *Панчево* је сачувало знаменита здања изузетних вредности: манастир Војловицу (15. век); Успенску цркву (1810) у барокном стилу са иконама Константина Данила; Преображенску цркву (1878) у поствизантијском стилу са иконостасом Уроша Предића; Римокатоличку цркву миноритског манастира (1853) у неоготском стилу; зграду Магистрата (1833) у неокласицистичком стилу; амбијенталну целину Вајфертове пиваре (1722) као најстарији индустријски објекат у Војводини и још преко 50 објеката који су под заштитом државе. *Кикинда* је до данас очувала одлике типичног панонског града са старом

архитектуром и културно-историјским споменицима од изузетног значаја који су законом заштићени: Православна црква (1771) са иконостасом Теодора Илића-Чешљара; зграда Великокикиндског диштрикта, тзв. "Курија" (1839); Сувача-млин на коњски погон (1899); богомоља "Водица" и манастир Св. Тројице, као и више старих здања са почетка овог века на урбанистички успешно уређеном главном градском тргу и у главној улици. Током 18. и 19. века подигнут је у *Вршцу*, испод Вршачке куле (14. век), већи број грађевина које представљају значајна архитектонска дела сачувана до данас: Двор Епархије банатске (1760) у барокном стилу; Успенска (1861), Саборна црква (1785) и Римокатоличка катедрала (1861); Градска кућа или Магистрат (1723) у класицистичком стилу са еркером; Стара апотека (1784); зграда "Два пиштоља"; Стеријина кућа и др. (Обрадовић, Ђ. Д. 2002).

Излетнички туризам је стекао афирмацију код становништва већих градских насеља у Банату (Зрењанин, Панчево, Кикинда, Вршац, Борча, Нови Бечеј, Ковин и Бела Црква), као и ближих туристичких дисперзива као што су Београд, Нови Сад, Бечеј, Сента, Суботица, Пожаревац и Смедерево. Најпознатије дестинације за излетничко-рекреативни туризам су: Вршачке планине, Банатска пешчара, Белоцркванска језера, Стари Бегеј – Царска бара, излетнички локалитети на Дунаву, Тиси, Тамишу, Карашу, Нери и на каналима хидросистема Дунав-Тиса-Дунав.

Манифестациони туризам утиче на повећање туристичког промета и већи степен искоришћености смештајних капацитета. Од многобројних туристичко-привредних манифестација у Банату најпознатије су: Сабор пчелара на Девојачком бунару, Вршачки грожђе-бал, Карневал цвећа у Белој Цркви, Дани лудаје у Кикинди, Дани пива у Зрењанину, Липарске вечери у Српској Црњи, Сланинијада у Качареву, Борба гускова и Туцанијада у Мокрину и др.

Ловни и риболовни туризам у Банату највише су развијени у ловишту Рибарског газдинства «Ечка», у Потисју, у северном Банату и Банатској пешчари, а нешто мање у Подунављу и Вршачким планинама. Дугогодишњи долазак ловаца и риболоваца из иностранства и њихов боравак у туристичким објектима значајан је са становишта иностраног туристичког промета, али још увек није адекватно организован и интегрисан у целивиту туристичку понуду Баната.

Бањски или здравствени туризам има најдужу традицију (143 године) у јединој активној банатској бањи и располаже функционално високо вредном развојном основом, која Бањи Русанди обезбеђује висок степен тржишне конкурентности (квалитетан пелоид, термоминерална вода, стручни кадар и савремена опрема, амбијенталне природне вредности). Превентивна заштита и унапређење здравља људи постаје примарни задатак високоразвијених држава, при чему се посебно популаришу при-

родни лековити фактори. Здравствени туризам представља континуитет садашње делатности Бање и ослања се на постојећу кадровску и материјалну базу (Обрадовић, Ћ. Д. 1997).

Основу развоја *еколошког или екотуризма* у Банату, чине парк природе Поњавица, предео изузетних одлика Вршачке планине и четири специјална резервата природе: Банатска пешчара, Стари Бегеј – Царска бара, Слано Копово и Пашњаци велике дропље (Gruа аутога, 2008).

Поњавица се налази у јужном делу Баната код Панчева, у алувијалној равни Дунава, између Омољице и Банатског Брестовца. Као парк природе заштићен је, 1995. године, средњи део тока реке Поњавице у дужини од 7,2 km и на површини од 133,64 ha. Заштићени водени ток Поњавице је задржао све природне карактеристике једног равничарског тока и његове аутентичне природне особине, чисту и бистру воду. У приобаљу доминира шумска вегетација, а у воденом биотопу барска и водена вегетација из преглацијалног периода која има реликтни карактер. У Поњавици је утврђено присуство 20 врста рибе и 40 врста птица гнездарица, од којих су 9 врста са листе природних реткости.

Вршачке планине имају дугу традицију локалних и регионалних туристичких кретања према бројним локалитетима на њој, пре свега као излетничка кретања, планинарење, или боравак у кућама за одмор и рекреацију. Значајно је напоменути да локална и туристичка посета није имала негативне последице на стање природног комплекса, па је заштита усмерена према неконтролисаном грађњи викендица и кућа за становање. Од 1982. године Вршачке планине су заштићене као регионални природни парк, а 2005. године као предео изузетних одлика на површини од 4408 ha. У међувремену, 1989. године Вршачке планине су проглашене, према ИВА пројекту, међународно значајним стаништем птица у Европи, јер се на њима гнезди око 90 врста птица, међу којима и оне којих нема у другим крајевима Војводине, као и оне које су сврстане у природне реткости Србије (Група аутора, 2007).

Банатска пешчара је заштићена давне 1965. године као «Европска Сахара» и природно добро од изузетног значаја I категорије у Србији. Природни услови Банатске пешчаре омогућавају гајење ароматичног и лековитог биља, као и развој шумарства, пчеларства и ловства. После Другог светског рата, на свим периферним деловима пешчаре, изграђене су бројне викендице као почетак интензивнијег развоја туризма. За потребе излетничког, рекреативног, ловног и друге видове туризма развили су се мали туристички локалитети опремљени неопходном угоститељско-туристичком инфраструктуром, као што су: Девојачки бунар (5 km од Владимировца), Чардак код Делиблата, Кремењак код Гребенца и Срнећи гај код Дубовца (Обрадовић, Ћ. Д. 2001).

Стари Бегеј – Царска бара је заштићена 1955. године, а ревизија је урађена 1994. године. Увршћена је на IUCN листу водених станишта од међународног значаја, као и на IBA листу највреднијих станишта птица Европе. Проглашена је за рамсарско подручје 1996. године (Обрадовић, Ђ. Д. 2000).

Слано копово, североисточно од Новог Бечеја, је репрезентативан пример панонских слатинастих земљишта и палеомеандара у изумирању, а који су од изузетног значаја за очување биолошке разноврсности живог света на просторима Војводине. Заштићено је 2001. године као станиште птица и природно добро од изузетног значаја I категорије

Пашњаци велике дропље се налазе северозападно од Кикинде, у атарима села Мокрин, Црна Бара, Јазово и Сајан, а заштићени су 1997. године, као природно добро од изузетног значаја I категорије. Основна вредност је велика дропља (*Otis tarda*), највећа (80 – 120 cm) и најтежа (8 – 21 kg) птица – летачица и тркачица Европе. Уз одговарајућу бригу и спровођење мера заштите, Пашњаци велике дропље представљају оазу опстанка за тридесетак примерака ове ретке птице (Ggura autoga, 2008).

Осим наведених облика туристичких кретања, на простору Баната постоје повољни услови за развој *културног туризма* с обзиром на бројност археолошких локалитета, културно-историјских споменика и заштићених добара, као и *наутичког, конгресног, спортско-рекреативног, сеоског, верског и циклотуризма*.

Закључак

Српски Банат има бројне и разноврсне природне и антропогене вредности значајне за развој туризма. Од природних вредности за туризам су од посебне важности: Вршачке планине и Банатска пешчара, Дунав, Тиса, Бегеј и хидросистем Дунав-Тиса-Дунав, језеро Русанда, Ечанска и Белоцркванска језера, а нарочито заштићена природна добра у виду парка природе «Поњавица», предела изузетних одлика «Вршачке планине» и четири специјална резервата природе «Банатска пешчара», «Стари Бегеј – Царска бара», «Слано Копово» и «Пашњаци велике дропље». Од антропогенних вредности значајних за туризам најважнији су добро очувани стари архитектонски амбијенти и појединачни споменички објекти и палате у већим градовима Баната (Зрењанину, Панчеву, Кикинди, Вршцу, Новом Бечеју и Белој Цркви), средњовековни манастири Месић и Војловица, дворци-каштели у Ечки, Српској Црњи и Новом Милошеву, као и више значајних цркава и других споменика, који имају велику културно-историјску вредност. Посебну вредност за развој туризма има богато културно-историјско наслеђе Баната које се манифестује кроз мултикултурал-

ност, богатство обичаја, фолклора, музике и гастрономије. Уз модернизацију инфраструктуре и изградњу савремених смештајних и угоститељских капацитета, српски Банат има добре услове да постане значајна туристичка дестинација, не само за домаће, него и за иностране туристе.

Литература

- Group of authors, (1997): *Banat – Geographic Monographs of European Regions*. University of Novi Sad, West University of Timisoara, Jozsef Attila University of Szeged
- Група аутора, (2002): *Kulturna dobra u turističkoj ponudi Vojvodine*. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Група аутора, (2007): *Заштићена природна добра Србије*. Министарство заштите животне средине и Завод за заштиту природе Србије. Београд.
- Група аутора, (2008): *Zaštićena prirodna dobra i ekoturizam Vojvodine*. Друго, допуњено издање. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Давидовић, Р., Миљковић, Љ. и Ристановић, Б. (2003): *Рељеф Баната*. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Лазић, Ј. и Павић, Д. (2003): *Клима Баната*. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Гавриловић, Љ. и Дукић, Д. (2002): *Реке Србије*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.
- Богдановић, Ж. и Марковић, С. (2005): *Воде Баната*. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Кицошев, С., Бубало-Живковић, М. и Ивков, А. (2005): *Становништво Баната*. Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Обрадовић, Ђ. Д. (1997): *Туристички производ Бање Русанде*. «Туризам», бр.1. стр. 112-116. Институт за географију ПМФ. Нови Сад.
- Обрадовић, Ђ. Д. (1998): *Утицај туризма на Ечанска језера – рибњаке*. Утицај туризма на трансформацију физичко-географских елемената простора. «Туризам», бр.2, стр. 69-71. Институт за географију ПМФ. Нови Сад.
- Обрадовић, Ђ. Д. (2000): *Еколошки аспект туризма у заштићеној природи «Стари Бегеј – Царска бара»*. Зборник радова «Еколошка истина». књ.1. стр. 712-716. Завод за заштиту здравља «Тимок»-Зајечар. Сокобања.

- Обрадовић, Ђ. Д. (2001): *Природне туристичке вредности Банатског Подунавља и њихова заштита*. Зборник радова «Еколошка истина», стр. 296-299, Завод за заштиту здравља «Тимок»-Зајечар, Доњи Милановац.
- Обрадовић, Ђ. Д. (2002): *Савремене тенденције у развоју градског туризма у Банату*. Савремене тенденције у туризму 2002. «Туризам», бр. 6. стр. 76-77. Департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад.
- Општине у Србији*. Републички завод за статистику. 1980-2005. Београд.
- Попис становништва 2002*. Републички завод за статистику. Београд.

Љиљана Грчић¹

ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ У МАЧВИ, ШАБАЧКОЈ ПОСАВИНИ И ПОЦЕРИНИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Извод: Објекти туристичких екскурзија могу бити споменици, спомен места и објекти повезане са историјским догађајима, делатношћу историјских личности, подвизима хероја; места археолошких ископавања, изложбе историјских и завичајних музеја. Многи догађаји током дуге историје српског народа који су се збили на територији Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине, овековечени су спомен-обележјима, који имају не само културно-историјски, већ и национални значај. Па ипак, упркос интересовању не постоји туристичка промоција ових објеката нити пратећа сувенирска понуда. Разноликост и богатство споменика овог историјски значајног подручја, може се туристички валоризовати, посебно у екскурзионом и транзитном туризму.

Кључне речи: историјски споменици, туризам, Мачва, Поцерина, Посавина, Шабац

Abstract: Destinations of tourist excursion may be represented by monuments, memorial places, buildings related to the historical events, activities of important historical persons and heroic actions as well as by archeological locations, exhibitions of historical and related museums. Numerous events from the long history of Serbian nation that occurred on the territory of Macva, Sabacka Posavina and Pocerina, are marked as memorial places of cultural-historical and national importance. Despite existing interest in these places, there is no adequate tourist promotion and souvenir offer. Diversity of monuments in this historically important area could be valued in tourism, especially through excursions and transit activities.

Key words: historical monuments, tourism, Macva, Pocerina, Posavina, Sabac

Увод

Споменик је неодвојив од историје чији је сведок и од средине где је ситуиран (Међународна повеља, 1964). Већина аутора у историјске споменике убраја оне који означавају војне догађаје, народно – ослободилачке борбе и устанке, личности и догађаје који су допринели државно – политичкој изградњи земље. Ови споменици имају меморијалну, понеки идеолошку, а готово сви и едукативно-туристичку функцију. Последњих деценија XX века улога културе сећања је у порасту. Према Нори, француском историчару, *места сећања* треба посматрати у свеобухватнијем културолошком светлу, што подразумева да се појмовни контекст односи подједнако на *места* као маркере битака, склапање мировних уговора, крунисања, итд., али исто

¹ Мр Љиљана Грчић, дипл. географ, Београд

тако и на *личности* које на свој начин представљају израз колективне свести и националне самобитности (Марјановић, 2009). Циљ овога рада је да анализира део споменичког наслеђа Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине, које је значајно у историјском памћењу нашег народа, културном пејзажу и туристичкој понуди. Због обима рада шири делови текста су изостављени, али се надамо да ће овако сажет преглед бити од користи приликом планирања ђачких и других туристичких екскурзија.

Историјски споменици као објекти културно-историјског туризма

Основна туристичка функција споменичког наслеђа је сазнајни туризам, док естетски и забавни мотиви и рекреативни мотиви имају помоћно значење. Мелани Смит међу шест субкатегија, обједињених у културно-историјски туризам, на првом месту наводи историјски туризам, базиран на интерпретацији и представљању прошлости, у коме главни мотивациони фактор представљају уникалне историјске знаменитости (Smith, 2003). Њихова атрактивност везује се за историјску вредност и важност као и однос према значајним личностима, који су учествовали у развоју историје. „Ни у једном крају наше отаџбине – каже М. Ђ. Милићевић - није песма прославила српско оружје толико, колико на земљишту шабачког краја; мало се још где могло пролити толико крви за одбрану не само овог парчета земље, које се данас зове Србија, него за опстанак српског племена и имена, колико је проливено у шабачком округу; мало који округ представља толико јунаштва мишице и ума, колико находимо у овоме...“ (Милићевић, 1876). Шабачки округ је дао српској историји: Попа Луку, Милоша Поцера, Стојана Чупића, Проту Николу Смиљанића, Јована Белова, Срдана Илију и толике друге. Научни ауторитети су „оправдано истицали њихово јунаштво, како треба за слободу умрети и како треба Србију волети. Осим јунака, шабачки округ дужан је и срећан да захвално помиње неколико имена, која, и ако нису задужили свој народ сабљом на бојном пољу, учинили су оно што је слава међу народима, што је украс међу појединцима“ (Милићевић, 1876).

Екскурзије на тему српских устанака и ослободилачких ратова откривају места историјских победа у бојевима на Мишару, на Салашу, на Дубљу, на Церу, као и војно умеће истакнутих војсковођа и команданата: Карађорђа, Поп Луке Лазаревића, Милоша Обреновића, Степе Степановића, Живојина Мишића. У екскурзијама треба показати најбоље црте и борбене традиције српских војника: храброст, истрајност, пожртвовање, хуманост. У тим екскурзијама треба осветлити: праведни карактер ратова које су Срби водили, масовни хероизам на фронту и у позадини, жртве које је однео рат. У екскурзионе маршруте укључују се најразноврснији

објекти: споменици, обелисци, меморијални комплекси, некрополе, гробови, заједничке гробнице (костурнице), посебно заштићени објекти; саобраћајни (железница, аутомобил, сеоски пут, мост), хидротехнички, војно-инжењерски објекти, повезани са ратним догађајима; делови предела – места бивших битака; борбене реликвије (заставе, оружје, ордени) и личне ствари учесника битака (фотографије, дневници и др.), који се најчешће излажу у музејима. Места битака после много година чине се сасвим другачија, зато вођа екскурзије треба да реконструише спомен место онаквим какво је оно било у време рата, уз помоћ очигледних средстава (фотографије, карте, схеме). Показивање споменика и монумента, скулпторних ансамбала, пожељно је почети са претходним разгледањем. После тога водич открива идејни садржај споменика (са напоменом у част којих догађаја је он подигнут), при том се примењују само елементи уметничке анализе. Извођење историјских екскурзија захтева од водича дубоко познавање историје, знаменитих историјских догађаја, меморијалних места битака, умеће да исцрпно анализира историјске објекте, да зна да се налази на картама, схемама, амблемима, да познаје војну терминологију. Говорећи о току војних догађаја, водич мора тежити да их предаје у динамици. Томе погодује методички начина кретања (Хуусконен, Глушанок, 2007). Карте и схеме омогућују да се представи распоред војске, ток битке, да се објасни замисао команданта, план противника. Садржај екскурзије обогаћује и појачава њен емоционални ефекат примена техничких средстава: преслушавање снимљеног гласа, снимци песама из ратног доба, стихови, исечци из музичких дела, документарни филмови.

Као туристички ресурс, историјска места се деле на две групе: Без трајних материјалних остатака и одбрамбене линије, утврђења и тврђаве. Међу ове друге спадају тврђава у Шапцу, остаци тврђава у Дебрцу и на Церу (Коњуша, Видин Град и Тројан). Према М. Николићу и Црнобарски шанац, има прилику да "оживи". Недалеко од њега постоји мотел "Мачванска кућа" где се одржавају познате "Хајдучке вечери" посвећене хајдук Станку. Организатори би могли да обогате програм тих такмичења, тако што би откупили шанац и појас око њега широк 100 m и вратили му амбијенталну аутентичност (Николић, 1997).

Меморијални споменици и костурнице

Мартиролошка места су генетски повезана са бојиштима. Основне форме су војна гробља, меморијални споменици, костурнице, концентрациони логори. Меморијали и костурнице се граде на местима догађаја, постављањем гранитних или мермерних споменика у чијим приземним просторима се чувају остаци погинулих. Спољашњи облик симболизује

победу, смисао њиховог самопожртвовања (фигура устремљеног борца, бронзани или гранитни лаворови венци, спомен крст и други слични украси) (Апостолов, 2003).

Споменик и спомен костурница у Чокешини која се налази у манастирској порти, чува сакупљене кости 303 хајдука из дружине браће Недић, који су изгинули у сукобу са Турцима на брду Џајевцу, крај Липовог потока (Јевтић М., 1983). Споменик је израдио Италијан, Никола Туе. Споменик је висок преко 4 m, урађен од гранита из чокешинског мајдана поред реке Нечаје, односно "од камена тамошњих мајдана, камено-затворено плаве боје, испрсан жутим и белим жицама неједнаке дебљине и дужине" (Чупић, 1900). На масивном, квадратном споменику у облику стеле са двоводним кровом, у полукружним плитким нишама, на четири стране, уклесани су натписи и стихови, које су саставили песник Владимир Јовановић и свештеник Н. П. Станојевић. Горњи део споменика, обликован као камени кров са настрешницом, украшава камени крст. Са западне стране урезани су датуми када се одиграо бој на Чокешини и када је споменик откривен: "Априла 16. 1804. године. За владања Краља Србије Александра I. октомбра 7. 1890. године". Споменик је постављен на четвртасто високо постоље, на коме су на све четири стране у плитком рељефу, приказани: калпаци, укрштени мачеви и пушке. Са стране постоља на тростепеном постаменту, на сваком углу стоје по једна камена граната у облику кугле (Чупић, 1900).

Споменик Карађорђу и мишарским јунацима подигнут је 8. 9.1906. године, у оквиру прославе 100-годишњице Првог српског устанка. Споменик је висок око 6,5 m, има облик стуба постављеног на квадратно постоље, које лежи на четворостепеном широком постаменту, димензија 3,62 x 3,62 m. На врху споменика је двоглави орао са раширеним крилима који симболизује победу српске војске, израђен од бронзе, окренут Босни и једном делу Срема. На споменику је исписана посвета: "*Карађорђу и мишарским јунацима 1806 – 1906*"; "*Дриносавско коло јахача*"; "*Кнез Михаило*"; "*У име захвалног потомства*"; "*О стогодишњици мишарске битке*". Споменик од сивог клесаног гранита из подрињског каменолома у Радаљу, израђен је у каменорезачкој радњи Љубе Матића у Шапцу. Око споменика постављена је ограда од кованог гвожђа. Народни музеј из Шапца је 1981. године уредио сталну Меморијалну поставку "Мишарска битка" (садашњи Музеј "Мишарска битка") у сеоском Дому културе. На предњој фасади Музеја је 1986. године урађен мозаик "Мишарска битка", рад академског сликара, Драгише Марсенића из Шапца. У првом одељењу изложене су фотографије и документа који сведоче о стању у Србији до избијања устанка 1804. године; у другом су изложени предмети, оружје и

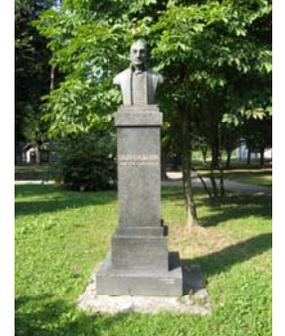
	
<p>Сл. 1. Споменик на Чокешини</p>	<p>Сл. 2. - Споменик на Мишару</p>
	
<p>Сл. 3. – Споменик Милошу Поцерцу у Варни</p>	<p>Сл. 4. - Споменик Стојану Чупићу у Салашу Нођајском</p>
	
<p>Сл.5.- Споменик Зеки Буљубаши у Равњу</p>	<p>Сл.6.– Споменик кнез Иве у Шапцу</p>

Фото: Љ. Грчић

одећа из 1806. године, а у трећем се налазе портрети војвода који су учествовали у боју на Мишару, макета мишарског шанца и застава из I српског устанка. Централно место заузима "Вожд на мишарском беду", дело знаменитог сликара Милића од Мачве. Мишар је проглашен као знаменито место 1997. године (Стаменић и др., 2006). Познати вајар и сликар, некадашњи ученик Шабачке гимназије, Остоја Балкански, понудио је 2006. г. да без финансијске надокнаде, испред овог споменика постави скулптуру у облику металног иконостаса са 69 медаљона у бронзи најпознатијих Срба од 1804. до 1839. године, који би били урађени са оба лица. Бронзани иконостас, висине 5 m, дужине 4,5 m, ширине 50 cm, био би постављен на платоу поред пута, под правим углом у односу на Споменик, тако да га не би заклонио. Овај вредан уметнички пројекат, као и некадашња идеја познатог сликара Милића од Мачве, да Шапцу дарује своје слике, је одбијен (Глас Подриња, 2006).

Споменик Боју на Равњу (1813) у коме су оставили своје животе знаменити српски јунаци Зека Буљубаша и његови "голаћи", дело каменоресца Милана Најмана, подигнут је 1926. године у центру села Равња. На споменику пише: *За јуначка ваша дела, Васиона знаде цела! Кости су вам расејане, Ал с' победом увеличане! Спомен борбе за слободу, Нек имена ваша буду! Спомен подижу захвални Равњанци, године 1926.*

Споменик Боју на Дубљу (1815) подигнут је у центру села Дубља, у оквиру споменика учесницима ранијих ратова, који има статус споменика културе. На споменику је текст: "Боју на Дубљу 26. VII 1815".

Споменик царским јунацима и спомен костурница у Церкешу, подигнут је у знак сећања на херојство и жртве српске војске у Церској бици, 1914. године. Откривен је на Видовдан (28. јуна) 1928. године. Спомен костурница с капелом је подигнута по пројекту инжењера Сергија Багенског, руског емигранта који је био шеф Хидротехничког одељења у Шапцу. Споменик има облик природне стене-пирамиде, димензија 8,60 x 7,60 m, висине 10 m на чијој предњој страни је штит са оцилима и крстом и краљевском круном изнад и датум Церске битке 18. август 1914, испод којих стоји натпис *"Ваша дела су бесмртна"*. На врху споменика је орао који у кљуну држи ловоров венац, као симбол победе, изливен 1927. године у пуној бронзи у Немачкој (одакле је идуће године пренет у Шабац), тежак 950 kg. Висина спомен-костурнице је 18 m. На спомен-зиду постављено је 5 спомен плоча које уклесаним текстовима и ликовима подсећају на догађаје који су се овде збили 1914. године. Плоче су посвећене војводама Степи Степановићу, Радомиру Путнику, откривању споменика 1928. године, 28. прашком пуку и војницима и официрима српске војске страдалим током битке на Церу. Приликом полагања камена темељца у јесен 1927. године, у споменик су уграђене повеље Краљевине Срба, Хрвата и

Словенаца и Чехословачке Републике. У темељима костурнице су покопани посмртни остаци више од 10.000 погинулих српских ратника и жртава пренетих из масовних гробница у Поцерини (Ристић, 2005). Код школе у Текеришу ископане су кости 64 српска војника – рањеника које су зверски поклали аустро-угари. У овој костурници поред српских бораца, похрањени су и остаци чешких војника, припадника 28. прашког пука, који су одбили да пуцају у своју словенску браћу, и попадали од куршума аустро-угарске војске. Најмасовнија је била гробница у селу Добрићу у коју је било сахрањено 300 Чеха. Код споменика је, заједно са лобањом српског војника 2. прекобројног пука, пренета и пресађена младица названа "Војникова бресква", изникла из коштице која се нашла у његовим устима у току борбе. Споменик у славу Церске битке је на Видовдан 1928. године, открио краљ Александар I Карађорђевић. Народни музеј из Шапца 1979. године је у некадашњој капели, отворио сталну Меморијалну поставку "Церске битка", коју је 1989. године заменила изложбена поставка Војног музеја из Београда. Испред споменика су 1994. године постављене спомен бисте (попрсја 90 cm) четири истакнуте српске војводе: Степе Степановића (1856-1929), Радомира Путника (1813-1917), Живојина Мишића (1855-1921) и Петра Бојовића (1858-1945). Бисте представљају рад познате вајарке Радовановић (Вукоичић, 2002). Законом о заштити природе, 1978. године заштићена је околина Спомен костурнице у Текеришу, на површини од 0,36 ha (Јанковић и др., 1998). Споменик са костурницом је проглашен за споменик културе од изузетног значаја 1979, а Текериш као знаменито место 2001. године (Стаменић и др., 2006). Споменик у Текеришу је обнављан 1986. и 2004. г. (Ристић, 2005).

Споменик и спомен костурница жртвама Првог светског рата у порти саборне цркве у Шапцу. Монументални Споменик српском војнику, посвећен изгинулим Шапчанима у ратовима од 1912-1918. године, свечано је открио краљ Александар I Карађорђевић, 3. јуна 1934. г. Првог дана рата, 12. августа 1914. године, Шабац је доживео и највеће бомбардовање. Аустроугарски војници 44. пука су позатварали преостало становништво у веће кафане и болницу, а највећи број у порушену шабачку цркву. Таоци у цркви су три дана и три ноћи мучени, без воде и хране, потом су стрељани. После рата, у масовној гробници иза шабачке цркве, есхумирано је 157 лешева. Сахрањени су у заједничку гробницу у црквеном дворишту. Изнад хумке је 1934. године подигнут споменик. Испод споменика, на чијем врху је бронзана статуа српског војника-победника, налази се костурница. Пројекат споменика дао је вајар Франо Менгел Динчић из Котора, док је градњом руководио академски вајар М. Јовановић из Сремске Митровице. Динчић је урадио и поставио споменик, који има постоље од три степеника, стуб у виду осмокраке призме, са две фигуре, све од

белог мермера са Венчаца, са четири барелефа на боковима призме и фигуром војника, на врху, у бронзи (Јевтић, 1983). Скулптура, приказује српског војника у покрету, са развијеном заставом у једној и спушеном пушком у другој руци, који симболизују победу и ослобођење српског народа. Уз бочне стране стуба и постамента постављене су две симболичне скулптуре мушкарца и жене од белог мермера. Са предње и задње стране постамента су бронзани рељефи са сценама, које говоре о страдању недужног становништва за време аустроугарске офанзиве. Висина споменика је око 8 m (Чворић, 1982). На предњој страни споменика урезан је натпис: *"Жртвама у ратовима 1912 – 1918, Захвално потомство, 19 августа 1933. Шабац"*.

Споменик ратних одликовања у Шапцу. За своја страдања и за херојски отпор у Првом светском рату, Шабац је после рата добио три висока признања: *Француски Ратни крст са палмином гранчицом*, доделила му је Република Француска 8. јула 1920. године; *Ратни крст Чехословачке 1914 – 1918*, Шапцу је доделила Република Чехословачка. 13. јуна 1925; Карађорђева звезда са мачевима IV реда, најзначајније одликовање Краљевине Србије уручено му је 3. јуна 1934. То су највиша одликовања која је у Србији добио једино град Шабац. Крајем 2008. г., на Тргу шабачких жртава постављен је Споменик ратних одликовања града Шапца. Споменик висок 3,70 m, од камена из села Варна код Шапца, урадио је вајар Милисав – Мија Томанић, родом из Липолиста, који живи у Цељу. Споменик са постаментом, има облик тростране призме са шлемом, а на свакој страни укомпована су као орнаменти увећана шабачка одликовања урађена у бронзи.

Спомен – капела са костурницом у Мачванском Прњавору, коју неки с правом називају "Теле кула Западне Србије", подигнута је 1922. године у знак сећања на злочине које је починила аустроугарска војска у Прњавору 4. августа 1914. године и изгинуле ратнике у периоду од 1912-1918. године. У костурници испод капеле сахрањени су посмртни остаци 387 палих ратника и жртава аустро-угарске војске (РЗЗСК, 1998). Када је 28. септембра 1922. године извршен пренос костију у новоподигнуту костурницу, цело је село Прњавор било у црнини (Јеротић, 1968). Због огромних жртава и јуначког отпора непријатељу, Прњавор је указом бр. 22 од 9. јуна 1934. године, одликован за храброст Орденом Карађорђеове звезде с мачевима – четвртог реда (Јеротић, 1968). То је једино село у Србији које добило ово високо одликовање. Злочине непријатеља у Прњавору пред светску јавност изнео је др Рудолф Арчибалд Рајс, професор Лозанског универзитета. Спомен – костурница у Прњавору представља мању грађевину у облику псеудо – византијског стила. Изграђена је од камена у облику грчког крста, са куполом на пресеку бродова. Портали и

фасада капеле украшени су орнаментиком неовизантијског стила (Шашић, 1980). Изнад улаза постављена је мермерна плоча са натписом: *"Славно је за отаџбину умрети; Жртвама аустроугарских зверстава 4. августа 1914.г. подижу ову Костурницу као и споменик изгинулим ратницима 1912-1918. народ српски, За владе Њ. В. Краља Александра 1922.г."* Спомен – капела је подигнута по пројекту познатог српског архитекте Милана Б. Минића. Извођач радова је био Сава Шкорић (Јеротић, 1968). Орнаменте на вратима, терацо под и мозаик радио је ликорезац Јосиф Блажек. Фреско-декорацију у сводовима израдио је познати сликар Шпира Боцарић. У унутрашњости капеле, у три лунете, насликане су историјске композиције са тематиком страдања Прњавораца 1914. године, рађене у фреско техници: Стрељање код железничке станице у Лешници; Школа у пламену из које мајке кроз прозор избацују децу, а које аустроугарски војници дочекују на бајонете, као и Распеће седамнаестогодишњег младића, Николе Пејића између коња (Рајичић, 1977). На унутрашњим зидовима костурнице постављено је осам спомен плоча од белог мермера са уклесаним позлаћеним словима имена бораца из Прњавора који су изгинули на бојиштима Првог светског рата; имена 27 лица која су стрељана на железничкој станици у Прњавору; имена 40 лица која су помрла у ропству; 70 имена изгинулих Прњаворчана на разним местима у селу; имена 90 прњаворских мештана који су 19. августа стрељани или живи закопани поред железничке станице у Лешници; имена 97 лица спаљених у кући Милутиновића у Прњавору; имена 49 бораца изгинулих у балканским ратовима; имена 50 лица спаљених у основној школи у Прњавору 17. августа 1914. године (Јеротић, 1968; Шашић, 1980). У Кинотеци у Београду пронађен је документарни филм Зарије Плавшића снимљен на свечаном освећењу костурнице 5. новембра 1922. године. Филмска трака је дуга преко 100 m. У знак захвалности и пијетета према искреном пријатељу Срба, становници Прњавора су 12. новембра 1922. године прогласили Арчибалда Рајса за почасног грађанина свога места (Рајичић, 1977). У црквеној порти у Прњавору подигнута је његова спомен-биста.

Спомен црква с костурницом у Дубљу код Богатића, подигнута је 1936. године. Сам храм Вознесења Господњег је посвећен обележавању 120. годишњице Боја на Дубљу, који се одиграо 26. јула 1815. године, када је Милош Обреновић поразио босанску турску војску. Током Првог светског рата, Мачва је била место великог судара Аустроугарске Прве, Пете и Шесте армије, с једне стране, и српске Треће армије (чију је окосницу чинила славна Дринска дивизија), II и I армије. Наиме, у крипти овог храма, уз верске обреде и војне почасте, заједно су сахрањени српски и аустроугарски војници који су погинули током Првог светског рата, 1914. и 1915. године на територији Мачве. На храму је уграђена спомен плоча са

текстом: *"Спомен костурница оних који у ратовима изгинуше као непријатељи на их смрт измири. Боље је човеку да буде пријатељ свих народа на да за живота има користи". "Ратницима 1914 – 1918. палим у Мачви подигнута трудом Дубљана и помоћи Министарства правде 1936"*. Крипта је означена посебном плочом на којој је одговарајући текст. У стакленој витрини су изложени предмети нађени приликом есхумације код погинулих српских и аустроугарских војника. На западном зиду крипте је уграђена мермерна плоча на којој је уклесан натпис: *"Помирени у вечном спокоју овде почивају остаци српских и аустроугарских војника погинулих у Првом светском рату 1914-1918."*

Спомен-црква Храма Светог Вознесења с костурницом у Дубљу проглашена је спомеником културе у оквиру споменика ослободилачких ратова Србије. Храм Вознесења Христовог у Дубљу, са спомен комплексом учесницима ослободилачких ратова 1912-1999, прво је културно добро на подручју Мачве које је од стране Владе Србије добило статус споменика културе од посебног значаја. У крипти су сахрањени посмртни остаци око 1000 палих ратника у I светском рату, са територије Мачванског среза. Костурница је 1979. године санирана, обезбеђена од подземних вода и уређена (РЗЗСК, 1998).

Спомен - костурница на Легету у Шашинцима, на месту страдања српске војске приликом преласка из Мачве у Срем 1914. године. Прво спомен обележје на Легету, подигла је 1917. године аустроугарска власт, са текстом на северној страни обележја, писаним на немачком језику: *"У спомен палим јунацима у битки на Легету 6.IX – 1914"*. На јужној страни споменика, према реци Сави и Мачви био је исписан текст ћирилицом: *"Овде почива 800 непријатељских јунака из битке на Легету 6.IX – 1914. Митровица 1917."* Нови споменик подигнут је 23. септембра 1923. године по пројекту др Илије Бајић из Сремске Митровице. Посмртни остаци војника сахрањени су испод споменика у пет гробница ограђених гвозденом оградом. Споменик висине 8 м, од армираног бетона и опеке, беле боје, има четвртасту основу, на коју налаже призма, а на призму пирамида. На северној страни, у горњем делу, израђен је грб у облику двоглавог орла са раширеним крилима, а јужну страну украшавају два рељефа у бронзи. На једној страни исписан је текст: *"Овај камен тек је трошан знамен, да се смртник бесмртности диви, а слобода и јединство рода, жртви вашој споменик су живи"* (Пајић, Чекеринац, 2006). Спомен шума Легет, површине 1,19 ha, је 1964. године проглашена као заштићена околина непокретног културног добра од стране Завода за заштиту природе Србије (Јанковић и сарадници, 1998).

Сл. 7. - Споменик војводи Брани

Сл. 8. – Споменик на Текеришу

Сл. 9- Спомен костурница у Шапцу

Сл. 10. – Споменик одликовања Шапца

Сл. 11.–Спомен костурница у Прњавору

Сл. 12. – Спомен костурница у Дубљу

Фото: Љ. Грчић

Спомен – гробље VI пуку у Лојаницама, на раскрсници владимирачког друма са путем Шабац – Ваљево. На споменику пише: *"Официрима, подофицирима, командирима, редовима 17. пешадијског пука, погинулом за отаџбину у борби код Шапца, августа 1914. године"*. У доњем делу споменика је цитат: *"Покољења за пјесму створена"* (Радовановић, 1985).

Споменик српском војнику-трећепозивцу у Штитару, посвећен изгинулим у ратовима 1876 - 1919. г., подигнут је 1922. године. На њему су уклесана имена 183 Штитарца, настрадалих у ратовима 1876 – 1919. године. Споменик су израдили браћа Марко и Нино Брежанин из Боке Которске. На каменом постољу приказана је исклесана фигура српског војника – трећепозивца са пушком и бомбом у руци. На предњој страни споменика уклесан је грб и текст: *"Благо гробу и у тами што сјаји; Ком кандило припаљују нараштаји"*. Урађен је у облику квадера димензије 2,10 x 2,10 m. Споменик је постављен на двостепени постамент. Укупна висина споменика је око 4 m (Шашић, 1981). Урађен је од гранита, који су из свог мајдана у Новом Селу, поклонили браћа Исаковић.

Споменици Јеврејима жртвама фашизма у Засавици II. Немци су 12. и 13. октобра 1941. године на бари Засавици, у потесу Полој, стрелићали 1057 Јевреја. На истом месту су и сахрањени у јами дугој 202 m, широкој 2-2,5 m и дубокој 2 m коју су ископали шабачки логораши (Јевтић, 2003). **Споменик јеврејским жртвама фашистичког терора** у Засавици II, са текстом на српском језику, подигли су Општински савези бораца Сремске Митровице и Шапца. **Споменик јеврејским избеглицима из Кладовског транспорта** са јеврејским обележјима на хебрејском језику, постављен 27. XII 2000. год., финансирани су Јевреји из Беча.

Спомен - гробље у Шапцу (у склопу Доњошорског гробља), на коме је сахрањено око 3.000 палих бораца и жртава фашистичког терора 1941 – 1945. године. У централном делу се налази Споменик у облику тросране пирамиде од белог мермера, висине око 4 m. Ту се пригодно, на Дан Европе, 9. маја сваке године, обележавају годишњице победе над фашизмом. На улазу у гробље са леве стране, постављена је бронзана плоча са следећим текстом: *"Овде почива три хиљаде партизана и жртава фашизма палих у борби против окупатора и домаћих издајника од 1941 до 1945. године"*. Део спомен гробља је претворен у Алеју великана Подриња. Пројекат је урадила Наранца Бркић, архитекта из Шапца. Решење је врло интересно.

Споменици знаменитим историјским личностима

Спомен плоча Луки Лазаревићу у Шапцу. У порти шабачке цркве сахрањен је поп Лука Лазаревић (1774-1852), устанички војвода родом из Свилеуве, који се истакао у боју на Мишару (1806) и постао

заповедник Шапца 1807. Поп Лука Лазаревић, легендом и истином, представља изузетну личност наше устаничке историје. Својом коњицом прославио је не само Шапчане, него и целу Србију. За исказану храброст је постао велики војвода шабачке нахије (Десница, 1979). Уз шабачку цркву св. Петра и Павла, 30. априла 1852. године, сахрањен је с највећим почастима. На гробу је постављен "мраморни белег" а у зиду цркве уметнута је плоча са епитафом од једанаест стихова, занимљиве и поетичне садржине, који је написао песник Јован Илић, професор шабачке гимназије: *"Крепком мишицом, срцем витешкијем, У најгоре доба по Србина, Кад, процвиље мало и велико, И Србија земља поносита, Крвавијем сузам проплакала, Роду своје послуживиши вјерно: Овде лежи ЛАЗАРЕВИЋ ЛУКА, Штит Поцерја, цвјет српских јунака, А посинак врла Карађорђа! Проста земљо! којано га скриваш, Својом те је откупио крвљу "*. Лукина надгробна плоча спада међу најлепше српске епитафске споменике. Општински одбор удружења потомака ратника учесника ослободилачких ратова, који је основан у Шапцу, крајем априла 2005. године, планирао је да у Шапцу подигне Споменик поп Луки Лазаревић, али до данас то није остварено.

Спомен капелица кнезу Ранку Лазаревићу у манастиру Каона.

У време Првог српског устанка, манастирски конак је био претворен у болницу, где је лечен и умро буљубаша Живко Дабић, рањен у боју на Лозници. Приликом градње новог манастира 1892. године узидани су сви стари споменици и камене плоче, а спомен плоче кнеза Ранка Лазаревића и Живка Дабића, значајне за историју, узидане су у степениште (Подриње, 1960). На спомен плочи кнеза Ранка Лазаревића, уклесана је његова биографија: *"Село Свилеува. Здје почивајет раб Божиј Обор-кнез Ранко Лазаревић. Поживе на земљи лјет 45. Супруга јего бијаше Стоја, и родише се от њих два сина, Марко и Димитрије, и двије дичери, Марица и Марија. И тај кнез Ранко возрастом бијаше висок и богоразуман, и сва србска земља жаљаше јего. И уби га Бего Новљанин у Шабцу невером са 4 воина своја. А кад зачу Везир београдски Хаћим (Хаџи) Мустај паша, тешко му је мучно било за таки случај, те подиже војску на Шабац, и кад виде Бего силу везирову, он се затвори у град, и кад виде да се неморе бранити, он прокопа град те утече. И потруди се брат јего поп Лука, изнесе стену на покровеније брата својего, марта 3. 1800. године"* (Милићевић, 1876). Спомен црквица великомученика Авакума, подигнута је у Каони у знак сећања на обор кнеза Ранка Лазаревића, 2000. године, после двеста година од његове погибије. У време Ранкове смрти био је обичај да се једном човеку подижу два споменика – један крајпуташ, на месту где су се од њега опростили становници тога краја, а други на гробљу где је сахрањен. Тако је пред Други светски рат, професор Жика Поповић, у селу Брдарица нашао један споменик на коме пише: *Здје почивајет раб Божиј обор кнез*

Ранко Лазаревић, уби га Бег Новљанин марта 2. 1800. Споменик је пренесен у Музеј у Шапцу (Павловић, 2003).

На спомен плочи буљубаши **Живку Дабићу** који је погинуо у боју код Лознице 1807. године, уклесан је натпис: *"Село Јаутина. Здје почивајет раб Божиј Живко Дабић и погибе у рат турскиј и сербскиј. Бијаше првиј момак Господара Јакова. И поживи 30 љет. Бијаше разуман весма. И потруди се брат јего и изнесе стену на покровеније гроба брата својего, месеца маја 25. ден 1807 "*.

Споменик Јанку Катићу у Крнићу. Јанко Катић око (1770 - 1806), рођен у Рогачи под Космајем, био је војвода и један од главних организатора Првог српског устанка. Погинуо је у борбама са Турцима у селу Крнићу, на Дугим Њивама, код воде Петковице, 20 јула 1806. године, десетак дана пред славну Мишарску битку. Сахрањен је пред сибничком црквом на Космају. Његове кости касније су пренесене у село Рогачу и сахрањене у рогачкој цркви (Десница, 1979). У оквиру прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка 1954. године, у центру села Крнић, у коме је погинуо, подигнут му је споменик. На предњој страни споменика, изграђеног од црног гранита, уклесан је његов портрет.

Споменик Милошу Стоићевићу – Поцерацу у Варни. Милош Поцерац (1776-1811), војвода Првог српског устанка, рођен је у Великој Врањској у Поцерини. Истакао се у бојевима на Мишару и Лозници, а погинуо 1810. од хајдучке руке. "Име је овога славнога јунака познато из народни песама наши и изван народа Српскога", тако почиње Вук његову биографију. "Милош је био...врло весео и шалив; а јунак неисказани. Млого је његовом јунаштву помагало, што је све помишљао на Милоша Обилића, који је, као што се пева и приповеда, такође био Поцерац; а кажу, да га је и Црни Ђорђије тога опоменуо, кад га је завојводио". Кад је описао његову погибију од хајдука Преле Вук каже: "Тако погине јунак, кога ће се име певати: Докле тече сунца и мјесеца" (Вук Караџић, 1829). Поцерац је сахрањен покрај цркве у Добрићу. У црквеној порти у селу Варна, подигнут му је споменик од сивог мермера, у форми обелиска на двостепеном постаменту. Споменик је висок укупно 2,90 m, са текстом на чеоној страни: *"Милошу Стоићевићу, војводи Поцерском, о стогодишњици, благодарно потомство, 1911"*. После Мишарске битке, у шуми Китогу је задобио Кулинову сабљу, најсјајнији знак победе; ослободио је и своју мајку из ропства (Ранке, 1965).

Споменик Ивану Кнежевићу - кнез Иви од Семберије у Шапцу, подигнут је на улазу у Градски парк, 26. септембра 1937. године, пред стогодишњицу његове смрти а у оквиру прославе стогодишњице Шабачке гимназије. Споменик са попрсјем у сељачком копорану са тканицама око паса, урадио је вајар Душан Јовановић Ђукин (Марковић, 1975). О Ивану

Кнежевићу, који је 1806 г. откупио од Турака добрићко робље, Вук каже: "народ Српски, докле гођ својим језиком узговори, пјеваће му име, с највећим поштовањем и благодарности опомињаће га се (Караџић В., 1920). Рођен је у селу Дворовима, у Семберији (1760. године) и постао кнез по наслеђу. Догађаји које описује народна песма збили су се 1806. године, када је Кулин-капетан упао у јадарско село Добрић, где је побио 74 човека, и преко Семберије, Ивине кнежевине, потерао у Босну три стотине робова. Кнез Иво се одлучио да Кулину понуди откуп робља. Цена, коју је Кулин-капетан тражио, износила је осам хиљада рупија. Иво предаје Кулину сав новац, накит, оружје, а кад то није довољно, онда и домаћу реликвију, хришћанско знамење-икону. Видевши то, његова мајка пресвисла је од бола, чиме је за откуп робља, уствари, Иво дао и мајчин живот. После тога је Иво морао да побегне у Шабац, где је имао радњу (бавио се абациским занатом и трговином). После пропасти Првог српског устанка 1813. године, прешао је у Срем, одакле се око 1820. године, вратио у Шабац, где је постављен за члана Шабачког суда. По оснивању Шабачке гимназије 1837. године, радио је у њој као домаћин. Из тога времена потиче и слика "семберијског кнеза", рад познатог српског сликара Георгија Бакаловића, која се чува у Народном музеју у Београду. Кнез Иво је преминуо 12. јула 1840. године и сахрањен је на старом шабачком гробљу (Марковић, 1975). На надгробном споменику био је натпис: *"Овде почивају кости родољубивог кнеза Ивана Кнежевића, нахије Бељинске, из села Попова. Он је у време Карађорђево откупио 300 роба од Кулин Капетана за своју сопствену душу и за вјечни помен. Поживи љета 80, пресели се на вечност 29 јуна 1840 љета у Шабицу. Воздиже јего бељег Стефан Алексић, синовац, за спомен вјечни "*. На споменику кнежеве жене Марије, био је запис: *"Здје почива раба божја Марија, супруга кнеза Ивана Кнежевића, бившег оборкнеза Босанског, који је у време Карађорђево доста српски мајки обрадовао и робље из турски шака изкупио. Поживи са мужем 53 љета, претстави се 1837 љета "* (Милинковић, 1920; 1923).

Надгробна спомен плоча Милентију (Симеуновићу) Никшићу у Шапцу. Милентије Никшић, митрополит шабачко-ваљевско-ужички, упопан је у шабачкој цркви. Њега је по наређењу кнеза Милоша убио Марко Штитарац у владичином двору 16. јуна 1816. године. О овоме сведочи на зиду плоча, коју је поставио тадашњи шабачки владика Јоаникије Нешковић (1849-1854). Очувани натпис на плочи гласи: *"Овде с десна у овом храму код јужнијех при светом олтару врата, почива му бреније телесно трудившег се за Србство извесно: Милентија Симеуновића Старовлаха, званого Никшића, ужичкога, рудничко-ваљевскога пожешкога владике, шабачког архиепископа. Тридесет и шест он поживи лета. За род почи, и памет му вечна; шеснаестог јунија почину. Од својијех на ...*

погину! На хиљаду и осме стотине, шеснаесте Христове године." Испод стоји други натпис, који се односи на двојицу ђака који су са њим тада погинули: *"Ту Николић Милета и Зубанов Мита – оба здје су починули, кад су с њиме погинули"*. Не зна се када је ова плоча уништена (Поменик, 1940; Павловић, 2001).

Надгробни споменик Марку Штитарацу у Добрићу. Марко Штитарац је рођен у Д. Добрићу 1782. године, а умро је 1830. године у Варни. Сахрањен је поред цркве у Добрићу. Учествовао је у Првом и Другом устанку. Кнез Милош га је поставио 1815. године за капетана Поцерине, а 1816. године за кнеза у Мачви и Поцерини, али му је у Мачви био помоћник Сима Катић (Милићевић, 1888). "Оданост овога човека Милошу била је слепа и бездушна. Он је био тај коме је за време устанка од 1815. Милош поверио на чување своју фамилију и који се закleo био жени свога господара, племенитој и дичној Љубици, да ће и њу и децу јој поклати пре него их пустити да живи падну Турцима у руке" (Taillandier, 1871; 1990). Марко Штитарац, кнез поцерски и мачвански, био је пре Првог устанка терзија, под Карађорђем се "одликовао", после пада Србије отишао у хајдуке, а кад је плануо Други устанак, он се "истакао" (Ђорђевић, 1924).

Надгробни споменик буљубаши Илији Срдану у Прњавору. Срдан је рођен 1870. године у Прњавору, учествовао је у Првом и Другом српском устанку. Његовим јунаштвом, отреситошћу и лепоречивошћу хвалио се Чупић и Карађорђе. Описан је као прави патриота, један од организатора Другог српског устанка у Мачви и Поцерини. Умро је 1835. године и сахрањен на гробљу у Прњавору (Милићевић, 1876).

Споменик Зеки Буљубаши и његовим голаћима у Равњу. Јова Глигоријевић „Зека“ (1785 – 1813), јунак из Првог српског устанка, рођен је у Новој Вароши. Био је буљубаша на Дрини. Прославио се бојем на Равњу и Засавици 1813, где је са својим "голаћима" и погинуо. У центру села Равња, подигнут је 1926. године *Споменик Зеки Буљубаши и његовим голаћима погинулим овде 1813. године и ратницима Равњанима изгинулим за отаџбину у ратовима од 1912 до 1918. године*, дело каменоресца, Милана Најмана из Митровице. На крају Равња према М. Митровици налази се стабло старог храста, пречника око 2 m, висине преко 20 m, у народу званог "грм Зеке Буљубаше", које је заштићено као меморијални природни споменик 1980. године (Јанковић и сарадници, 1998). Зека Буљубаша је сахрањен у Прњавору (Десница, 1979).

Споменик Пантелији Григорићу - "Воденичару Деви" у Глоговцу. Пантелија Григорић, трговац, рођен је 1776. године у Црној Бари, а умро 1860. у Глоговцу. Њега је као "воденичара Деву" на Дрини, који је добро је познавао "хајдучке данике и зимовнике", у роману "Хајдук Станко" овековечио Јанко Веселиновић. Био је један од организатора Првог

српског устанка у Мачви. Јаков Ненадовић је 24. марта 1807. године упутио писмо Деви – да одмах иде у свој крај и да диже народ на устанак (Перовић, 1978). Карађорђе је из Срема, у коме је боравио (1813-1817), прелазео је у Србију и "долазио 3-4 пута к Панти Воденичару" (Десница, 1979). На његовом надгробном споменику, који је уграђен на источном зиду цркве у Глоговцу, стоји натпис: *Рађамо се да мremo а мremo да живимо. Отечество љубљећи и свакога на добро упућујући*".

Сима Катић – Прекодринац, војвода, родом из села Попова у Семберији. Учествовао је у бојевима на Равњу и на Дубљу са сто "голаћа". После Другог српског устанка доселио се са породицом у Глоговац. Милош га је поставио за помоћника кнез Марка Штитарца. Основао је Цркву св. Вазнесења у Глоговцу, на реци Батару. Умро је 1832. године, а сахрањен је до црквених темеља у Глоговцу. Временом је црква пропала и на њеном месту подигнута је 1930. године нова, посвећена светим апостолима Петру и Павлу (Православна енциклопедија, 2002).

Споменик Стојану Чупићу – "Змају од Ноћаја" у Салашу Ноћајском. Стојан Чупић, војвода Првог српског устанка, истакао се у бојевима на Мишару и Салашу Црнобарском. Убили су га Турци у Зворнику 1815. г. Рођен је као Стојан Добриловић у Пиви 1765. године. Пресељено се у Мачву, у село Црнобарски Салаш, као дете и био усвојен од неког Страхине Чупића, од кога је добио презиме. После састанка са Карађорђем крајем 1804. године, Чупић је подигао народ Мачве на устанак (Десница, 1979). Карађорђе га је 1806. године поставио "за војводу Мачванског". Чупић је у народним песмама опеан као прави Змај Мачве "од како је гавран поцрнео, није змија гују дочекала као Чупић Мехмед – капетана у широком пољу Салашкоме". Земни остаци Змаја од Ноћаја пренети су 1988. године из Малог Зворника, из дворишта Сафета Хамзића, у Салаш Ноћајски и сахрањени покрај његове цркве. Из Зворника пренет је и надгробни споменик, израђен од белог базалта. На његовом предњем делу уклесан је грб Стојана Чупића у облику орла, испод кога стоји натпис: *У славу Бога и, За покој душе, Краља Александра, За срећу и дуг живот, Краља Петра II, За сјај и величину Југославије, Соколско друштво Зворник, Уз помоћ грађанства и српске – православне цркве, Општине, изврши свој завет, Подигнувши овај Споменик, Војводи, Стојану Чупићу, Змају од Ноћаја, мучки убијеном у Зворнику 1815. године. Споменик је подигнут 6. IX 1938. године.* У порти цркве, његове задужбине у Салашу Ноћајском, подигнут му је 1990. године споменик, рад академског вајара Станимира Павловића из Београда. Бронзана стојећа фигура "Змаја од Ноћаја", по димензијама већа од природне величине, смештена је на правоугаоном постаменту од црног гранита. Од 1993. године у црквеној порти се одржавају "дани војводе Стојана Чупића".

Надгробни споменик Поп Карану у Шапцу. Ђорђе Карановић - поп Каран, "чувени јунак и војвода босанских устаника из 1876-1878. године", родом из Босанске Крајине, који је службовао у цркви у Јаловику, и сахрањен на Доњошорском гробљу у Шапцу. Поп Стеван Каран и његов брат Ђока (Ђорђе) побегли су из турске тамнице из Костајнице и дошли у Шабац (Посавотамнава, 1983).

Надгробни Споменик Проти Николи Смиљанићу у Мачванском Белотићу. Никола Смиљанић (1760 - 1815), прота и народни вођа, учествовао је у борбама по Мачви у Првом и Другом српском устанку. Рођен је у селу Бадовинци, а одрастао у селу Белотићу. Презиме је добио по мајци. Отрован је, наводно по наређењу Марка Штитарца, у манастиру Каона 1815. године. Сахрањен је у Белотићу на месту званом "Двор". Стари надгробни споменик, а и нови који су подигли потомци 1964. г., налази се код нове цркве у Белотићу (Павловић, 2004).

Надгробни споменик Цинцар Марку у Шапцу. Цинцар Марко (1777-1822), рођен у Белицију (Албанија), у овај крај дошао је почетком XIX века. Истакао се у бојевима на Мишару и Дубљу. У време кнеза Милоша био је кнез у Посавини. Преминуо је у Шапцу 10. фебруара 1822. године и сахрањен на Доњошорском гробљу (Милићевић, 1876).

Надгробни споменик Милосаву Бакалину у Шапцу. Милосав Бакалин, пореклом из Херцеговине, дошао је у Шабац око 1800. године и отворио бакалницу. Истакао се у многим борбама у време Првог и Другог српског устанка, као изузетно храбар ратник. Касније постао је дипломата књаза Милоша. Његов мегдан са Пејзом Мехмед – агом, у току борби у Лозници 1810. године, опевао је гуслар Филип Вишњић. Умро је 1823. године у Шапцу.

Глувац Михајло, родом из Каменице у Тамнави, одликовао се јунаштом у свим бојевима уз Поп Луку Лазаревић. Непажњом тобције, погинуо је од топа, у шабачком граду, 1810 године (Милићевић, 1876).

Спомен биста војводе Милића Дринчић подигнута је у спомен познатог Боја на Дубљу, који се одиграо 26. 7. 1815. године, у коме су погинули двојица српских војвода: Милић Дринчић из Беочина из рудничке нахије и Сима Ненадовић из Ваљева. Спомен - биста војводе Милића Дринчића (1775-1815), постављена је у оквиру споменичког комплекса 1995. године, као поклон општине Горњи Милановац. Биста је дело вајара Небојше Савовића – Неса из Горњег Милановца. Иначе, Сима Ненадовић, најмлађи брат Јакова Ненадовића, био је први српски школовани официр, који је непосредно по завршетку Војне академије у Санкт Петербургу јуначком смрћу погинуо у боју на Дубљу 14. јула 1815. године (Караџић, 1928).

Спомен плоча генералу Ранку Алимпићу (1826- 1882) у његовом родном месту Накучанима. За време кнеза Милана Обреновића, 1876.

године био је један од четворице српских генерала. Алимпић је био ђак пруске Ратне академије и неко време је стицао искуство у пруској војсци као официр хусарског пука (Николић, 2000). Био је командант дринског корпуса у српско – турском рату 1876 и 1877. године, затим члан Државног савета, министар грађевина. У цркви, на јужном зиду, налази се спомен плоча Ранку Алимпићу. Испод црквене порте је камена чесма „Ранковац“, коју је 1884. године подигла његова удовица Милева.

Споменик војводи Брани (Бранивоју Јовановићу) у Шапцу, подигнут је 1. септембра 1908. године на Баиру, крај тадашњег Марвеног трга, као први јавни споменик у Шапцу. Данас се налази у дворишту Медицинске школе. Овај споменик посвећен је свим четницима изгинулим по Македонији од 1904-1907. године у борбама против Бугара и Турака, а назван је по њиховом војводи. Споменик има форму обелиска који се сужава ка врху и постављен је на степенасту постамент. Висина му износи 3,50 м. Израђен је од радаљског мермера и ограђен ланчаном оградом коју подржавају камени стубови (Чворић, 1982). На предњој страни споменика налази се слика Војводе Бране, а на бочној страни текст: *"Преко гробова светих – Слобода ниче! Жртвама овако – храбро палим Срби се диче! Слава вам Брано, Богдане, Лазо! И други јунаци! Ваша ће имена вечно сјати Ко сунца зраци."* На споменику је уклесано 30 имена и презимена четника а међу њима десет војвода, који су настрадали у периоду од 1904 – 1907. године на Косову и у Македонији.

Спомен бисте Стојану Новаковићу у Шапцу. Стојан Новаковић (1842-1915), био је академик, научник, државник и књижевник. Спомен бисте постављене су у парку код Соколане и у дворишту основне школе која носи његово име.

Спомен биста Арчибалду Рајсу, у црквеној порти у Прњавору, дело познате вајарке Дринке Радовановић, свечано је откривен 1994. године (Вукоичић, 2002). Сваке године, 8. августа, обележава се годишњица смрти др Арчибалда Рајса (1876-1929), швајцарског лекара и публицисте, почасног грађанина Мачванског Прњавора, који је као члан комисије за утврђивање ратних злочина аустријских и бугарских окупатора у Србији, свету открио истину о страдањима Срба и зверствима Аустроугара над Мачванима 1914. године. Грађани Прњавора су се на достојан начин одужили великом пријатељу и саборцу српског народа. Главна улица и Дом здравља у Прњавору носе његово име.

Спомен биста Краљу Александру I Карађорђевићу у Прњавору, у црквеној порти, откривена 1996. године, дело је вајарке Дринке Радовановић (Вукоичић, 2002).

Спомен-обележја новије историје

Споменици народним херојима Другог светског рата. Вајарка Вида Јоцић урадила је бисту Вере Благојевић. Остале бисте урадили су вајари Стева Боднар, Владета Петрић и Миодраг Живковић (Филиповић, 1975). **Спомен биста Драгана Срњића – Падобранца**, народног хероја, родом из Шапца, откривена је 1958. године, испред Дома синдиката. Споменик четворици браће Срњић – Драгану, Момчилу, Михаилу и Душку, изгинулим 1941. године, подигнут је на спомен гробљу у Шапцу. Њихова трагична судбина, надахнула је познатог шабачког песника Владимира Јовичића да испева стих који је као епитаф исписан на њиховом заједничком споменику: *"Полетели су тамо, где се за слободу бије, четири рођена брата, ни један се вратио није, из овог високог јата"* (Младеновић, 1978). **Спомен - биста Вере Благојевић**, народног хероја из Шапца, откривена је 1958. године испред Библиотеке у Шапцу. **Спомен – биста Александра Станковића – Лале**, народног хероја, родом из Равња, откривена је у Богатићу 1958. године. **Спомен – биста Добросав Радошављевића – Народа**, народног хероја, испред Поште у Шапцу, откривена је 1958. године. **Спомен-биста Мике Митровића**, народног хероја, родом из Богатића, постављена је испред Медицинске школе 1958. године. **Спомен – биста Небојше Јерковића**, учитеља из Огара, откривена је 23. октобра 1961. године на скверу испред Нове робне куће.

Споменик дечаку Слави Ковићу у Шапцу, коме су фашисти урежали звезду петокраку на челу, дело вајара Солдатовића, постављен је у малом парку код Соколане.

Спомен-комплекс Бубања, у Глушцима, подигнут је на крају села, на ивици велике шуме крајем јуна 1958. године, у знак сећања на 29. јун 1941. године, када је ту одржана Окружна партијска конференција, на којој је донета одлука о подизању народног устанка у Мачви и Подрињу и формиран Мачвански партизански одред (16. јул 1941. године). Као меморијална амбијентална целина Бубања је уређена 1975. године. Споменик је урађен од тесаног гранита у виду зарубљене пирамиде. Била је изграђена бетонска бина и амфитеатар са око 1.000 седишта. Спомен парцела на површини од 5,62 ha, заштићена је 1978. године, као меморијални природни комплекс. Од Глушаца до Бубање је изграђен асфалтни пут. Данас је овај спомен-комплекс услед одбачене идеологије комунизма, запуштен и потонуо у заборав, иако као излетиште и еколошка оаза усред Мачве, у близини града, заслужује бољу будућност.

Спомен пирамида у Богатићу представља споменик руководиоцима Мачванског партизанског одреда, на месту где је 7. августа 1941. извршена успешна акција за ослобађање ове варошице. Богатић је прво

место у Србији које је било ослобођено од Немаца. Испод споменика су сахрањени посмртни остаци народног хероја Миодрага – Мике Митровића, родом из Богатића (Група аутора, 1960).

Спомен-гробље у Сремској Митровици, подигнуто поред Православног гробља, које "представља једно од најтрагичнијих стратишта у II светском рату", проглашено је за културно добро 1977. године. На том месту усташе су убиле "неколико хиљада мушкараца и жена од 1941 до 1944. године" (Жигмундовац, 1995), међу којима је велики број био из северне Мачве. Пројекат уређења спомен гробља исказан кроз "хумке и могиле, травњаке и дрвеће", израдио је београдски архитекта Богдан Богдановић (Прица, 1980).

Споменик припадницима Церско-мајевичке групе у манастирској порти у Радовашници, подигнут је 2003. године. У Поцерини је августа 1944. г., од ђака који су се већ налазили у четницима и од омладинаца из Недићеве Националне службе, формиран Четнички ђачки батаљон, који се са осталим четницима (око 12.000), повлачио на запад, преко Дрине у Босну. Код Босанског Брода, због напада усташа, одлучили су да се врате у Србију, у три колоне. У саставу леве колоне, ишао је и Четнички ђачки батаљон ("Рачићев") од око 110 омладинаца, који је у Црњелову, у Семберији, 15. децембра 1944. г. подељен у две чете. Истог дана су јаке партизанске снаге прешле у Босну, и у селу Попови на Дрини заробиле и побиле Прву чету Ђачког батаљона, њих 55 (Рељић, 2006). На споменику је текст: *"Крв ће ваша докле сунце грије, чувати образ српске историје. Не могу се помирити с тиме што не могу свијем знати име. Те нијесу жалили да гину за јуначку домовину њину"*.

Спомен – црква „Света Петка“ у Шапцу, код Старог железничког моста на Сави, изграђена је 2004. године у спомен на жртве комунистичког режима крајем 1944. и 1945. године. У Шапцу је на старом мосту "ликвидирано" око 2.000 људи, чији гробови до данас нису познати. Ово јединствено обележје саграђено је на иницијативу Удружења грађана "Мост" из Шапца. Унутрашњост цркве је фрескописао мр Душан Недељковић, академски сликар из Шапца ("Мост", 2006).

Остала спомен - обележја

На некадашње епидемије куге које су харале овим крајем у 19. веку данас подсећају спомен обележја у Мачванској Митровици, Трбушцу и Црној Бари. *Споменик св. Амвросију у Мачванској Митровици*, у самом центру града, подигнут је у знак захвалности поводом престанка епидемије куге 6. децембра 1850. године. Подигао га је трговац Милош Лекић 7. децембра 1866. године (Тодоровић, 2006).

Две мермерне плоче из "великолепне резиденције" тј. конака Јеврема Обреновића чувају се у Шабачком музеју. Једна је била постављена на предњој страни фасаде Конака, на којој је текст: "Господару Јеврему Т. Обреновићу 1790 – 1856; 20. маја 1890, у Шапцу, Благодарна општина шабачка". На другој плочи, уклесан је текст: "У овој соби рођен је Милош Јеврема Обреновића 13. новембра 1829." (Јевтић, 1983). Тај Милош био је касније отац краља Милана Обреновића.

У свим насељима Мачве, шабачке Посавине и Поцерине постоје, углавном колективна спомен-обележја, исписана непрегледним бројем имена изгинулих мештана у Првом и Другом светском рату, која нису увек дела уметничке вредности али су, неоспорно, спонтани изрази поштовања. Код манастира Чокешина у пролеће 1934. године, војвода Пећанац је открио Споменик *Милану Ковинићу и Божидару Милосављевићу*, четничким поручницима, погинулим у бици на Дрини 1915. године (Подрински весник, 2/1934). Споменници *ђенералу Дражи Михајловић* подигнути су на центру Црнобарског Салаша и у Вукошићу на приватном имању. Најновији јавни споменици посвећени су војницима погинулим у грађанском рату у Хрватској и Босни и Херцеговини (Бадовинци) и у НАТО бомбардовању 1999. године (Глушци). Вредност проучаваног простора чине и надгробни споменици XIX века, који се налазе у црквеним портама.

Споменици подигнути у епохи социјализма у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, као култни објекти, повезани са идеологијом комунизма, данас су запостављени и заборављени или руинирани. Намерно и ненамерно рушење споменика је акт ниске културе и супростављања традицији српског народа да ревностно пази и чува света места своје прошлости. Демократија изискује уважавање према различитом.

Закључак

Богато споменичко наслеђе на најбољи начин сведочи о значају који је Мачва, Шабачка Посавина и Поцерица имала у српској историји, посебно у XIX и почетком XX века. Подигнути су бројни споменици као сведочанства о пресудним историјским догађајима, личностима и њиховом деловању у националној историји. Победе и страдања у Првом српском устанку и у Првом светском рату инспирисале су многе уметнике. Многа спомен обележја носе у себи и значајан уметнички израз, пун симболике. Поетски текст уклесан на споменику у Чокешини на дирљив начин описује смрт браће Недића. Својом лепотом и величином истичу се споменик Карађорђу и мишарским јунацима, споменик Зеки Буљубаши и његовим голаћима, споменик Стојану Чупићу "Змају од Ноћаја". На каменој плочи узиданој на зиду шабачке цркве уклесан је поетски текст пес-

ника Јована Илића, изражен у виду похвале поп Луки Лазаревићу. У порти шабачке цркве постављен је споменик Српском војнику, који се као неустрашиви стражар издиже са каменог стуба и својим истакнутим положајем привлачи пажњу пролазника. Посмртни остаци многих бораца су из појединачних гробова премештани у заједничке спомен костурнице, где су на достојнији начин сахрањене и обележене жртве појединих бојева. Крајем XIX и у првој половини XX века подизане су спомен капеле, па и читаве цркве са криптом и обележавани су поједини гробови и заједничке костурнице (у Чокешини, Прњавору, Дубљу, Текеришу, Шапцу, Легету). Нека спомен обележја, постају и нека врста ходочашћа (Мишар, Текериш). Она су често оплемењена културно-уметничким манифестацијама инспирисаним одговарајућом тематиком. Такви меморијали побуђују туристе да оживе успомене, да сазнају нешто више о ономе што се у одређеним историјским тренуцима збивало, да жртвама одају дужну пошту. Културно-историјски споменици изузетно много значе у оцењивању једне туристичке дестинације. Многи споменици Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине настали у славу великих догађаја или значајних личности, који су подигнути од краја XIX века па наовамо са циљем да пренесу историјску поруку, нису довољно познати ширем кругу потенцијалних туриста, нити маркетиншки обрађени у туристичкој реклами.

Литература

- Апостолов, Н. (2003). *Туристически ресурси*. Варна: Икономически университет.
- Вујић Ј.: Путешествије по Србији, Будим, 1828 (репринт Г. Милановац 1999).
- Вукоичић, Б. (2002). *Радовановић Дринка*. Београд: НИЦ "Војска".
- Група аутора (1960). *Подриње*. Шабац: НИУ "Глас Подриња".
- Десница, Г. (1979). *Великани Србије у XI и XX веку*. Београд.
- Ђорђевић, Р. Т. (1924). *Из Србије кнеза Милоша, становништво-насеља*. Београд.
- Жигмундовац, М. (1995). Проглашена културна добра профане и сакралне архитектуре у Сремској Митровици. У књ. "Сунчани сат", 5. Сремска Митровица.
- Јанковић, М. М., и сарад. (1998). *Пет деценија Завода за заштиту природе Србије*. Београд.
- Јевтић М. (1983): Урбанистичко – архитектонско – комунални развој Шапца, Годишњак Историјског Архива Шабац (ГИАШ), бр. 17, Шабац.
- Јевтић, М. (1983). Насеља, становништво, становање. У: *Посавотамнава*. Шабац.
- Јевтић, М. (2003). Јеврејска школа у Шапцу у XX веку. У књ. *Шабац и Јевреји у сусрету* (приредио М. Јевтић). Београд: "Београдска књига".
- Јеротић, Т. (1968). Страдање Прњавора 1914. године. *ГИАШ*, 6. Шабац.
- Јовановић Н. (2003). Јеврем Обреновић – скица једне политичке каријере. Историјски часопис, књ. L, стр. 99-130. Београд: Историјски институт.
- Караџић, В. (1829). Милош Стојићевић, војвода Поцерски. *Даница* 27., 258 – 260.
- Караџић, В. (1820). Иван Кнежевић. *Даница*, СИЕСп I 292.

- Марјановић В. (2009). Антропологија историјске стварности у Документационом центру Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу. У књ. *Спомен места историја – сећања*. Београд: Етнографски институт САНУ, 117-130.
- Марковић, Р. (1975). Кнез Иво од Семберије. ГИАШ, XII. Шабац.
- Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина*. Венеција. 1964.
- Милинковић М. у "Подрински весник", 8 август 1920; "Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор", 1923, Шабац.
- Милеуснић, С. (1995). *Водич кроз манастире у Србији*. Београд: СКЗ.
- Милићевић, Ђ. М. (1888). *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*. Београд.
- Милићевић, Ђ. М. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд.
- Младеновић, С. (1978). *Народни хероји Подриња*. Шабац: "Драган Срњић".
- Николић, Д. (2000). *Српске восковође*. Деспотовац: НБ "Ресавска школа".
- Николић, М. (1997). Устанички шанчеви на Дрини и Мишарски шарампов 1804 – 1813. *Зборник радова Бој на Мишару*. Народни музеј Шабац.
- Павловић, М. (2001). *Манастир Радовашиница*. Шабац.
- Павловић, М. (2004). *За крст часни, светиенско шабачко-ваљевоке епархије у I и II устанку*. Шабац: "Глас цркве".
- Пајић, М. и Чекеринац, Б. (2006.). Срем. У књ. *Србија*, ИА "КСЕ – НА". Београд.
- Перовић, Р. (редактор) (1978). *Први српски устанак – акта и писма на српском језику*. Књига I, 1804-1808. Београд: Народна књига.
- Прица, Р. (1980). *Спомен гробље у Сремској Митровици*. Сремска Митровица.
- Рајичић, М. М (1977). *Прњавор II*. Шабац.
- Ранке, Ј. (1965). *Српска револуција*. (Der Serbische Revolution. Hamburg. Pethes. 1)
- Релић, Т. (2006). Шабачка младост покошена у Поповима. *"Мост"*, 3. Шабац.
- Републички завод за заштиту споменика културе (уредник Милић М.) (1998). *Чувари баштине 1947-1997*. Београд.
- Ристић, Д. (1978). Обнова споменика ослободилачких ратова. *Гласник Друштва конзерватора Србије*. 29. Београд: РЗЗСК, 142-144.
- Smith, M. K. (2003). Issue in *Kultural Tourism Studies*, Routledg, s. 51.
- Стаменић, Д., и др. (2006). *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе "Ваљево".
- Taillandier, Saint Rene (1999; Парис, 1871). Србија Карађорђа и Милоша: историјска студија. Нови Београд: Студио Ars Medica
- Тодоровић, М. (2006). *Никола П. Марковић – ктитор храма светог оца Николаја у Мачванској Митровици*. Мачванска Митровица: СПЦ.
- Филиповић, С. (1975). Неговање револуционарних традиција НОР. *ГИА* Шабац.
- Чворић, Д. (1982). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *ГИА* Шабац.
- Чупић, Ј. (1900). Манастир Чокешина. *Весник српске цркве*. св. 4. Београд.
- Шашић, Б. (1980). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *ГИА* 14. Шабац.
- Хуусконен Н. М., Глушанок Т. М. (2007). *Практика екскурсионной деятельности*. Москва. Санкт Петербург: Международная Туристская Академия.
- Шашић, Б. (1981). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *ГИА* 15. Шабац.

Гласила: „Глас Подриња“, април 2006; „Подриње“ 1960; „Подрински весник“, 2/1934; „Мост“, часопис удружења грађана – Шабац, 2006.

Ljiljana Grčić

**MONUMENTS OF HISTORICAL EVENTS AND PERSONS IN MACVA,
SABACKA POSAVINA AND POCERINA IN THE FUNCTION OF TOURIST
DEVELOPMENT**

Summary

Wealthy monumental heritage is a testimony of the importance of Macva, Sabacka Posavina and Pocerina in Serbian history, especially during 19th and the beginning of 20th century. Numerous monuments had been built as a proof of a key historical events and persons in national history. Monuments in Macva, Sabacka Posavina and Pocerina that have the purpose to deliver historical evidence, are not sufficiently known to the wider circle of potential tourists neither represented through the touristic marketing.

ЦВИЈИЋЕВИ ДАНИ У ЗРЕЊАНИНУ

Домаћин манифестације Цвијићеви дани 2008. године, била је Основна школа "Др Јован Цвијић" из Зрењанина. Били су то други сусрети ученика и наставника цвијићевих школа у граду на Бегеју, који је одувек показивао висок степен гостопримства и на посебан начин доприносио значају манифестације. Пријем гостију обављен је у Основној школи "Др Јован Цвијић" у петак, 17. октобра. Гости су са интересовањем разгледали изложбе у просторијама школе, а делегати уприличили службени разговор са директорком школе и председником Српског географског друштва. Уз богат коктел, размењивана су искуства из рада школе, организације наставе, ваншколских активности и сл. Наставак програма уследио је у градском позоришту "Тоша Јовановић", где је одржана свечана академија.

Директорка школе домаћина, Вера Дамњанов, поздравила је присутне и пригодним говором указала на значај сусрета и дружења. Иза тога је проф. др Стеван Станковић одржао предавање о животу и научном делу Јована Цвијића. Ученици школе из Зрењанина сценским приказом на тему Цвијићевци у Панонији, на најбољи могући начин су се представили посетиоцима и зато су награђени одговарајућим аплаузом. За госте је организован ручак, а затим је следио ђачки квиз и дружење у школској физкултурној сали. Победницима су уручени пригодни поклони. Свечана вечера организована је у ресторану "Европа".

У суботу, 18. октобра, у сали биоскопа "Синема" одржан је семинар за географе из Зрењанина и околине. Предавачи су изложили следеће теме: др Велимир Јовановић – Тектонски покрети и земљотреси, др Марина Тодоровић – Рурални туризам у Банату, др Анђелија Ивков – Резултати нових истраживања методике наставе географије, Јована Бранков – Туристичке вредности специјалних природних резервата Баната, Душанка Милош – Презентација града Зрењанина, Бојана Жујовић - Туристичко-географски приказ Комова, мр Драгана Милијашевић – Пловидба рекама Србије и др Љиљана Живковић – Савремена туристичка презентација Дурмитора. За све учеснике манифестације Цвијићеви дани организован је излет до села Бело Блато. Пријатан боравак у етно кући у селу препознативих карактеристика, дуго се памти, као и свеукупно гостопримство колега из Зрењанина. На завршној свечаности договорено је да домаћин Цвијићевих дана 2009. године буде Основна школа "Др Јован Цвијић" из Смедерева, а 2010. године Основна школа "Јован Цвијић" из Лознице, када ће у родном граду великана наше науке, пригодном свечаношћу бити обележена и стогодишњица постојања и рада Српског географског друштва, чије је оснивач и председник од 1910. до 1927. године био Јован Цвијић.

Стеван М. Станковић

Ратомир Веселиновић¹

ПУТОПИС КАО ДЕО ВАНУЦБЕНИЧКЕ ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ

„Носи стари капут и купи нову књигу“
Austin Phelps (амерички конгресмен и педагог)

Извод: У овом раду указано је на значај вануцбеничке географске литературе у настави географије. Рад садржи и мој предлог путописа на српском и српско-хрватском језику (укључени су и домаћи и страни писци) који може послужити студентима у току студирања и наставницима за припрему и извођење предавања. Листа понуђених путописа није коначна и отворена је за допуну од стране студента и наставника у циљу њеног побољшања.

Кључне речи: географска вануцбеничка литература, путопис, настава географије

Abstract: This work points to the importance of non-text book geographical literature in the teaching of geography. Work also includes my proposal travelogues in Serbian and Serbian-Croatian language (included in both domestic and foreign authors) that can serve students in the course of study and preparation of teachers for teaching and performing. List of travelogues is not the final choice and is open to amendment by the students and teachers to its improvement.

Key words: geographical non-text book literature, travel, teaching geography

Увод

На основу анкета које су спроведене 2007. и 2008. године са студентима прве године Географског факултета (смер географија), дошло се до разочаравајућих података да већина студената током основне и средње школе није прочитала знатно више од обавезне уцбеничке географске литературе. Незаинтересованост ученика средњих школа и студената један је од социолошких проблема савременог друштва, којима би требало посветити посебну пажњу. У ишчекивању комплексне студије на ту тему, одлучио сам да дам мали допринос тиме што ћу студентима и наставницима предложити поједине наслове који им могу бити од користи прво током студирања, а касније при припреми и извођењу предавања.

Листу коју ћу навести добрим делом чине књиге које су својевремено утицале на мене самог да се одлучим за студије географије. Циљ овог

¹ Ратомир Веселиновић, апсолвент Географског факултета, Београд

рада између осталог јесте и да придобије студенте да прочитају неке од тих књига и да уоче како је за путовање најважнија воља, а не новац и визе: скоро да ниједан од наведених писаца није потицао из богате породице, нити је за своја путовања издвајао велике своте новца.

Дефиниција путописа

Шта је то што називамо *вануџбеничка географска литература*?

Вануџбеничку географску литературу чине путописи (понекад и остала књижевна дела) и научно–популарна дела, како из области географије тако и географији сродних наука, природних (астрономије, геологије, биологије) и друштвених (историје, етнологије, археологије), у којима се дочарава географски амбијент, а читаоце (ученици, студенти) анимирају и мотивишу на упознавање географске стварности. Намена ове врсте литературе је да поспеши савладавање географских садржаја и ученицима приближи програмом прописану наставну грађу. У комбинацији са уџбеником, она служи и као допунски извор географских информација. Најзначајнији део географске литературе заправо јесте **путопис**. *Путопис представља књижевни род, врсту и научне и популарне литературе, слободно уметничко препричавање доживљеног, проткано пишчевим освртима на савремена и прошла збивања* (Мала енциклопедија, 1975). Зависно од карактера, путопис је често извор разних географских, историјских, етнолошких и других занимљивих података. Путописац може да поштује начела науке, објективност, истинитост и чињенице, али путопис може да представља и чиста фикција. На пример, најзанимљивије романе о прошлорековној Америци написао је странац, Карл Мај, у затвору, а да никада пре тога није био у Америци. Као књижевни род путопис је веома стар. Елементи путописа могу се наћи још и у чувеној *Хомеровој Одисеји*, у делима *Херодота* (који је био један од највећих путника свога времена) и у *Цезаровим* описима Галије. Бродски дневници које су водили знаменити морепловци из периода Великих географских истраживања (Колумбо, Веспучи, Хумболт...), који су у потрази за новим земљама и богатствима често прелазили велике раздаљине, представљају право путописно и географско благо. Неретко су делови оригиналних путописа касније уграђиване у авантуристичке романе.

Врсте путописа

Дефинисати путописну литературу не значи само одредити књижевне чиниоце дела, већ и многе друге комплексне елементе који узмичу устаљеним категоризацијама. Тешко је одредити чак и разлику између *књижевног* и *некњижевног путописа*. За географе су много значајнији путописи у којима

писац износи разне занимљивости, податке о културама, историји, док је за књижевност значајан путопис у којем поред свих ових података и сведочанства писац показује и своје емоције и утиске. Поред тога, често се дешавало да би после путовања и открића, следило оно што је у потпуности превазилазило и културне и књижевне тежње путописа насталих у тим приликама. Дobar пример је књига *Трагом Атлантиде (Експедиција Фосет)*, аутора Перси Харисон Фосета, у којој овај изузетни путолов и етнолог (члан *Британског Краљевског Географског друштва*), који је имао за циљ да премери и уцрта границе Боливије почетком 20. века, исписује читаве стране дневника у којима наводи разне податке занимљиве за географе, етнологе, историчаре; ти подаци су и данас релевантни на пољу ових наука и представљају полазну основу за сваку озбиљнију студију о овој земљи. И формално одређење путописа је неизвесно јер су се путописци огледали у готово свим књижевним облицима. Може настати у било каквој форми, прози или стиху, може бити написан као роман, писмо, путописни фељтон или есеј, репортажа, културно историјска, или било која друга расправа, може пружати обиље фактографских података, или бити сасвим лична импресија аутора. Има и случајева када чист књижевни род прерасте у путопис: то се десило *Доситеју Обрадовићу*, *Браниславу Нушићу* и *Стевану Пешићу*, и многим другим писцима, када су њихове аутобиографије постепено прерасле у путопис, иако им то није била првобитна идеја. По много чему путописи подсећају на *дневнике*. Они, заправо, и јесу својеврсни дневници са путовања, вођени ако не сваки дан, а оно бар данима који су на писца оставили најлепши утисак. Смисао путописа је у томе да поучи, да побуди истраживачку или авантуристичку страст, да забава, задовољи радозналост, али и да покаже ауторову памет, ученост, смисао за лепим, сналажљивост.

Мој избор путописа

Листа понуђене литературе представља листу путописа које би, према мом мишљењу, сваки студент и наставник географије требао да прочита и да је има у личној библиотеци. Лична библиотека је главни део радног окружења, и предуслов за право учење и ефикаснију припрему предавања. На наредној листи су и неки наши савременици, са српског и српко-хрватског језичног подручја, као што су, на пример, Борна Бебек, Жељко Малнар, Стеван Пешић, Јожа Хорват, Момо Капор и Јелена и Србољуб Којадиновић. Они спадају међу оне малобројне који се у данашње време упуштају у опасне авантуре. Већина наведених књига може се наћи у Библиотеци града Београда и у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић”, док неке од њих спадају у стара и вредна издања. Ради лакшег сналажења корисника, сортирао сам их у три групе.

Класични, историјски путописи и биографије

- А. Чери Герард, *Најгоре путовање на свету*, Просвета, Београд, 1953.
Аркади Фидлер, *Канада мирише на смолу*, Вук Караџић, Београд, 1965.
Бенедикт Курипешки *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију*, Чигоја штампа, Београд, 2001.
Бернардо Карваљо, *Девет ноћи*, Лагуна, Београд, 2005.
Бернардо Карваљо, *Монголија*, Лагуна, Београд, 2006.
Давид Фридрих Вајнланд, *Руламан*, НИП Сарајево, 1957.
Данијел Келман, *Премеравање света*, Дерета, Београд, 2007.
Дени Геђ, *Папагајева теорема*, Геопоетика, Београд, 2002.
Драган Миленковић, *Јапан за почетнике*, Супер принт и Српско-јапанско друштво „Београд-Токио”, Београд, 2007.
Драгиша Поповић, *Сибир чудо без чудеса*, Делта прес, Београд, 1967.
Ђорђе Раденковић, *Пустуња и људи*, Матица Српска, Нови Сад
Е.М.Форстер, *Једно путовање у Индију*, Просвета, Београд, 1947.
Евлија Челебија, *Путопис- одломци о југословенским земљама*, ИРО Веселин Маслеша, Сарајево, 1979.
Ернесто Гевара, *Дневник моторциклисте*, Магуардеа, Београд, 2002.
Жељко Малнар и Борна Бебек, *У потреси за стакленим градом*, Властито издање, Загреб, 1986.
Ирвинг Стон, *Чудесни путеви постанка*, Аугуст Цесарец, Загреб, 1985.
Исидора Секулић, *Писма из Норвешке*, Народна књига, Београд, 1947.
Јован Дучић, *Са Медитерана*, Академска књига, Нови Сад, 2009.
Јустејн Гордер, *Софијин свет*, Геопоетика, Београд, 2002.
Луис Сепулведа, *Патагонија експрес*, Паидеиа, Београд, 2001.
Љубомир Ненадовић, *Писма из Италије*, Младо поколење, Београд, 1961.
Марко Поло, *Милион*, Рад, Београд, 1983.
Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Нолит, Београд, 1977.
Михаило Петровић Алас, *Путописи*, ЗУНС, 1997.
Норберт Фрид, *Насмејана Гватемала*, Вук Караџић, Београд, 1966.
Пабло Неруда, *Признајем да сам живео*, БИГЗ, Београд, 1975.
Перси Харисон Фосет, *Трагом Атлантиде*, Досије, Београд, 1991.
Пјер Ла Мир, *Мулен руж-роман о животу Анрија де Тулуз-Лотрека*, Космос, Београд, 1954.
Рене Белбеноит, *Сува гилотина*, Анте Велзек, Загреб, 1940.
Сава Бјелановић, *Кроз славенске земље*, Чигоја штампа, Београд, 2003.
Светлана Велмар-Јанковић, *Дорћол*, Просвета, Београд, 1991.
Станислав Коле Атанацковић, *Пут на крај света за 183 дана*, Чигоја, Београд, 2002.
Станислав Краков, *Кроз Јужну Србију*, Време, београд, 1926.
Стеван Пешић *Катманду*, Просвета, Београд, 1991.
Стеван Пешић *Сарат и Випули*, Просвета, Београд, 1991.
Стеван Пешић *Светло острво*, Просвета, Београд, 1991.
Стеван Пешић *Тибетанци*, Просвета, Београд, 1991.

Твртко Куленовић, *Путовање*, Свјетлост, Сарајево, 1974.
Хајнрих Харер, *Седам година на Тибету*, Матица Српска, Нови Сад, 1956.
Чарлс Дарвин, *Мој живот*, СКЗ, коло 40, Београд, 1937.
Чеда Живановић, *Од Рудника до Анда*, Лазаревац, 2002.
Џек Керуак, *Дарма луталице*, Бигз, Београд, 1959.
Џек Керуак, *На путу*, Геопоетика, Београд, 2008.

Хумористички путописи

Бил Брајсон, *Ни овде ни тамо (путешествије по Европи)*, Лагуна, Београд, 2004.
Бранко Н. Ракочевевић, *Путописи*, Запис, Београд, 1983.
Ефраим Кишон, *Кита боли море*, ИП“Book“ Марсо, Београд, 2000.
Зуко Џумхур, *Писма из Азије*, Свјетлост, Сарајево, 1991.
Зуко Џумхур, *Писма из Африке и Европе*, Свјетлост, Сарајево, 1991.
Милан Ратковић, *Дневник пробисвета*, Интерпринт, Београд, 1994.
Момо Капор, *Књига жалби*, Знање, Загреб, 1986.
Перо Златар, *Откључани глобус*, Знање, Загреб
Умберто Еко, *Како сам путовао с лососом*, Народна књига, Београд, 1998.

Поморски путописи

Бертардон де Ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Чигоја штампа, Београд, 2002.
Борна Бебек, *Сантана*, Вук Караџић, Параћин, 1989.
Ирвинг Стон, *Чудесни путеви постанка*, Аугуст Цесарец, Загреб, 1985.
Јелена и Србољуб Којадиновић, *Сунчано једро*, Нишро Жеж, Београд, 1979.
Јожа Хорват, *Беса-бродски дневник*, Младост, Сарајево, 1988.
Кабеса де Вака, *Бродоломи*, Утопија, Београд, 2007.
Тор Хајердал, *Експедиција Кон-Тики*, Младо поколење, Београд, 1959.
Франс Бенгстон, *Дуги бродови*, Напријед, Загреб, 1959.
Чарлс Дарвин, *Путовање једног природњака око света*, Ново поколење, Београд, 1951.
Џек Лондон, *Крстарење Снарка*, ИП Рад, београд, 1956.

Путопис данас

Пре појаве телевизијских путописних репортажа, књиге путописи били су заступљенији у животима људи. Док данас настаје све мање квалитетних путописа на светској литерарној сцени, са друге стране имамо свакодневну појаву разних занимљивих и квалитетних емисија и документарних филмова који нас воде на готово сваку тачку Земље. Међутим, поставља се питање како то да данас, када је великом броју људи доступно да путује на готово сваку тачку Земљине кугле и када могу да привидно доживе много више од предходних генерација на тим путовањима, настаје доста мање квалитетних путописа? И овде изгледа важи старо правило да

повећањем квантитета углавном долази до смањења квалитета. Данас се путује много брже него некада а види се све мање, као што је то давно лепо рекао Дејвид Херберт Лоренс.

Возимо се, стижемо, гледамо, све нам је познато. А, као по неком правилу, никада не пролазимо кроз чудновату превлаку коју пруге, бродови, аутомобили и хотели шире преко површине целе Земље. Пекинг је исти као Њујорк, само се неколико ствари разликују; рекли бисмо да је више кинески, итд. Какви смо јадници, само жудимо за искуством, а наликујемо мувама које пузе по чистом и провидном целофану у који је свет умотан као бомбон, толико пажљиво да никада не допремо до њега, премда га све време видимо док се по њему крећемо, али у стварности удаљени од њега као да је Месец (Лоренс, Х. Д. (1977). Тајне феникса, Београд: Рад).

Савремени путописи описују углавном места на која можете доћи посредством туристичких организација, доста се описују хотели, барови, туристичка знамења и разна места за забаву. Заборавља се на основни смисао путописа који би требао да одведе читаоца на најудаљенија места на планети. Заборавља се и на алтернативне начине путовања (пешачење, ауто–стоп, а у појединим земљама данас чак и воз представља алтернативу нормалном, безбрижном путовању) који једини могу да вас врате у неко давно време и који једини могу да вам омогуће да доживите нешто што ћете читав живот памтити и препричавати. Није исто путовати возом, бродом, коњем, ауто–стопом, ићи пешке или путовати авионом. Напретком цивилизације губи се смисао времена, тако да онима који путују авионима остаје мало тога за описивање. Нестаје и романтичност која је једна од главних есенција за добар путопис.

Литература

- Група аутора, *Књига о путопису- зборник радова*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001.
- Јаћимовић, С. (2005). *Путописи српске авангарде*. Београд: СКЗ.
- Мала енциклопедија*, Просвета, Београд, 1975.
- Мићић-Димовска М., Бељански С., *Од А до Ш (водич кроз књижевне изразе и појмове за ученике основних и средњих школа)*, КЗНС, 1987.
- Новаковић, Б (1961). *Од путешествија до модерног путописа*. Н. Сад – Београд.
- Ситарича, Р., Тадић, М. (2009). *Географска читанка за 7. разред*. Београд.

Здравко Фенлачки¹

КАНАЛ ДУНАВ - ЦРНО МОРЕ

Канал је саграђен је у раздобљу од 1975-1984 године. Пресеца Добруцу спајајући Дунав са Црним морем, од Чернаводе (црневоде) до Констанце. Дужина канала је 64,2 километра а ширина од 110 до 140 метара. Утврђен је сталан ниво са дубином од 8.5 метара. Разлика између нивоа Дунава Црног мора је 8 метара. Бродови се сусрећу и слободно мимоилазе на сваком месту. Годишње преноси се око 75 милиона тона робе. Пре изградње бродови су прелазили непотребне километре до мора и Констанце, изградњом канала смањено је растојање са 400 километара у односу на природни ток реке кроз делту, ушће уз морску обалу. И ако канал није још сасвим довршен представља јединствену транспортну магистралу која повезује Дунав са Црним морем. Канал остварује приход више од 4 милиона евра годишње, што доприноси и свом развоју у будућим деценијама, а кад проради свим својим привредним потенцијалом, приходи ће бити још већи. Канал је пуштен у саобраћај 26 маја 1984. године. На карти су се појавила нова пристаништа: Мецидија, Басараби, Поарта Алба, Луминица и најважније Констанца-Суд, Ациеа. Ту пристају пароброди са заставама разних земаља. Поред саобраћајног значаја канала омогућава летње наводњавање 50.000 хектара сушног добруцанског земљишта. Сем опште саобраћајног трговачког значаја и не мањи је стратегијски значај. Још после Великог Уједињења Румуније 1913., Краљ Карол I је желео да повеже Добруцу са осталим провинцијама и наредио је изградњу моста преко Дунава код Чернаводе. Изградња је поверена инжењеру Ангелу Салињију који га је и изградио. Тада се појавила по први пут замисао изградње самотечног канала. Два Темишварска инжењера, апсолвенти Темишварске Политехнике, Барглазан и Смигелеки својим дипломским радовима предложили су изградњу канала. По њиховој студији изградња канала допринела би годишњу зараду од 8 милиона леја у злату. Нажалост изградња канала је почела тек после Другог светског рата 1949. године мукотрпним присилним радом затвореника. Канал је завршен и пуштен у саобраћај 1984. године. Прокопан је на локацији Чернаводе-Ациеа где је ток Дунава најближи морској обали.

Канала Дунав-Мајна-Рајна пуштен је у саобраћај 1990. године и тиме је Дунав укључен у систем унутрашњих пловних путева Европе. Изградњом канала Дунав-Черноморе повезано је Црно море са Северним морем, то јест Констанца је спојена воденим путем са Ротердамом.

¹ Здравко Фенлачки, професор географије у пензији, Темишвар.

Најзнаменитији објективи и занимљивости

- Мост између града Фетешти и Черноведе преко Дунава ремек дело архитекте Ангела Салињија.
- У Мидији (Добруца) на половини канала и саобраћајнице између Черноведе и Констанце подигнута је спомен констурница у част и славу војницима и официрима Првог Добровољачког Српског Корпуса формираног у Одеси, који су пали у јесен 1916. године. У тим окршајима погинула је и рањена половина људства, 8.539 војника и официра. Спомен Костурница је у облику импозантне пирамиде на месту где су се водиле борбе. Пирамида је изграђена од чувеног венчачког мермера из Србије. На освећењу споменика, десет година после, рата били су присутни краљ Александар I Карађорђевић у пратњи његовог таста румунског краља Фердинанда.
- Брана и устава за пропуштање бродова у Ацици, јер је разлика између нивоа Дунава и Црног мора велика, привлачи велики број туриста.

